

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ**

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:

ФАКТИ, СУДЖЕННЯ, ПОШУКИ

Міжвідомчий збірник наукових праць

Засновано 1991 р.

Випуск 19

Частина друга

КИЇВ, 2010

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: факти, судження, пошуки:
Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 19: В 2 ч. – Ч. 2. — К.:
Інститут історії України НАН України, 2010. — 282 с.

Збірник наукових праць містить статті, присвячені висвітленню маловідомих сторінок історії України ХХ ст. Призначений для науковців, викладачів і студентів історичних факультетів вузів.

Відповідальний редактор: доктор історичних наук,
професор С. Кульчицький.

Редколегія: докт. іст. наук Я. Верменич, канд. іст. наук О. Веселова, канд. іст. наук Л. Гриневич, член-кор. НАН України В. Даниленко, канд. іст. наук Г. Єфіменко, докт. іст. наук В. Марочко, докт. іст. наук О. Мовчан, канд. іст. наук О.Юркова, докт. іст. наук Л. Якубова.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України. Протокол № 2 від 25 лютого 2010 р.

Автори висловлюють особисту думку, яка не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку матеріалів узгодження з Інститутом історії України НАН України обов'язкове.

ISSN 0869–2556

**©Інститут історії України
НАН України, 2010**

**Національні меншини південноукраїнського села
в добу непу**

За даними всесоюзного перепису 1926 р. в УСРР, окрім українців, проживало близько 5 млн. осіб інших національностей. Найчисельнішими нацменшинами були росіяни, євреї, поляки та німці. В Україні знаходилося 95% болгар, 85% молдован, 75% чехів, 52% євреїв, 48% поляків, 35% німців та 25% греків від їх загальної чисельності в СРСР¹. Найбільш строкатим у національному відношенні був Південь України, на території якого проживало близько 50 національностей. Основну групу складали українці — понад 50%, росіяни — 20%, євреї — 13%, молдовани — 5%, німці — 3,5% від загальної кількості населення. Серед інших національностей за чисельністю слід виділити болгар і поляків. Росіяни жили переважно в містах. Євреї у Миколаєві становили близько третини населення, в Одесі — 44%, молдавани заселяли головним чином Тираспольський район і Балтський округ². Таке розшарування склалося історично при освоєнні Північного Причорномор'я і Таврійського краю. Кожна національність, група компактного проживання мали свої трудові традиції, навички, спосіб життя, рівень агрокультури. Наприклад, німці і євреї селилися колоніями. У 1920 р. на Півдні України було 17 німецьких колоній, 18 єврейських, 70 німецьких хуторів³.

Для проведення національного районування Раднарком України доручив НКВС розробити етнографічну карту республіки. В 1923–1925 рр. в Україні було створено 12 національних районів (німецькі, болгарські, російські, польські) і 600 сільрад, з них 167 російських, 153 німецьких, 115 польських, 86 єврейських (разом з містечковими), 27 грецьких, 24 болгарських⁴. У наступні роки структура національних рад у республіці вдосконалювалася, зростала їх кількість. У 1927 р. існувало 811 національних сільрад, серед них 287 російських, 226 німецьких, 124 польських, 55 єврейських, 42 молдавських, 37 болгарських, 22 грецьких, 12 чеських, 3 албанські, 2 білоруські, 1 шведська⁵.

Ступінь участі нацменшостей у радах Одеської губернії співпадав з національним складом населення. Усього у міських радах губернії нацменшості склали 31%, у сільрадах — 12%. В Одеському окрузі у сільрадах їх було 29%, Херсонському — 17%, Балтському — 7,8%; Миколаївському — 13,2%; Зинов'євському — 6,7%, Первомайському — 8,7%. В Одеському і Миколаївському більшість займали німці, Балтському і Херсонському — євреї, особливо у землеробських колоніях. Усього на Півдні України було створено 85 національних сільрад: 46 — німецьких, 11 — єврейських, 9 — болгарських, 14 — молдавських, 2 — польські, 1 — литовська, 2 — білоруські⁶.

У 20-х рр. більшовицька влада, прагнучи залучити до соціалістичного експерименту в Україні широкі верстви багатонаціонального селянства, одночасно з проголошенням українізації декларувала забезпечення широких можливостей для господарсько-культурного поступу національних меншин. Поряд із формуванням національно-адміністративних одиниць владні структури всіляко сприяли створенню "класових" селянських спілок в особі комітетів незаможних селян (КНС), профспілки сільськогосподарських робітників (Робітземліс) та взаємодопомоги (КВД). Використовуючи їх як соціальну опору, комуністи мали за мету поставити село під державний контроль і розколоти селянську масу. Третій пленум ЦК КП(б)У в жовтні 1923 р. зобов'язав губкоми партії терміново розгорнути серед національних спільнот села агітацію і пропаганду та забезпечити організаційне закріплення свободи національного розвитку в культурній та побутовій сферах. В резолюції "Про комнезами" пленум актуальним завданням на найближчий час визнав залучення до лав КНС нових членів зі складу незаможної частини села⁷. Республіканська нарада сільських партпрацівників, що відбулася в грудні 1924 р., теж наголосила, що головний політичний зміст діяльності комітетів взаємодопомоги полягає у всебічному охопленні селянської трудової маси⁸.

Наприкінці 1926 р. у республіці було створено 778 комнезамів національних меншин. Найбільше їх нараховувалось у степовій зоні України, де компактними масами проживали ті національності, серед яких відсоток сільського населення був особливо значним. У болгар він складав 98%, у німців — 94,1%, у греків — 90,6%, у поляків — 81,1%⁹. У 1927 р. національні комнезами становили 7,1% до загальної кількості КНС в республіці, а в 1928 р. — 9,7%¹⁰. Зросла і кількість комітетів взаємодопомоги. Всеукраїнська нарада по роботі серед національних меншин на початку 1927 р. відзначила їх організацію практично у всіх селах з болгарськими сільрадами.

Послаблення примусово-командних методів керівництва економіки збіглося з прагненням основної маси селянства до піднесення своїх господарств. Національні меншини, переживши катаклізми революційних змагань і громадянської війни, намагалися бути лояльними до нової влади, яка, здійснюючи широкомасштабні аграрні перетворення, проголосила задоволення господарських і культурно-побутових потреб усіх національностей. Потужною підмогою відродження продуктивних сил нацменівського села став кооперативний рух, в центрі якого, в силу історичних обставин, опинились класові селянські спілки. Більшовицький уряд України спершу орієнтувався на створення кооперативних осередків при комнезамах, а комітети взаємодопомоги, поряд з соцзабезівськими функціями провідний напрям своєї діяльності вбачали в підтримці маломісних господарств шляхом залучення останніх до найпростіших форм кооперації.

В 1924 р. у грецькому Велико-Янисольському національному районі на Маріупольщині 208 членів КНС (70% організації) були охоплені різними формами кооперації, а 8 представників комнезамів входили до складу правлінь кооперативних товариств. В 1925 р. відділки споживчої кооперації існували майже при всіх КНС і КВД Ландауського німецького національного району в Миколаївській окрузі, де було створено 10 кооперативів, які об'єднували 974 господарств¹¹. Силами сільської громадськості до кінця 20-х рр. в сільськогосподарську кооперацію було залучено більше половини німецьких господарств України¹².

У складі комнезамів нацменшин після реорганізації їх у добровільні товариства відсоток середняків був вищим, ніж пересічно по Україні. Проте упродовж всього свого існування КНС продовжували залишатися організаціями бідного селянства, яке не мало достатніх засобів для розгортання кредитової та сільськогосподарської кооперації, а розглядало її з чисто споживацьких позицій. Більша частина керівництва комнезамів взагалі вороже поставилась до нової економічної політики, справедливо вбачаючи в ній загрозу власному привілейованому становищу, і тому свідомо гальмувала процес, пов'язаний з кооперуванням, зміцненням трудових селянських господарств.

Більш доцільною в системі сільської кооперації нацменшин виявилась діяльність сільськогосподарських товариств (СТВ), які мали за собою тривалу традицію дореволюційних національних товариств взаємодопомоги, тісно пов'язаних з господарськими потребами селянства. СТВ досягли певних результатів, поєднуючи безоплатну допомогу зубожілим господарствам зі створенням на паях різних кооперативних об'єднань і підприємств. Особливо жваво розвивалися товариства взаємодопомоги серед болгарського населення України. В с. Райнівка Цареводарського району Мелітопольської округи в 1925 р. було виділено кредити 50 господарствам для внесення вступного паю в кооперативне товариство. Така практика стала поширеною. На початку 1926 р. кооперативні об'єднання існували у всіх болгарських селах Катеринославщини, за винятком трьох населених пунктів Бердянського району. А у 1929 р. всі болгарські райони підійшли до 100% охоплення селянства різними формами кооперування¹³.

У ряді випадків комітети взаємодопомоги відіграли позитивну роль, виявляючи турботу про наділення селян реманентом, посівним матеріалом, постачаючи сім'ям бідноти і середняків речі першої необхідності. Так, у 1925 р. в Ландауському районі 274 бідняцьким господарствам, була надана грошова і господарська допомога¹⁴.

Проте економічна стратегія більшовизму була розрахована не на зміцнення рентабельних селянських господарств, а на їх ліквідацію. Зміни, які відбувалися в політиці компартійної верхівки наприкінці 20-х років — перехід до жорсткого регулювання в економіці, насильницька

тотальна колективізація, що супроводжувалась репресіями проти усіх категорій трудового селянства, позначились і на існуванні КНС, СТВ, профспілки сільгоспробітників. Трагічна колізія долі класових селянських спілок полягала в тому, що саме їм разом із сільськими партійними і комсомольськими організаціями відводилась роль "інструменту" впровадження цієї політики в життя.

Архівні матеріали свідчать, що селянські організації не завжди виступали сліпим зряддям у руках комуністичної влади. Відомо, що в ряді сіл Карл-Лібкнехтського району біднота відмовлялась брати зерно в односельчан, яких незаконно розкуркулили¹⁵.

Неоднозначною в умовах непівського села була діяльність профспілки сільськогосподарських робітників. За відсутності стабільного трудового законодавства осередки Робітземлісу, де вони існували, виконували корисні організаційно-захисні функції щодо наймитства нацменшин. У Фрідріх-Енгельсівському національному районі Одеської округи робота серед сільгоспробітників німецької національності проводилась у 40 населених пунктах з 45. При сількомах профспілки були створені комісії з охорони праці. Щомісяця відбувалось обстеження умов, в яких працювали наймити, а також їх побуту. Робітземліс допомагав безробітним, а його науково-технічний відділ вів пропаганду агрономічних знань серед селянства і сільськогосподарських робітників¹⁶. Аналогічну роботу серед грецького наймитства проводили місцеві органи профспілки у Велико-Янисольському районі. Суттєвою формою захисту економічних інтересів наймитів нацменшин стали трудові угоди. Тільки в Карл-Лібкнехтському районі трудовими угодами було охоплено на 1 жовтня 1927 р. понад тисячу сільгоспробітників. Однак обслуговування Робітземлісом потреб національних меншин далеко не скрізь здійснювалось на належному рівні. Подекуди воно було підпорядковане суто пропагандистській меті, проводилось формально, а сама профспілка виступала складовою частиною системи тотального нагляду за сільською громадськістю¹⁷.

В Ботієвському і Благоївському болгарських районах Одещини, на звітно-виборчих зборах присутні, серед яких були і заможні селяни, критикували недоліки в роботі попереднього складу сільрад і відкрито виставляли свої кандидатури. В Люксембурзькому німецькому районі на досить демократичних засадах відбулось 69 передвиборних нарад членів Робітземлісу¹⁸.

Упродовж 1924–1926 р. у більшості національних рад зростає питома вага середняків. Так, після виборів 1926 р. в президіях сільських рад німецького Люксембурзького району неорганізована біднота разом з членами комнезамів становила 50 осіб, а середняки — 93. У сільрадах грецького Мало-Янисольського району — відповідно 15 і 23. Це відбивало реальну картину "осереднячення" національного села, а також наявність у складі класових спілок нацменшин певного середняцького прошарку.

Пізніше, в результаті регулярних чисток, вони перетворились у практично бідняцькі організації.

Високим був показник участі населення національних районів у виборах до рад. Якщо пересчено по Україні він становив 54,4%, то серед поляків — 63,5%, євреїв — 59,5%, німців — 57,3%, болгар — 55,1%, греків — 51,7%. За участю громадськості відбувались засідання сільських виконкомів, рад, у відповідних комісіях яких розглядались організаційні, виробничі, культосвітні питання. Проте "демократична доба" в історії національних рад і організацій, які в них співпрацювали, виявилась дуже короткою. Вже під час виборів 1926–1927 рр. були позбавлені виборчого права ряд категорій селян, в тому числі і ті, що входили до сільських громадських об'єднань. Особливо багато таких "позбавленців" виявилось серед національних меншин, зокрема німців, які дійсно володіли до 1917 р. значними наділами землі і користувалися найманою працею. В Люксембурзькому районі Мелітопольської округи позбавлені виборчих прав становили 6,2%, а в Карл-Лібкнехтському на Миколаївщині — 17%¹⁹.

Помітний внесок у розв'язання національного питання на Півдні України зробила комісія Одеського губкому партії у справах національних меншостей. У досліджуваній період при Одеському губкомі партії працювали національні відділи: єврейський, східний, польське бюро; секції: литовсько-білоруська, латиська, молдавська, комуністів-емігрантів балканських країн. Керівники цих підрозділів призначалися з представників відповідних національностей. Діяльність іноземних груп спрямовував Східний відділ. При відділі був створений клуб "Трудящих Сходу"²⁰. Значний внесок у розв'язання соціально-культурних проблем зробили болгарські політемігранти: Л. Раєвський (завідуючий болгарською секцією при Одеському окрвиконкомі), С. Мічев, К. Русинов, В. Шустов в Одеському окрузі; Д. Ставчев, В. Гавала у Херсонському. Скликалися наради болгар в Одесі. У Миколаївському окрузі працювали на ниві освіти 25 болгар²¹. Активно діяли у відповідних національних органах й представники інших нацменшостей регіону. Бюро губкому КП(б)У регулярно на своїх засіданнях обговорювало звіти нацвідділів і секцій, координувало їх роботу. Так, на загальноміських зборах комуністів, які відбулися у 1923 р., було заслухано доповідь секретаря ЦК КП(б)У Е. Квірінга з національного питання і прийнято резолюцію, яка підтримувала національну політику партії і рішення XII з'їзду РКП(б)²².

Важливим напрямом роботи було сприяння економічному розвитку місцевостей з компактним проживанням національних меншостей: проведення землевпорядкування, зміцнення індивідуальних господарств, розвиток кооперації, торгівлі, ремесел, створення системи кредитування та соціального забезпечення. До виконання цих завдань залучалися Вища рада народного господарства (ВРНГ) УСРР, наркомати важкої і легкої промисловості,

торгівлі, фінансів, праці, землеробства, соціального забезпечення, органи кустарно-промислової і сільськогосподарської кооперації.

На початку 20-х рр. Особлива комісія по паливу і продовольству (голова – Х. Раковський) видала ряд постанов, що стосувалися роботи з німецькими та болгарськими колоністами. Згідно її розпоряджень, наркомату продовольства та Уккранаргоспу дозволялося передавати в оренду німецьким колоністам деякі підприємства з переробки сільгосппродукції. Показовою була постанова ВУЦВК "Землеустрій та регулювання землекористування у німецьких колоніях" (16 липня 1924 р.): у ній сформульовані принципи та заходи, які визначали напрями та шляхи регулювання землекористування у хліборобських господарствах усіх національних меншин. Прийняття вказаного документу було зумовлено тим, що в цей час виникли ускладнення із землевпорядкуванням в німецьких, єврейських та інших колоніях, де мешкали українські та російські громадяни. Проблема із землеустроєм загострилася тому, що частина земель колоністів перейшла до українських та російських селян, в результаті чого утворилися різнопланові за характером землеустрою господарські системи. Вимоги хліборобів з числа національних меншин та українських селян щодо землевпорядження були різними: перші домагалися збільшення своїх земельних угідь за подвірними нормами прирізки земель, а українські селяни наполягали на впровадженні традиційної для їх господарства зрівняльної системи землекористування. Між хліборобами з числа національних меншин, особливо німецькими колоністами та українськими селянами виникали непорозуміння, посилювалися взаємні претензії. За таких умов невизначеність із землекористування викликала не тільки соціальну напруженість у хліборобських господарствах національних меншин, а й небезпеку конфлікту на ґрунті міжетнічних взаємин.

Для запобігання конфліктного розвитку подій у місцях, де спільно проживали німецькі, єврейські, українські, російські етнічні групи, влада вживала термінових заходів. Характер та напрямки впровадження землеустрою у таких місцях визначалися, зокрема, у постанові ВУЦВК "Землеустрій та регулювання землекористування у німецьких колоніях". В ній затверджувалися такі принципи:

1. Існуюче фактичне землекористування колоній зберігається і ні в якому разі не зменшується.

2. У середині колоній зберігається подвірна форма землекористування на підставі здійсненого юридичного наділення.

3. Колонізаційні фонди, що розташовані на існуючих та намічених до виділення німецьких районах та сільрадах, використовуються виключно для заселення безземельними та малоземельними вихідцями із менонітських та німецьких колоній²³.

Окремо визначалися принципи землеустрою в районах спільного проживання німців, українців та представників інших етнічних груп. У постанові вказано: "6. Одночасно із землеустроєм колоній вводяться поправки у землекористування оточуючих земельних громад з українським населенням (в особливо гострих випадках за рахунок суміжних фондів), причому зобов'язати місцеві радянські органи виявити особливу увагу до роботи землевпорядних партій для ліквідації антагонізмів, що можуть виникнути"²⁴.

Відповідно до вказаної постанови інтереси земельних громад забезпечувалися незалежно від національної незалежності селянства: у населених пунктах з переважанням німецького населення додаткову прирізку земель передбачалося здійснювати не тільки німецьким колоністам, а й господарствам українських, болгарських російських, єврейських, шведських та інших селян, що мешкали на їхній території.

Цілеспрямованому проведенню землеустрою та регулюванню землекористування відповідно до існуючого законодавства сприяло утворення національних сільрад та районів. На Півдні України було створено 5 національних районів — 3 німецьких (Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельський, Карл-Лібкнехтський) і 2 болгарських (Великий Буяликський і Благоевський), 85 національних сіл, 67 національних райрад і 19 змішаних, які об'єднували половину населення нацменшостей, а німців і болгар близько 90%²⁵.

У квітні 1921 р. постановою Президії ВУЦВК при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР було організовано спеціальний відділ у справах національних меншин, якому підпорядковувалися всі підвідділи, зайняті роботою серед національних груп. До листопада 1922 р. при Волинському, Катеринославському, Донецькому, Одеському губернських відділах внутрішніх справ вже функціонували німецькі секції²⁶.

У перші роки радянської влади робота серед нацменшин носила переважно просвітницький характер: відкривались школи, бібліотеки, клуби тощо. З метою координації діяльності в 1921 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР була створена Рада національних меншин, якій підпорядковувалися відповідні секції. При Запорізькому губернському відділі народної освіти така секція з 10 січня по 27 квітня 1921 р. провела реорганізацію діючих навчальних закладів, внесла ряд змін у методику викладання і виховання німецьких школярів, організувала роботу культосвітніх установ, розподілила літературу, видану національною мовою. Секція активно включалася у боротьбу з неписьменністю дорослого населення²⁷.

Органи влади та управління проводили й іншу роботу серед німецьких громад: вивчалася соціально-господарська структура, особливості побуту, ставлення до заходів радянської влади, з'ясовувалася природа конфліктів

на етнічному ґрунті, рівень соціального розшарування, політичні настрої та релігійна орієнтація.

У 1920 р. було проведено перепис населення, який зафіксував, що в Україні на той час проживало 210 189 громадян німецької національності. Зокрема, у Київській губернії — 4 500, Харківський — 3 350, Полтавський — 1 396, Чернігівській — 5 016, Кременчуцькій — 463, Одеській — 95 199, Миколаївській — 18 173, Катеринославський — 26 323, Донецький — 55 769 осіб²⁸. Слід зауважити, що дані перепису не були вичерпними. Інформація стосовно проживання німців у невеликих населених пунктах (хуторах, маленьких селах) була неповною, а то й взагалі відсутня.

Керівні партійні органи, тримаючи в своїх руках важелі впливу на національні процеси, визнали одним з головних регулюючих факторів регіональне районування. За їх ініціативою у 1922 р. була започаткована реформа адміністративно-територіального устрою, яка негативно позначилася на житті німецьких колоній. Вона мала суттєві концептуальні прорахунки, здійснювалася надто поспішно, форсованими темпами, а головне — ігнорувала національний склад новостворюваних чи реорганізованих адміністративно-територіальних одиниць, що з'явилися на місці колишніх повітів і волостей.

Зменшення загальної кількості сільрад за рахунок їхнього укрупнення призводило до того, що національні села розосереджувалися по різних сільрадах, районах. Як правило, вони опинялися у складі територій, де чисельно переважало населення іншої національності. Наприклад, німецькі волості приєднували до районів, у яких мешкали головним чином українці й росіяни. Лише у 1923 р. 25 волостей, де компактно проживали німці, увійшли до складу таких територіальних одиниць²⁹. Не залишилося жодного з німецьких національних районів.

Адміністративні перетворення супроводжувалися перекроюванням земель, причому, значна частина їх переходила до нових господарів. У ряді випадків, наприклад в Одеській та Катеринославській губерніях, німецькі колоністи отримували степові наділи замість своїх присадибних ділянок, частина яких була передана в користування мешканцям сусідніх сіл або переселенцям з інших регіонів. Колонії втрачали і пасовища, що призвело до різкого зменшення в них поголів'я худоби. У результаті німецькі господарства, які раніше вважалися розвинутими і навіть зразковими, тепер розорювалися, занепадали.

Деякі представники влади демонстрували відверто вороже ставлення до колоністів. Про це красномовно свідчить відповідь голови повітового виконкому Воробйова на звернення завідуючого секцією Одеського губвиконкому Гебгарта про необхідність врегулювати норми вилучення у німців продовольства. "Ми знаємо, — відповів Воробйов, — що колоністи мають зв'язок із Бессарабією, тому необхідно на них натиснути, щоб вони повстали. Тоді всім буде видно, що колоністи — справді контрреволюціонери,

і тоді ми з ними розправимося"³⁰. Подекуди посадові особи, перевищуючи свої повноваження, вимагали від німецького населення надавати їм гужовий транспорт чи постачати для їх власних потреб продукти харчування. Боячись потрапити до розряду контрреволюціонерів, колоністи мусили виконувати волю представників влади.

Мали місце і незаконні дії з боку армійських частин, що дислокувалися в німецьких населених пунктах або поблизу них. Так, у наказі № 6 штабу 51-ї дивізії про Зельцьську волость говорилося: "Усі селяни повинні давати червоноармійцям продовольство, паливо та прати одяг. За невиконання цього наказу винні будуть віддаватися під суд Ревтрибуналу"³¹.

Ситуація загострювалась і через широке розповсюдження епідемії. Моральний стан колоністів був пригніченим, багатьом із них майбутнє видавалося невтішним. Нестерпні умови життя викликали у представників німецької меншини справедливе обурення і спонукали їх до виїзду з країни. Слід зазначити, що питання еміграції для багатьох німців було дуже болісним: доводилося покидати обжиті місця, українську землю, яка давно вже стала для них батьківщиною. Однак, у 1922–1924 рр. заяви про виїзд подали понад 20 тис. сімей. Більшість з них мала намір емігрувати до Америки або Німеччини. На думку Центрального бюро німецьких секцій, що була представлена в доповідній записці секретаріату ЦК КП(б)У, головні причини еміграції були такими: не завжди правильне обкладення єдиним сільськогосподарським податком; непроведення землеустрою передбаченого постановою ВУЦВК від 16 липня 1924 р.; продовження відрізувань землі, що спричиняло малоземелля; нерозв'язне релігійне питання³².

За рішенням ЦК КП(б)У в квітні 1924 р. для з'ясування причин і стану еміграції німців було створена спеціальна комісія на чолі з В. Чубарем. Згодом аналогічна комісія з'явилася при уряді. До її складу, крім кількох урядовців, увійшов і завідуючий Центральним бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У І. Гебгарт. Підсумовуючи роботу комісії, він виклав основні причини еміграційного руху та соціально-політичної напруженості в місцях компактного проживання німців. А саме: а) невизначеність у землекористуванні, постійні відрізування землі та зміни меж у німецьких сільських громадах; б) обмеження прав німецького трудового населення щодо участі у радянському будівництві, незаконне позбавлення права голосу на виборах, а також штучно завищене оподаткування; в) неправильне розуміння та перекручення місцевими органами національної політики партії, що призвело до "національно-релігійного об'єднання німецького куркуля і бідняка та уповільнення класового розшарування колоній"; г) ненормальні дії деяких місцевих органів, зокрема, заборона здійснювати релігійні обряди, а також незгода німців із заборонами на викладання Закону Божого дітям до 18 років³³.

Хоча неп частково й розрядив напруженість у відносинах радянської влади і німецької меншини в Україні, проте незважаючи на певне

відродження економічного і культурного життя, обстановка в німецьких колоніях залишалася вкрай складною і напруженою.

Особливої гостроти набуло земельне питання. В результаті аграрних перетворень радянської влади, головним гаслом яких був зрівняльний поділ землі, так звані "куркульські господарства" в німецьких селах істотно "обрізувалися". У них було відібрано в середньому близько 40-45% родючої землі³⁴. Все це викликало у переселенців недовіру і ворожість щодо місцевих органів влади.

Зменшення земельної норми для німців завдало істотної шкоди самому методу ведення господарства, оскільки німецькі селяни застосовували машинний спосіб обробітку землі. Землеробство ставало економічно не вигідним. Разом з тим перерозподіл земельних володінь на користь українських селян став причиною поширення міжнаціональних конфліктів. Водночас розпорозувалися земельні наділи колоністів. При новому землерозподілі німецькі селяни часто одержували значно гірші землі за ті, що в них відібрали.

За даними весняного вибіркового опитування 1926 р. для 97,7% господарств німецького Карл-Лібнехтського району головним джерелом існування було виробництво зернових культур (ячмінь, озима та ярова пшениця, кукурудза). Землекористування в той період було в основному однобічним, більшість господарств засівали ділянки розміром 4–15 десятин. Не мали орної землі всього 2,4% господарств, а орендували додаткові площі 35,7% господарств. Послугами найманих працівників у 1926 р. за даними весняного опитування користувалися трохи більше ніж два відсотки господарів³⁵.

На період розквіту непу припадає виникнення великої кількості різноманітних кооперативних кредитних та інших товариств. В колонії Ландау з березня 1924 р. існувало споживче кооперативне товариство "Фолькс Вахт", яке об'єднувало 388 пайовиків і займалося заготівлею зерна і продуктів, а також продажем бакалійно-галантерейних товарів і майна. З 28 жовтня того ж року в Ландау працювало і сільськогосподарське кредитне товариство "Айнткайт". Спочатку до нього входило 96 осіб (з яких 80% було незаможниками, а 15 середняки), але через деякий час кількість членів товариства значно зросла і в червні 1925 р. їх було вже 201 особа, а на третю річницю заснування "Айнткайт" мав вже 406 пайовиків. Причому кількість середняків збільшилася до 50%. Статут товариства ставив за мету сприяти розвитку та удосконаленню господарства своїх членів шляхом надання позичок (грошових та матеріальних), забезпечення будівельними та лісоматеріалами, здійснення посередницьких операцій шляхом хлібозаготівель. Кошти кооперативу склалися з пайових та вступних внесків (3,75 руб. з кожної людини) та кредитів. Оборот грошових коштів в 1926 р. склав майже 55 тис. руб.³⁶

Стосовно ж колективних господарств в населених пунктах нацменшин у формі — комун та артільей — то вони вже на початку 1920-х рр. існували, але в незначній кількості. На наш погляд, причина цього полягала в тому, що матеріальне становище селян в селах нацменшин суттєво різнилося від становища, скажімо, селян українських. В колонії Ландау (за різними джерелами) заможних господарств на середину 20-х рр. налічувалося 21%, середняцьких — 21% і бідняцьких — 55%. До того в цей період більшість колгоспів розпалося, що серйозно стурбувало Миколаївський окружний комітет КП(б)У і стало підставою для розгляду питання про колективізацію на пленумі окружному, 30 березня 1925 р. З точки зору пленуму, створення нових колгоспів повинно було відповідати новим економічним умовам. Там же рекомендувалося звернути увагу на сільськогосподарські колективи нацменшин, зокрема німецькі, болгарські та єврейські³⁷.

Прикладом діяльності одного з таких колгоспів може бути історія з створенням та діяльністю артілі ім. Леніна у 1924 р. До складу колгоспу увійшли 12 сімей (10 німецьких та 2 українських), причому главами чотирьох сімей були жінки. З 47 членів сімей працездатних було всього 24 осіб, а власне житло мали лише 7 сімей. Колектив мав 67,75 десятин землі, 2 корови та 2 плуги, іншого сільгоспінвентарю та робочої худоби не було. Проблеми вирішувалися таким чином. З сільського фонду було орендовано 100 дес. землі, найняли декілька коней та сільгоспінвентар. Під майбутній врожай (а було засіяно 25 десятин ярої пшениці, 8 — ячменю та 2 — картоплі) було взято кредит в сумі 200 руб., насінневу позичку в 180 пудів зерна, в кредит же придбано 1 кінну гребку. Головою колгоспу було обрано О. Лебедева, направлено туди первинною більшовицькою організацією окружного фінансового відділу. Восени вирощений врожай було поділено і колгосп відразу розпався. Виданий сільгоспбанком кредит повернуто так і не було³⁸.

У 20-х роках здійснювалися заходи щодо залучення до землеробської праці євреїв. У 1921 р. в Україні у сільськогосподарському виробництві були зайняті 55 тис. євреїв — майже утричі менше, ніж у 1914 р. У 1922–1923 рр., не зважаючи на збереження смуги осілості, із густо населених Київщини, Волині, Поділля понад 20 тис. євреїв переселилися на Катеринославщину, Херсонщину і в Таврію³⁹.

Президія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету ухвалила створення особливого комітету по земельному устрою трудящих євреїв — КОМЗЕТ (комітет по землеустрою трудящих євреїв) на чолі з П. Смідовичем⁴⁰. 17 січня 1925 р. на допомогу КОМЗЕТу був утворений ТЗЕТ (Товариство по землеустрою трудящих євреїв), головою якого було призначено І. Ларіна. ТЗЕТ допомагав лише новим поселенням. Він займався перевезенням переселенців, зводив будівлі, здійснював землеустрій, водопостачання, забезпечував худобою та реманентом. Через кілька місяців після утворення ТЗЕТу були створені порівняно незалежно

від центру філії в союзних і автономних республіках, у тому числі й УкрТЗЕТ. У червні 1925 р., КОНЗЕТ затвердив пропозицію оселити на землю протягом найближчих кількох років 100000 єврейських сімей. При цьому уряд спирався на широку громадську підтримку — і в тому числі на суспільну економічну підтримку західних і американських євреїв: на Джойнт (Американська філантропічна організація), французька ЄКТ (Єврейське колоніальне товариство) і німецька ТРП (Товариство ремісничої праці). Під переселення виділялися земельні фонди в Херсонському, Маріупольському, Криворізькому, Запорізькому і Мелітопольському округах. На Півдні України кожній сім'ї з 5-ти осіб випадало по 15 десятин землі; якщо в сім'ї більше 5 осіб, то на кожну зайву душу додавалося 1,5 десятин, проте на одну сім'ю виділялось максимум 22,5 десятин. І навпаки — у сім'ї, що має менше 5 душ, за кожну відсутню душу віднімалось від 15 до 1,5 десятини⁴¹.

За рекомендацією КОМЗЕТу із земельних фондів України, включаючи Крим, було виділено 320 тисяч десятин землі. Добродійна американська організація "Джойнт" направила у господарства техніку, насіння, будівельні матеріали. У 1924-1926 рр. в єврейські хліборобські поселення Одеського округу, Маріупольського і Гуляй-Польського повітів надійшло 2 500 плугів, 5 500 сівалок, 770 косарок, 125 сепараторів, 2 650 маслобоєнь, 80 парових машин. Сюди ж надіслано насіння зернових в кількості 225 тисяч пудів, 21 тисяча пудів картоплі, 600 пудів кукурудзи, 300 пудів соняшника⁴².

З метою подальшого залучення єврейського населення до продуктивної праці в різних сферах економіки ВУЦВК та РНК УСРР 19 травня 1926 року прийняли постанову щодо переселення євреїв на вільні землі Півдня України, Криму, Північного Кавказу, Сибіру тощо. Планувалося розширити мережу закладів професійної освіти для єврейської молоді, забезпечити навчання рідною мовою, прискорити виділення єврейських національних сільрад та селищних рад в місцях їх компактного проживання⁴³.

У 1925–1928 роках на Катеринославщину, Херсонщину, в Крим переїхало із Поділля, Київщини, Волині, Чернігівщини, Полтавщини понад 20 тисяч родин, котрі налічували 125 тисяч осіб. Наприкінці 20-х років чисельність євреїв-хліборобів в Україні досягла 180 тисяч, тобто утричі більше ніж у 1921 р. Більшу половину з них склали кустарі і торговці, безробітні.

Єврейські поселенці не тільки поповнювали існуючі хліборобські господарства, а й створювали нові. У 1924–1926 роках на Херсонщині та Миколаївщині виникло 200 єврейських поселень, в яких створено 300 сільськогосподарських формувань фермського типу, 14 сільгоспартілей та 8 землеробських колективів. Переважна більшість колективних господарств були нечисленними: понад 55% з них

налічували по 50 осіб. Лише 6% сільгоспартілей та 7% землеробських колективів налічували по 200–300 осіб⁴⁴.

За даними перепису населення 1926 р., чисельність єврейських хліборобів досягла 155 400 осіб тобто приблизно 6% від усього єврейського населення СРСР; у 1928 р. цей відсоток збільшується — 220 000 осіб (8%); а в 1930 р. досяг рекордного відсотка євреїв-хліборобів у Радянському Союзі — 10,1%. Ми бачимо, що число осілих на землі євреїв ніколи не досягло тих великих розмірів, що ставив уряд, хоча зростало досить швидкими темпами. На перешкоді єврейському переселенню були труднощі, з якими зустрічались переселенці: ворожість місцевого населення, неспроможність держави надати необхідну матеріальну допомогу в повному обсязі тощо. Тому відплив євреїв у міста йшов неспинно, і в міру провалу планів єврейського землеустрою, відсунутих далеко убік проблемами колективізації, цей відплив посилювався⁴⁵.

На території України була сформована значна болгарська етнічна група. У 1926 р. її чисельність зросла до 92 тис.⁴⁶ Незважаючи на проголошення в 1923 р. політики коренізації, направленої, за словами більшовиків, на всебічне задоволення потреб національних меншин, стосунки представників радянської влади з болгарським населенням залишалися напруженими. Це пояснювалося специфічністю соціального складу цієї меншини. Так, 97,4% болгар були селянами, з них наймитів — 9%, бідняків — 38%, середняків — 41%, заможних — 12%. Порівняно з українськими селянами рівень заможності болгарських селян був вищим. З огляду на це, та пам'ятаючи про царські привілеї болгарам, більшовики віднесли їх до політично-неблагодійних⁴⁷.

14 468 болгарських хліборобських господарств мали у своєму розпорядженні 183 270 коней, 817 волів, 16 652 корови, майже 83 тис. овець, 10 525 свиней. Головним зайняттям було городництво. Більшість болгарських хліборобських господарств базувались на приватній власності. 20 колгоспів об'єднували 225 осіб, 7 комун — 302 осіб. У сільськогосподарських кооперативах на рівних засадах діяли як одноосібні, так і колективні господарства. Вони охоплювали 45% болгарських хліборобів⁴⁸.

На Півдні України було створено 3 болгарських національних райони — Великобуялицький (Одеський округ), Романівський та Цареводарівський (Мелітопольський округ). У свою чергу, територія кожного району поділялася на національні сільські ради. У Великобуялицькому районі їх налічувалося 6, у Романівському — 19, а у Цареводарівському — 10. Найбільша кількість населення в 1926 р. проживала у Романівському районі — 32 949 осіб, в т.ч. болгар становили 24 668 осіб. Або 74,8%; у Цареводарівському районі проживало 23 585 осіб, в т.ч. 17 935 болгар, що становило 76%; у Великобуялицькому районі мешкало 16 229 осіб, в т.ч. 10 887 болгар, або 67,1%⁴⁹.

У 1926 р. Романівський район було перейменовано в Коларівський на честь відомого діяча болгарського руху В. Коларова, який у 1925 р. відвідав Романівку. У 1930 р. до складу Коларівського району увійшов сусідній — Ботевський район. Загальна площа укрупненого Коларівського району становила 1 437 км² з населенням 48 520 осіб, з яких 35 046 були болгарами⁵⁰.

Серед національних меншин, що проживали в УСРР, поляки за переписом 1926 р. посідали четверте місце — 476,4 тис. осіб, в тому числі на території сучасної Одеської області — 27 277, Херсонської — 4 700, Миколаївської — 12 360⁵¹. З 1925 року в районах, де переважало польське населення почали виділятися польські національні сільські ради. Так на території Лепетиського та Н. Сірагозького районів сучасної Херсонської області діяли 3 польські сільради. Була створена своя сільрада в селі Киселівка Снігурівського району на Миколаївщині, де проживало 11 369 поляків⁵². Проте більшість польського населення не мала своїх національних рад. Створення системи польських сільрад ставило метою якомога скоріше й досконаліше втілити на практиці більшовицьку політику соціалізації, залучити на бік радянської влади численні маси селян-поляків⁵³.

Крім Киселівки на Миколаївщині поляки більш-менш компактно проживали у трьох селищах: Щербані (близько 100 осіб) Вознесенського району, "Жовтень" (170) Очаківського району та Іваницьке (130) Привільнянського району⁵⁴.

Не мала результативності у польських селах войовнича атеїстична пропаганда більшовиків. Нерідко вона викликала зворотну реакцію. Так, у селищі Іваницьке з-за його віддаленості від костюлу протягом майже трьох років не було відмічено будь-яких спроб щодо хрещення дітей з боку польського жіночого активу. І лише після відвідин села завідуючим польським бюро Ржепинським і проведених ним антирелігійних лекцій і бесід, тут з'явився німець-ксьондз і охрестив дітей⁵⁵.

У Кримській АРСР в 20-х рр. проводилася політика татаризації з врахуванням наявної в республіці кількості жителів татарської національності. Під час перевиборів рад Криму в 1922 р. головами і секретарями сільрад в гірських і передгірних районах республіки було обрано 50% татар. В 1925 р. у всіх сільрадах Криму татари склали 39,9%, в райвиконкомах — 20, в Крим ЦВК — 40, в профспілках — 4,4, в органах кооперацій — 10, а в сільських споживчих і кредитних товариствах — 32%⁵⁶.

Селянські татарські господарства в своїй більшості слід віднести до категорії заможних. Не випадково у КримЦВК на чолі з В. Ібрагімовим постановив визнати нетрудовими господарствами в Криму лише ті, які мають не менше 58 десятин посівної площі та не менше трьох річних найманих робітників⁵⁷. На Південному березі Криму у гірських татарських селах, як було визнано пленумом Кримобкому, "куркулі" мають виноградники, тютюнові плантації у великій кількості.

В період непу у Криму серед татарського населення велику популярність мала постанова КримЦВК, яка заохочувала виділення індивідуальних господарств для отримання додаткової земельної площі. Її отримували ті господарства, які мали надлишок худоби та інвентарю. Не менше 1/6 сільського населення Криму скористалося цією постановою для збільшення своїх земельних площ⁵⁸.

Таким чином, в Криму серед сільського населення велась політика по посиленню заможного селянського господарства, яке переважало серед представників татарської національності.

За приблизними підрахунками у сільському виробництві України у 20-х роках було зайнято майже 79% українців (у віці 16 років і старше), які проживали у сільській місцевості, 80% росіян, 69% євреїв, 72% білорусів, 81% болгар, 94% греків, 83% поляків. Землеробські господарства національних меншин досягли високих врожаїв зернових культур (озимої та ярої пшениці, жита, вівса), виробляли високоякісну тваринницьку продукцію. Більшість із них були рентабельними. Це забезпечувало у цілому достатній життєвий рівень. З 1927–1928 років по відношенню до них почала здійснюватися жорстка податкова політика. У південних районах України, де проживали німці, болгары, євреї сотні тисяч гектарів землі були реквізовані. Тут створювались радгоспи-гіганти сільського господарства. Як і по всій Україні, колективізація хліборобських господарств нацменшин здійснювалася насильницькими методами. Тих, хто чинив опір, оголошували куркулями та націоналістами, заарештували, висилали за межі України. Регіони, де знаходилися хліборобські господарства вказаних національностей, були віднесені до першої зони, в якій планувалось провести колективізацію за 1,5 роки. Вже у 1931 році "об'єдналися" у колгоспи 95% єврейських хліборобських господарств; 79,6% німецьких; 78,5% болгарських, 74,2% грецьких⁵⁹.

Таким чином, становище національних меншин села на Півдні України слід розглядати через призму соціалістичних перетворень, які проводила тоталітарна держава. Одним з перших її діянь було проведення національного районування, яке насправді збільшило площину розколу як між українцями та іншим населенням республіки, так як утворення територіальних об'єднань часто не враховувало місць компактного проживання народів. Серед позитивних явищ в духовно-політичному плані слід виділити політику "коренізації", яка дала можливість зберегти культурні надбання різних національностей. Проте разом з цим владні структури намагалися проводити політику класового розташування серед національних меншин, створюючи комітети незаможних селян, комітети взаємодопомоги, плануючи, спираючись на них, поставити село під державний контроль. Приблизно така ж функція була і в профспілки сільськогосподарських робітників, яка фактично виступала складовою частиною системи тотального нагляду за сільською громадськістю.

Позитивним явищем періоду непу було проведення економічних перетворень, серед яких найголовнішим стали землевпорядкування, розвиток торгівлі і кооперації, що сприяли зміцненню індивідуальних і колективних господарств.

На жаль, економічно сильні індивідуальні селянські господарства національних меншин змогли більш-менш нормально функціонувати до 1927–1928 рр., коли по відношенню до них почала застосовуватися "воєнно-комуністична" політика, наслідком якої стало проведення масової колективізації.

-
- ¹ Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х рр. // Укр. іст. журн. — 1990. — №1. — С. 52.
- ² Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 99. — Оп. 2. — Спр. 62. — Арк. 30; Ф. 599. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 11.
- ³ ДАОО. — Ф. 969. — Оп. 3. — Спр. 470. — Арк. 91-98; 113
- ⁴ Черлюнчакевич Н. Національні меншості на Україні // Більшовик України. — 1926. — №4-5. — С. 107-109.
- ⁵ Гонтар О. В. Деякі питання міжнаціональних відносин на Україні в 20-ті роки. // Укр. іст. журн. — 1991. — №7. — С. 128.
- ⁶ ДАОО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 1600. — Арк. 13-16.
- ⁷ Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах НЕПу // Київська старовина. — 2000. — №5. — С. 137.
- ⁸ Там само
- ⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 173. — Арк. 10.
- ¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 685. — Арк. 1.
- ¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 257. — Оп. 1. — Спр. 400. — Арк. 7; ДАМО— Ф. Р.687. — Оп. 1. — Спр. 62. — Арк. 13
- ¹² Кулінич І. М., Кривець Н. В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. — К., 1998. — С. 217.
- ¹³ Дихан М. Д. Болгари-поліемігранти в соціалістичному будівництві на Україні в 1924-1929 рр. — К., 1967. — С. 87.
- ¹⁴ ДАМО. — Ф. Р.126. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 45.
- ¹⁵ ДАМО. — Ф. Р.687. — Оп. 1. — Спр. 206. — Арк. 12-13.
- ¹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 341. — Арк. 69.
- ¹⁷ Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах НЕПу. — С. 141.
- ¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 2841. — Оп. 1. — Спр. 97. — Арк. 288.
- ¹⁹ Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах НЕПу. — С. 142.
- ²⁰ ДАОО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 144. — Арк. 2-10.
- ²¹ ДАОО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 1606. — Арк. 1-2.
- ²² Гусева С. О., Цобенко М. М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України. — С. 46.
- ²³ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 10. — Арк. 105-106.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Гусева С. О., Цобенко М. М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України. // Укр. іст. журн. — 1991. — №2 — С. 47

- ²⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1519. — Арк. 20.
- ²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 2. — Спр. 621. — Арк. 1-2.
- ²⁸ Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел. — Харьков, 1923. — №21. — С. 57.
- ²⁹ Чирко Б. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) — К., 1995. — С. 30.
- ³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 223. — Арк. 15-16.
- ³¹ ДАОО. — Ф. П.3. — Оп. 1. — Спр. 351.- Арк. 24.
- ³² ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 324-325.
- ³³ Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-і -1990-і роки). — К., 1994. — С. 17.
- ³⁴ ДАОО. — Ф. Р.969. — Оп. 3. — Спр. 502. — Арк. 10.
- ³⁵ Миколаївщина: Статистичний щорічник, 1927. — Миколаїв, 1927. — С. 64.
- ³⁶ ДАМО. — Ф. Р.162. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 102; Ф. Р.596. — Оп. 1. — Спр. 528. — Арк. 64-68.
- ³⁷ Там само. — Ф. Р.596.- Оп. 1. — Спр. 415. — Арк. 5-12.
- ³⁸ Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х рр. — С. 58-59.
- ³⁹ ЦДАВО України. — Ф. 2497. — Оп. 3. — Спр. 148. — Арк. 1-5.
- ⁴⁰ Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 4.
- ⁴¹ Чумак В. М., Іванова І. А. Євреї в системі аграрних відносин на Україні: історичний аспект // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурний аспекти в умовах Півдня України. — С. 78-79.
- ⁴² Підраховано за: ЦДАВО України. — Ф. 2497. — Оп. 1. — Спр. 275. — Арк. 2-3.
- ⁴³ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 367-368.
- ⁴⁴ Там само. — Ф. 2497. — Оп. 3. — Спр. 148. — Арк. 1-3.
- ⁴⁵ Чумак В. М., Іванова І. А. Євреї в системі аграрних відносин на Україні. — С. 79
- ⁴⁶ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. — Т. 1. — К.: Глобус, 1993. — С. 153.
- ⁴⁷ Мельник Н., Мельник О. З історії болгарської меншини півдня України // Сучасна етнокультурна та етнополітична ситуація на півдні України. — С. 59.
- ⁴⁸ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник док. і матер. — К.: Україна, 1994. — С. 167.
- ⁴⁹ Савченко О. І. Болгарські національні райони на Півдні України в 20-30-ті роки ХХ ст. // Державна етнонаціональна політика. — С. 76.
- ⁵⁰ ДАЗО. — Ф. П. 267. — Оп. 1. — Спр. 29. — Арк. 54.
- ⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 219. — Арк. 2
- ⁵² Там само. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 318. — Арк. 11, 52.
- ⁵³ Шитюк М. Політика радянської влади щодо поляків південних районів України (20-30 рр.) // Україна і Польща в ХХ ст. — С. 81
- ⁵⁴ ДАМО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 403. — Арк. 8.
- ⁵⁵ ДАМО. — Ф. 1. — Оп. 1.- Спр. 248. — Арк. 28
- ⁵⁶ Дементьев М. Є., Тимошенко М. В. До питання про національну політику в Україні і в Криму в 20-ті роки // Укр. іст. збірник. — Вип. 37. — С. 56.
- ⁵⁷ Ларин Ю. Завершение аграрной революции в Крыму // На аграрном фронте. — 1928. — №3. — С. 23.
- ⁵⁸ Там само. — С. 24-26.
- ⁵⁹ Українське село у 20-90-х роках ХХ ст. (короткий історично-економічний нарис). — К., 1988. — С. 22.

***Ідеологія і практика православних конфесій України
стосовно національного питання у 1920-і рр.***

Національно-визвольний рух, який після падіння самодержавства розірвав Російську імперію на складові частини, залишався небезпечним і для радянської державності у 1920-х рр. Тому більшовикам довелося боротися "за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки"¹, опираючись на армію, органи держбезпеки, міліції, об'єднання "командних висот економіки"². Але цього виявилось замало. Довелося шукати компроміс з національно-визвольним рухом. Він полягав у "закладенні вождями РКП(б) у побудову "держави-комуни" національної радянської державності"³. Компенсувати автономістські або сепаратистські сподівання розраховували за допомогою сприяння розвитку національної мови, культури та кадрової політики. Кампанія коренізації/українізації "мала запобігти розвитку тих національних сил, які в 1917–1918 рр. зруйнували Російську і Дунайську імперії"⁴. В Кремлі усвідомлювали, що "прищеплення тоталітарних владних структур суспільному організму, яке було суттю офіційної кампанії коренізації, в Україні супроводжується національним відродженням"⁵. Тому, окрім боротьби з так званим "українським буржуазним націоналізмом" і "націонал-ухильниками" в партійному та радянському середовищі, більшовики віднайшли ще один, на нашу думку досить ефективний, спосіб знизити інтенсивність і нівелювати можливі серйозні для себе наслідки національного відродження в Україні. З одного боку — через розгалужений управлінський апарат руками народних представників більшовицька влада створювала і підтримувала гостру конфронтацію між класами, а в селі — всередині селянства. З іншого — використала всі особливості перебігу природного процесу дезінтеграції Російської православної церкви за національною ознакою і утворення (за підтримки національних урядів) на теренах колишніх "національних околиць" помісних церков. Руками духовенства та активної частини парафіян більшовики створили гостру конфронтацію всередині класів, особливо, селянства, на національно-конфесійному рівні. Таким чином, крім дискредитації і витіснення православної церкви (як інституції, що століттями легітимізувала державну владу та формувала й зберігала етноконфесійну ідентичність) і духовенства поза межі суспільного буття і звільнення місця для комуністичного світогляду, етноконфесійне протистояння ефективно поглинало енергію чи не найстійкішої частини загального спектру українського національно-визвольного руху.

До таких висновків підводять пошуки відповіді на наступне питання: чому припинилося винищення духовенства, як однієї з небажаних для комуністів суспільних верств, через планові розстріли так званих "класових ворогів", а також під час ліквідації силами ДПУ повстанського руху? Адже, по селах, де активніше виявився церковний і національний рух, розстріли були масовим. Протоієрей Демид Бурко згадував, що: "найтяжчих репресій зазнали ті місцевості, де оперували повстанські загони, особливо на Поділлі та Київщині. Так, у жовтні 1922 року в містечку Волковинці і селах Васютинці, Гришки, Радівці, Літинського повіту на Поділлі "трійка" від ДПУ з Вінниці заарештувала священників, дяків, диригентів і понад 400 парафіян, як "контрреволюціонерів", упродовж кількох ночей їх розстріляли біля Волковищенського кладовища. Тільки в Радівці стратили 98 чоловік (у селі мешкало понад 5 тисяч чоловік). Аж до початку 1923 року там не було священника, а коли туди прибув настоятель, певний час люди боялися ходити до церкви"⁶. Пролити невинну кров більшовики ніколи не вагалися, а духовенство, порівняно з іншими верствами населення, було досить невеликою групою. Так, за підрахунками Г. Турченко станом на 1915 р. осіб духовного стану (очевидно, разом із сім'ями — Т. Є.) разом з дяками та псаломщиками налічувалося 135 тис. осіб або 0,4% від загальної кількості тогочасного населення України⁷. Однак, припинення планових розстрілів священників приблизно збігається у часі з ліквідацією повстанського руху (перші спроби обліку духовенства на Україні були здійснені 1921 р., масштабну кампанію реєстрації розгорнули 1923 р.). Натомість влада запровадила для духовенства обов'язкову реєстрацію в органах НКВС з заповненням дуже детальної анкети. Спектр інформації про духовну особу, що цікавив представників "робітничо-селянської" влади, був досить широким: від національності, рідної мови й освіти, до майнового стану та конфесійних і політичних уподобань до/після жовтня 1917 року. Особливу увагу привертало перебування в лавах білогвардійців та участь у боротьбі за українську державність 1917–1921 рр. Саме тому зразок облікової картки 1923 р., маючи обсяг у чотири сторінки, найбільше місця для відповідей відводив останнім питанням. Як відомо, остаточну перемогу над українськими повстанцями комуністам допоміг забезпечити голод 1921 р. Але загальне національне піднесення в релігійних рухах (нарівні з православними українцями, воно охопило юдеїв, поляків, німців і інші етноконфесійні групи) залишилося. Більше того, збігаючись у часі з падінням самодержавства і боротьбою за національну державність (або визначення місця нацменшини в структурі українського суспільства), воно складало серйозну конкуренцію поширенню процесу коренізації/українізації радянської влади.

При цьому український національний рух від початку розвивався не консолідовано, а двома практично окремими течіями: 1) боротьба за

національну державність та 2) відновлення помісної церкви і визнання її автокефального статусу. Приблизно таким же чином загальний національно-визвольний рух можна було розщепити на рівні кожної національної/етнічної групи на два потоки: світський та релігійний. Світський напрям склали національні політичні партії (українські і російські есери, українські соціал-демократи (УКП(б)) і меншовики, єврейські соціалісти ("Поалей-Ціон") тощо) і більшовики боролися з ними політичними засобами. Для боротьби ж з національним відродженням у конфесійній сфері політичні методи і терор не дуже прислужилися. Набагато продуктивнішим у цьому сенсі було спрямувати енергію значної частини активних громадян в річище внутрішньо- або міжконфесійного протистояння. До такого висновку спонукає саме існування державної політики прихованої ситуативної підтримки обновленських рухів не лише у середовищі православних конфесій. Авторкою віднайдені документи, що підтверджують існування аналогічної політики також стосовно юдаїзму. Добре усвідомлюючи, що "народність серед євреїв втілена в релігійних звичаях, а релігійні звичаї просякнуті народністю"⁸, працівники НКВС створювали сприятливі умови для розколу і гострої конфронтації всередині юдейських громад за допомогою організації груп "Жива синагога" на протигагу традиційному культу й передачі молитовних будинків у спільне користування новостворених та традиційних громад⁹.

Отже, через приховану підтримку обновленських рухів у середині всіх православних конфесій в Україні, комуністична держава намагалася якщо не погасити, то, принаймні, істотно послабити, національне відродження в найстійкішій ланці суспільної та ментальної структур. Зробити наступний висновок дає підстави характер внутрішньовідомчих документів НКВС — наприклад, інструкція про порядок заповнення анкети "по виявленню релігійних общин"¹⁰. Вона добре ілюструє ставлення комуністичної влади до релігійної громади як до повноцінної політичної організації місцевого рівня. Особливо, якщо мова йде про український автокефальний рух. Від самого початку запровадження реєстрації парафій спостерігається стійка тенденція викреслювати зі статутних документів у повній назві "Українська автокефальна православна церква" слово "православна". Натомість, майже вся внутрішня документація (в тому числі й анкети, заповнені на підставі згаданої повище інструкції) НКВС послуговується терміном "автокефалісти-петлюрівці". З іншого боку, не вдаючись в детальні пояснення, цю основну мету керівництво більшовицького ЦК сформульовано в одному з циркулярів так: "Зіштовхуючи між собою різні напрями, течії, секти, церкви, вірування радянська влада прагне до того, щоб у взаємній боротьбі вороги дискредитували один одного"¹¹. А до політичної лексики широкого вжитку запровадили своєрідний термін,

яким О. Ярославський охарактеризував у 1923–24 рр. пом'якшення державного наступу на православну церкву та спроби держави налагодити певний діалог з нею, — "релігійний неп"¹².

Отже, дискредитація церкви як інституції, релігійного світогляду загалом та ідеї відродження Української помісної церкви (як інституції, що зберігає особливі національні культурні, мистецькі та релігійні традиції) і визнання її автокефалії руками самого ж духовенства та віруючих у протистоянні з РПЦ та з національним обновленством була б найкращим засобом для нейтралізації національного відродження в цій царині. Адже підґрунтя для становлення національної опозиції та її зіткнення з консервативними силами виникло природним чином всередині самої Російської православної церкви. Більшовики, фактично, тільки вдало скористалися перебігом цих природних процесів щоб перешкодити усвідомленій консолідації двох потоків українського національно-визвольного руху і його спрямуванню проти подальшого перебування України у складі Російської імперії у будь-якій формі. З огляду на сказане, в даній статті спробуємо коротко розглянути ставлення основних православних конфесій України до проблеми суміщення української і православної ідентичностей.

Російська православна церква: Ідея продовження історії єдиної універсальної імперії людства, яка перейшла "з рук у руки" від Ассирії, Персії, Македонії, Риму, Східної імперії (через Константинопіль Великий) до ірраціональної світової сили — Росії — завжди була присутня в тому чи іншому вигляді в політичній культурі останньої. Цю імперію слід було розуміти як своєрідний "всесвіт", об'єднаний одним законом, однією владою, однією культурою, вірою в одні й ті ж цінності. Інститутом, який одночасно мав би зберігати культуру та віру і забезпечувати ефективно об'єднання імперії була Російська православна церква. Саме її виразне російське "національне обличчя" і використовувалося як елемент русифікації та засіб поєднання регіонів імперії. Через приналежність переважної більшості росіян до православної віри поняття "русский" та "православний" в адміністративній практиці збігалися, а юридично зафіксована перевага вільного розвитку великоруського населення уможливлувала асиміляцію ним інших націй, що населяли імперію. Натомість, татари, поляки і євреї вважалися лише російськими підданими відповідно магометанського, католицького, або іудейського віровизнання, але офіційно усталена термінологія кваліфікувала їх як "іногородців", або "іновірців". Дана політична практика і відповідний їй правовий статус РПЦ перетворили останню на офіційний форпост імперії на інонаціональних та інорелігійних околицях країни¹³.

Так, наприклад, денаціоналізація православної Грузії провадилася за допомогою призначення на місцеві кафедри архієреїв-росіян, русифікації

духовних навчальних закладів, викорінення, по можливості, національних духовних традицій. Церковна, а з нею й імперська єдність з неправославними Фінляндією, Польщею та країнами Балтії підтримувалася шляхом створення там переважно штучних православних єпархій. Приміром, Фінляндську створили на противагу лютеранству з політичних розрахунків і вона об'єднувала дуже незначну кількість жителів князівства нефінського походження¹⁴. Аналогічною була ситуація на території Царства Польського. Утримання духовенства Варшавської єпархії здійснювалося за рахунок спеціальних капіталів Синоду й крім основного окладу воно мало 20% спеціальної грошової надбавки за службу. Проте кількість церковного майна була неадекватною чисельності православного населення, а нові храми, побудовані з метою демонстрації могутності імперії, часто зовсім не мали парафіян¹⁵. Найменша в структурі РПЦ церковно-адміністративна одиниця — Холмська єпархія, заснована 1905 р. на території Царства Польського, — також існувала винятково за прямої політично-фінансової підтримки держави¹⁶.

Проблему національно-церковних рухів православних неросіян у полінаціональних єпархіях вирішували способом "захисту" російського населення, уникаючи перерозподілу канонічної території відповідно до етнічних чи історичних особливостей. Надійним способом русифікації підданих та уніфікації церковної свідомості був відбір кандидатів на архієрейські катедри. Єпископам, як представникам не тільки Церкви, а й державної еліти, не дозволялося виявляти національні почуття (окрім, звичайно, "великорусских") у жодній формі. В церковній періодиці підкреслювалося, що потурання національному це єресь філетизму (тобто, націоналізму в церкві), капітуляція перед секуляризмом та зрада кафоличності вселенського православ'я. Тому людина, помічена в симпатіях до національного руху, назавжди втрачала можливість бути піднесеною до єпископського сану. Бажання ж окремих груп православних (абхазів, латишів, греків) мати єпископів котрі володіли б національними мовами і, відповідно, були б близьким до їхніх потреб, як правило ігнорувалися. Натомість протиканонічна практика частих переміщень єпископів з кафедри на кафедру дозволяла Св. Синоду оперативно реагувати на симптоми зближення єпископа зі своєю паствою, видаляючи їх до єпархій з інонаціональним складом населення¹⁷.

Також досить вільно імперська бюрократія дозволяла собі застосовувати на практиці церковні канони, які регулювали адміністративні повноваження єпископату (8-е правило I Вселенського собору). Це стосувалося випадків, коли реальної можливості для вирішення своїх завдань через православну експансію держава не бачила. Тоді вона залишала систему церковного управління, що склалася на момент початкового підпорядкування краю. Наприклад, у Туркестані переважна більшість православного населення й

церковного майна, перебувала у підпорядкуванні відомству протопресвітера військового і морського духовенства, котрий мав право особистої аудієнції у царя, минаючи Синод. Таке вилучення військових священників з-під юрисдикції місцевого архієрея суперечило церковному праву і традиціям¹⁸, але абсолютно влаштовувало місцеві адміністрації. Існування підзвітного одночасно Синоду та військовому міністру відомства протопресвітера дозволяло місцевим чиновникам безпосередньо впливати на діяльність військового духовенства¹⁹.

Реалізація завдань власне зовнішньої експансії вирішувалася або способом "захисту всіх православних", або організації місіонерської діяльності РПЦ за кордоном. Російські православні місії діяли у Північній Америці, Ірані, Китаї, Кореї, Японії. Їхнім керівникам та особовому складу належало віддавати перевагу не місіонерській роботі а збору політичних відомостей²⁰. Практикувалося також відкриття паралельно з місією російського дипломатичного представництва (як це було в Урмії), яке брало під своє покровительство навернених у православ'я громадян інших країн²¹. Ченці закордонних православних монастирів (насамперед афонських та ерусалимських), залишалися російським підданими й у цивільно-правовому відношенні підпорядковувалися тільки російським посольствам, а не законам країни перебування²². Натомість у регіонах, які опинялися поза сферою безпосередніх політичних інтересів держави, — наприклад у Північній Америці — РПЦ не виявляла власної зацікавленості у поширенні впливу православ'я і самостійно розгортанням повноцінних місій практично не займалася²³.

Національні ж суперечності, що розривали імперію, церква у своїй політиці ігнорувала аж до падіння монархії. Втративши в 1917 р. інтегруючий політичний чинник і практично не маючи змоги здійснювати реальний контроль, РПЦ мусила погодитися на утворення (у тій чи іншій формі) національних православних церков: Грузії (автокефалія, березень 1917 р.); Фінляндії (автономія у складі РПЦ, лютий 1921 р., з 1923 р. у юрисдикції Вселенського патріархату); Естонії (автономія у складі Вселенського патріархату, 1923 р.); Латвії (автономія у складі РПЦ з 1920 р., з 1934 р. — в юрисдикції Константинополя); Литви (автономія у складі РПЦ 1924 р.); Польщі (автокефалія, листопад 1924 р.); Молдавії (підпорядкування Румунській ПЦ 1918 р.); Білорусі (автономія у складі РПЦ 1923 р.)²⁴.

Проблема відновлення Помісної церкви в Україні й визнання її автокефалії вирішена не була. Делегати скликаного вперше за два століття у Москві Всеросійського помісного собору (1917–1918 рр.), були переконані, що кордони Російської церкви і Російської держави мають зливатися²⁵. Церква мусить зберегти своє управління єдиним і недоторканим, і його потрібно уявляти в межах майбутньої Російської держави. Відтак система управління повинна стати гнучкішою,

приспосуватися до місцевих умов, і такою ціною зберегти єдність на всьому просторі Російської церкви²⁶. Далі Собор констатував: "Що б потім не сталося з новоутвореними державами на околицях, церква буде одна. Вона залишиться силою, що об'єднує і зв'язує як власне російський народ, так і всі численні народності в межах колишньої Російської держави, буде нагадувати про минуле і визначати майбутнє. Люди, котрі будуть відчувати себе не тільки росіянами [в документі — *русскими* — Т.Є.], але й православними, маючи осердя в особі патріарха, залишаться хранителями і провідниками на місці свідомості російської єдності [в документі — русского единства — Т.Є.]"²⁷.

Безпосередньо стосовно України Собор визначився так: "Нам потрібно відкинути всі минулі політичні моменти, оскільки сказати, що Україна досягла циклу в своєму політичному розвитку, не можна. В ній ще багато буде метаморфоз і, скоріше за все, в сторону єднання з Великоросією"²⁸. "[...] Зв'язок із патріархом неглибокий і, погоджуючись, що Українська церква може отримати певне самоуправління, відділ вважає, що необхідно встановити непорушний зв'язок її з Російською церквою"²⁹. Щоб успішно протидіяти зусиллям українських урядів, спрямованим на відновлення Помісної церкви в Україні, цей непорушний зв'язок зафіксували на 2-й сесії Всеукраїнського православного церковного собору, ухваливши 9 липня 1918 р. проект "Положення про Вище управління Православної церкви на Україні". У документі проголошувалося, що "Православные епархии на Украине, оставаясь неразрывной частью единой Православной Российской Церкви, образуют церковную область ея, с особыми преимуществами на началах автономии"³⁰. Але, як зауважив А. Стародуб, "прерогативи, що залишилися у патріарха (затвердження Київського митрополита, благословіння-затвердження єпархіальних архієреїв, благословіння-дозвіл на скликання церковних соборів на Україні, право вищого церковного суду над усіма єпископами українських єпархій), робили автономію формальною. При затвердженні цього "Положення" на Всеросійському помісному соборі (7/20 вересня 1918 р.) це було ще раз підкреслено додатковою вказівкою на обов'язковість всіх рішень центральної церковної влади для українських єпархій. "Положення" зафіксувало приналежність українських єпархій до єдиної Російської церкви — інституції, що репрезентувала колишню єдину державу"³¹.

Попри те, що українські єпархії отримали автономну організацію з мінімальним ступенем самостійності, "Положення" все ж ставило їх у виняткове становище стосовно інших частин РПЦ. Тому за першої ж нагоди Всеросійський патріарх постановою від 21 червня/4 липня 1921 р. дозволив єпископам українських єпархій "сноситься непосредственно с Нами не только в случаях предусмотренных постановлением Всероссийского собора о Высшем церковном управлении на Украине, но и во всех других

случаях, когда в этом возникнет необходимость"³². Цим дозволом патріарх фактично призупинив чинність "Положення".

На початок 1920 р. в деяких українських єпархіях (через підтримку єпископатом на чолі з Київським митрополитом Антонієм (Храповицьким) Добровольчої армії) не залишилося жодного єпархіального архієрея. Патріарх Тихон призначив тимчасово керуючих єпархіями. Одним з таких архієреїв був призначений на Полтавську кафедру архієпископ Парфеній (Левицький). Його контакти з автокефальним рухом на чолі з Всеукраїнською православною церковною радою знову актуалізували для Всеросійського патріарха проблему збереження в лоні РПЦ українських єпархій і протидії інституалізації Помісної церкви в Україні. Поразка національно-визвольних змагань не тільки не зняла проблему статусу українських єпархій в РПЦ, але й ще більше загострила її. Відтепер суперечності розгорнулися всередині самої церкви. З огляду на труднощі комунікації між патріархом та єпархіальними архієреями, пов'язані з військовими діями та політикою більшовиків стосовно церкви, 7/20 листопада 1920 р. Патріарх, Священний Синод РПЦ та Вища церковна рада прийняли постанову про заходи на випадок ускладнення комунікації з центральною церковною владою. Постанова надавала єпархіальним архієреям широкі права в самостійному управлінні єпархіями, утворенню нових вікаріатів, організації спільних керівних центрів під началом найстаршого за хіротонією з єпископів тощо. Цей акт нівелював відмінність статусу українських єпархій, оскільки права "автономії" відтепер могли здобути будь-які єпархії, що знаходяться в однакових умовах³³.

10/23 липня 1921 р. Патріарх Тихон на прохання Собору єпископів України призначив своїм екзархом в Україні архієпископа Гродненського і Брестського Михаїла (Єрмакова) з піднесенням до сану митрополита й наданням відповідних прав. 1923 р. його репресували, але 1927 р. екзарх Михаїл повернувся до виконання своїх повноважень. З 1929 р. екзархом України призначили члена Тимчасового патріаршого синоду РПЦ архієпископа Харківського Константина (Дьякова). Обидва екзархи стояли на консервативних позиціях єдності православних українців з РПЦ, збереження церковнослов'янської мови в богослужінні, здійснення церковного діловодства російською мовою. Попри очевидну потребу конкурувати з автокефальним рухом та формальний дозвіл патріарха Тихона (Послання чадам православної церкви в Україні від 23 липня 1921 р.³⁴) і Собору єпископів України (31 серпня 1921 р. Собор дозволив "користуватися і в святих храмах, і в окремих моліннях поза храмами нашою українською мовою..."³⁵) серед єпископату РПЦ практично не було архієрея, який би здійснював богослужіння українською мовою. Згідно з підрахунками С. Білоконя, в географічних межах сучасної

України протягом 1920–1930-х рр. діяло 66 єпископських кафедр РПЦ³⁶. Серед архієреїв, які їх заміщували, тільки керуючий Волинською єпархією архієпископ Новоград-Волинський Миколай (Пирський) був певним винятком із загального правила. Він правив богослужіння українською та церковнослов'янською мовами. Коментуючи цей виняток, О. Ігнатуша звертає увагу на те, що владика "з 1923 по 1927 рік очолював обновленську Кобеляцьку єпархію на Полтавщині. Повернувшись у лоно Українського екзархату РПЦ, з 1927 по 1931 р. він був єпископом Рівненським. Терени його нової духовної опіки в 1931–32 рр. поширювалися на територію колишніх Житомирської, Коростеньської та Шепетівської округ, а в 1932–1935 рр. — на Полтавщину, де рівень національної свідомості був вищим, ніж на зрусіфікованому Півдні та Сході, і, відповідно, більшого поширення набув рух за українізацію та автокефалію української церкви"³⁷. На нашу думку, проблема полягала крім згаданого й у принциповому небажанні перекладати богослужбову літературу українською мовою. Так само невеликою була кількість парафіяльних священиків, які могли служити нарівні зі старослов'янською і українською мовою.

Отже, протягом 1920 років ієрархія та духовенство Українського екзархату РПЦ продовжував залишатися на консервативних проросійських національних позиціях. Хоча в спілкуванні з віруючими потребу зберігати консервативні підходи продовжували обґрунтовувати збереженням єдності церкви та "канонічної чистоти православ'я" в Україні.

Синодальна церква: Обновленство як реформаторська течія в російському православ'ї виникло ще в ХІХ ст. За спостереженнями П. Курочкіна, воно одразу викристалізувалося у двох площинах: церковній і позацерковній. Остання була представлена слов'янофільством 30–50-х рр. ХІХ ст., релігійно-етичними шуканнями Ф. Достоевського, Вл. Соловйова, групи "неохристиян" — М. Бердяєва, С. Булгакова та ін.³⁸. Православне реформаторство у церковній площині у своєму розвитку пройшло три етапи обновленського руху на теренах Російської імперії і, відповідно, в межах канонічної території РПЦ. Виникнення і занепад першого етапу церковного обновленства збігається з фазами розвитку першої демократичної революції 1905–1907 рр. і проявляється в середовищі молодого православного духовенства у формі реформаторського "новоправославного руху". Другий етап православного обновленства пов'язаний з демократичною революцією лютого 1917 р. Для нього характерне відродження окремих обновленських груп періоду 1905–1907 рр. і виникнення нових. Занепад цього етапу спричинив — з одного боку — більшовицький переворот і відсутність у нової влади потреби в традиційних (або близьких до них) способах легітимації влади в суспільстві. З іншого — відновлення Всеросійським помісним собором канонічної структури РПЦ і обрання на одинадцятий день

після більшовицького перевороту митрополита Московського Тихона (Беллавіна) Всеросійським патріархом³⁹.

Третій етап обновленства припадає на 20-30-і рр. ХХ ст. На цьому етапі обновленський рух, який об'єднував кілька православних груп, зумовлювався не тільки потребою внутрішньоцерковної реформації, але й необхідністю пристосування життя церкви до нових умов тоталітарного режиму⁴⁰. Програми обновленських груп передбачали модернізацію практично всіх аспектів традиційного російського православ'я: від устрою церкви (скасування інституту патріаршества), канонів і обрядовості (виборний і одружений єпископат, повторні шлюби для священників, інститут дияконіс, запровадження сучасної російської мови у богослужіння та переклади богослужбової літератури сучасною російською мовою), до догматики, соціальних концепцій та етичних положень. Але першість в цих програмах все ж закріплювалася за необхідністю політичної переорієнтації РПЦ на нормалізацію взаємин з радянською владою⁴¹.

В Україні, як вважає А. Киридон, обновленство поширювалося з травня 1922 р., але мало свою специфіку. Крім діяльності обновленських груп в середовищі Українського екзархату РПЦ, ця течія православного реформаторства утворилася і на власному українському ґрунті⁴². Цілком очевидно, що здійснити назрілі реформи в православ'ї без підтримки віруючих було неможливо. Але, за спостереженням О. Ігнатуші, віруючі, котрі прагнули модернізації літургійного чину та осучаснення мови церковного вжитку, поділялися на дві досить помітні частини: російськомовну та україномовну⁴³. Дослідник російського обновленства О. Шишкін, характеризуючи зміст літургійної реформи (1922 р.) московської групи духовенства і мирян "Жива церква", підкреслював її особливу увагу до тези прийнятності богослужіння російською та іншими національними мовами⁴⁴. Подібної позиції дотримувалися і прихильники лідера російського реформаційного руху (та їхні прихильники в Україні) — СОДАЦ ("Союз общин древлеапостольской церкви"). Заради наближення православ'я до "народного розуміння" передбачалося: "введення давньоапостольської простоти в богослужіння, оздоблення храмів та облачення священнослужителя; перегляд богослужбових книг і місяцесловів; використання в храмі рідної мови замість обов'язкової слов'янської, інститут дияконіс і т.ін."⁴⁵.

Впроваджуючи суто російські етноконфесійні реформи, на які в останній період синодальної доби (1906–1917 рр.) так і не наважилася РПЦ, російська та російськомовна частина православних сподівалася, що цей рух об'єднає православний загал в Україні. Але ці сподівання не виправдалися. Під тиском попереднього етапу національно-церковного руху в Україні і російськомовна, і україномовна православні спільноти поступово усвідомлювали наявність власного розуміння Бога та потребу

обрати шляхи власного національного служіння християнській істині. Фактично вони продемонстрували що відчують себе окремими повноцінними націями. Практично одночасно з Московським, у квітні 1923 р. у Харкові відбувся Собор групи православного духовенства і мирян "Жива церква", на якому було створено Українську православну церкву й оголошено її автокефалію⁴⁶. Крім того, на початку 1920-х рр. в лоні РПЦ посилюлися і національні церковні рухи інших колишніх "околиць". Це змусило навіть найрадикальніших реформаторів із середовища російських оновленців реверсувати в бік "охорони цілісності єдиного православ'я". Скликаний 29 квітня — 9 травня 1923 р. у Москві оновленський Помісний собор, всупереч цитованим повище деклараціям у царині реформування православ'я найпослідовніших груп російських оновленців, ухвалив резолюцію про утримання від будь-яких догматичних і богослужбових реформ, а реформу літургії, що фактично базувалася на ідеї впровадження національних мов, відтоді почали ретушувати як небажану. Практично, довелося повернутися до вивірених ідей "російсько-української слов'янської єдності" та "спільності" православних традицій.

Суперечливість курсу лідерів проросійського крила оновленства в Україні зумовила напрям і логіку подальшої структуризації цього руху, виникнення низки проектів оптимального (у сенсі пристосування до національних потреб) оновлення конфесії. Відтак наголос робився на високих критеріях канонічності, національної ідентичності, соціальної орієнтованості⁴⁷. Критика оновленським рухом в Росії так званої "антирадянської політики" РПЦ на чолі з патріархом Тихоном (Беллавіним), а в Україні — цькування через пресу екзарха митрополита Михаїла (Єрмакова) за збереження вірності патріархові, позірно підкреслювала суголосність ідей оновлення церковного життя зі змінами в економічній та національній політиці радянської влади. Це об'єктивно підсилювало увагу віруючої громадськості до оновленського руху, певний час сприяло позитивному сприйняттю оновленства.

Національні претензії учасників церковного руху, саме через свою різноспрямованість і високий конфліктогенний потенціал, були дуже доречними для більшовицької влади. "Наша мета полягає в розвитку й зміцненні руху "Жива церква", щоб використати його для ужалення тихонівщини, а потім тільки провести розкол у самому оновленському русі" — зазначав 2 січня 1923 р. співробітник ДПУ Соколовський у короткому огляді для ЦК КП(б)У "Про духовенство"⁴⁸.

На засіданні 27 березня 1923 р. члени Антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У, керуючись телеграмою ЦК РКП(б) про суд над патріархом Тихоном та відповідне агітаційно-пропагандистське забезпечення цієї акції на місцях, ухвалили: "1. [...] дати директиви на місця губвідділам

ДПУ зв'язатися з губкомами з тим, щоб широко проводити кампанію безпартійних віруючих з приводу суду над Тихоном, використавши "Живу церкву". 2. Дати розпорядження по лінії НКВС про зняття обмежень для влаштування зборів віруючих у церквах для роз'яснення суду над колишнім патріархом Тихоном"⁴⁹. Також компартійне керівництво підтримало ідею проголошення автокефалії церкви на Україні, висловлену обновленцями 4 травня 1923 р.: на засіданні Антирелігійної комісії при ПБ ЦК КП(б)У вона отримала загальне схвалення. На черговому засіданні 4 червня 1923 р. комісія ухвалила повернутися до цього питання "окремо, своєчасно до Пленуму ЦК КП(б)У, для представлення думки комісії у вигляді матеріалів Пленуму ЦК", а питання про скликання Всеукраїнського церковного собору, ініційоване обновленцями, пов'язати з винесенням рішення ЦК про автокефалію⁵⁰.

Як зазначає О. Ігнатуша, частина віруючих, яка не погодилася з реформами УАПЦ 1921 р., не припиняла руху в напрямі оновлення церкви і здійснення національних реформ, у тому числі й ідеї автокефалії церкви в Україні⁵¹. Прагнення цих реформаторських об'єднань віруючих мирян і духовенства відбили статутні документи. Наприклад, статут групи православного українського прогресивного духовенства і мирян м. Полтави основні реформи церковної організації визначив так: "а) створення єдиного церковного фонду; б) участь у всіх органах церковно-розпорядчого управління разом з єпископами кліру і мирян; в) право духовництва об'єднуватися в профспілки, нарівні з іншими культурними працівниками; г) білий безшлюбний єпископат, нарівні з чернецьким; д) перетворення монастирів в трудові робочі кооперативи на строго спільно житійних (християнсько-комуністичних началах) з підпорядкуванням їх єпархоуправлінню; є) автокефалія помісної української церкви; ж) надання місцевому національному елементу в Українській автокефальній церкві належного становища, з повною повагою до прав інших національностей"⁵².

Відтак, обновленці досить швидко усвідомили значимість національного чинника й дедалі наполегливіше декларували свою прихильність до ідеї адміністративно самостійної церкви. У жовтні 1923 р. в Харкові відбувся Собор, на якому проголосили утворення Української синодальної церкви, яку очолив, з титулом митрополит Харківський і всієї України, архієпископ Подільський Пимен (Пегов).

12 листопада 1924 р. Всеукраїнська передсоборна нарада за доповіддю архієпископа Йосипа (Кречетовича) "Про автокефалію Української православної церкви" ухвалила резолюцію з обґрунтуванням автокефалії як явища національно-історичного та сучасного розвитку церковного життя. "Виходячи з наявності цілої низки національно-історичних (автокефалії інших церков Еллади, Кіпру, Сербії, Чорногорії), або сучасних (Греції, Румунії, 4 автокефальних церкви в межах колишньої

Австро-Угорщини та ін.) і канонічних (IV Вселенський собор, правило 17; Трульський собор, правило 38) підстав, наведених у доповіді про автокефалію української православної церкви і, керуючись аналогічними прикладами з історії, як давньо-вселенської, так і наступної православно-східної церкви, Всеукраїнська передсоборна нарада визнає життєво необхідною повну автокефалію української православної церкви..."⁵³. Доповідаючи на цій нараді, архієпископ Йосип (Кречетович) запропонував зігнувати "пропозицію Всеросійського синоду про те, щоб останній був вищою апеляційною і касаційною інстанцією для Української церкви. Зносини [...] з іншими автокефальними церквами також мають вестись самостійно, а не через Всеросійський синод, як він пропонує"⁵⁴. Також архієпископ Йосип запропонував "не звертатися до Москви за затвердженням нашого митрополита, ми будемо надсилати тільки звістку про його поставлення нами"⁵⁵.

Але задекларували незалежний статус обновленці лише 1925 р. на II Всеукраїнському церковному соборі. Форум затвердив статут і повну офіційну назву конфесії: "Всеукраїнська автокефальна православна синодальна церква". В тому ж 1925 р. українські обновленці, спираючись на роботу створеної при Священному синоді Комісії по автокефалії і українізації, зробили спробу впровадити українську мову в офіційне діловодство. В середині 1925 р. періодичний орган Синодальної церкви двотижневик "Голос православної України" змінив назву на "Український православний благовісник" і почав друкувати матеріали українською мовою. Крім стенографічної інформації по роботу Священного синоду, значний обсяг матеріалів цього видання присвячувався теоретичному канонічному обґрунтуванню права Української церкви отримати автокефальний статус, обов'язковим був друк проповідей. Доступність викладу матеріалів, практична корисність інформації, нове звучання вічних християнських проблем робили часопис популярним поза межами конфесії. Широко користуватися його матеріалами своїм священикам рекомендувала УАПЦ, запозичення робили і протестантські видання України. З 1 січня 1927 р. з благословіння Всеукраїнського священного синоду в Харкові побачив світ повністю україномовний двотижневий часопис — "Рідна церква". Кожне число містило офіційні повідомлення Священного синоду; хроніку церковного життя в СРСР та закордоном; короткі апологетичні статті на церковну та суспільну тематику; проповіді на недільні та святкові дні "у підмогу сільському духівництву". Змагаючись з УАПЦ, часопис проводив просвітницьку діяльність: знайомив читачів з українською церковною архітектурою (статті: "Українські муровані церкви XVII в.", "Покровський собор в м. Харкові"; "Мазепині церковні пам'ятки" тощо); пропагував національні особливості українського церковного співу, іконопису, поширював інформацію про історію християнської церкви в Україні та її

визначних діячів (статті "Братства на Україні"; "Проповідь на Україні-Русі в XIII–XV вв."; "Іван Вишенський" тощо). Присутність національних ідей в ідеології обновленців була генетично сформована присутністю в цьому русі лідерів дореволюційного обновленського руху: священників В. Шаповалова, І. Філевського, С. Петрова, Й. Кречетовича. Активізація обновленського руху в тих самих центрах, де він проявив себе за дореволюційних і революційних часів: у Харкові, Києві, Катеринославі, переконувала скептиків у спадкоємності та легітимності ідей національно-демократичного реформування православної церкви⁵⁶.

Отже, задекларовані 1925 р. Всеукраїнським собором Синодальної церкви пріоритети повторили гасла УАПЦ: автокефалія, соборноправність, українізація. Але після Собору 1925 р. українські обновленці підтримали ієрархічний зв'язок із Всеросійським синодом, визнали за ним право представництва своїх інтересів у міжнародних міжцерковних відносинах. На III Всеросійському помісному священному соборі 1–10 жовтня 1925 р. до складу Священного синоду РПЦ, серед інших, було обрано і митрополита Харківської Пимена (Пегова), митрополита Одеського Євдокима та "одного єпископа за обранням українського Синоду". Таким чином, за оцінкою О. Ігнатуші, декларативний характер державного суверенітету України у складі СРСР знайшов дзеркальне відображення в конструкції української автокефалії по-обновленському⁵⁷. Однак, під впливом націокультурних і політичних чинників розвитку обновленства, Український священний синод починає досить швидко дистанціюватися від Всеросійського синоду. Кульмінацією стало складення повноважень члена Синоду Всесоюзної православної церкви головою Українського священного синоду митрополитом Пименом. За таких обставин Всеросійський синод на пленумі 22 листопада 1927 р. спеціально розглянув питання "Про Український священний синод" і ухвалив окрему резолюцію. В документі в категоричній формі було поставлено кілька питань Українському синодові: "1) чи визнає він постанови Всесоюзних соборів 1923 і 1925 років; 2) чому ці постанови не тільки не втілюються в життя, а навпаки у своїх заходах Український священний синод повертається до такого ладу церковного життя, який існував ще до Собору 1917 р.; і 3) чим пояснюється відчуження і відособлення Українського священного синоду від Всесоюзного синоду православної церкви, яке все посилюється?"⁵⁸

Отже декларована адміністративна незалежність Всеукраїнської синодальної церкви реально не була втілена в життя. Така ж ситуація була й в царині українізації. Загалом обновленці допускали богослужіння українською мовою переважно в тих парафіях, де була реальна конкуренція з УАПЦ, або в тих рідкісних випадках, коли священник володів українською мовою. Синодальна церква створила перекладну комісію і з початку 1927 р. готувала до друку "Літургію Св. Іоанна

Золотоустого", але видати її в цілковито українському варіанті (навіть церковнослов'янським шрифтом) не вдалося. Лише 1928 р. III Собором Синодальної церкви в Україні було прийнято постанову, що визнавала за "конче необхідне" видання богослужбових книг і церковних співів українською мовою та її впровадження у проповіді та богослужіння там, де цього побажає більшість віруючих. Але механізм впровадження в життя даної постанови належно не розробили, а відтак і намір українізації богослужіння залишився загальною декларацією.

На початку 1930-х рр. під тиском влади обновленці втрачають реформаторський потенціал. В. Шкаровський робить висновок: "Під ударами з різних боків реформаторське крило остаточно поступилося охоронному"⁵⁹.

Українська автокефальна православна церква: УАПЦ від самого початку визвольних змагань репрезентувала процес національного відродження в найстійкішій ланці суспільної та ментальної структур українців. Завершальний етап її організаційного оформлення припав на 1921 р. і продемонстрував досить сильну підтримку ідеї національної церкви серед селянства. Поряд із відновленням стародавніх українських традицій в церковній практиці та переведенням богослужінь на українську мову, УАПЦ зробила істотний внесок у розвиток християнської концепції націєтворення та гармонізації суспільних відносин. Діячі її Всеукраїнської православної церковної ради (далі — ВПЦР УАПЦ) розробили власну соціальну доктрину церкви, аналогічну до запропонованої католиками ще в кінці XIX ст., але з урахуванням досвіду життя в умовах комуністичних перетворень у Радянській Україні. Вона була викладена у формі тез до Стокгольмської Всесвітньої конференції християнських громад (19-30 серпня 1925 р.). з огляду на унікальність цього документу, подамо докладний витяг.

"II. Церква та економічні й індустріальні проблеми в) обов'язки церкви й християн до промислових і економічних питань. Тези: По Новому Заповіту Христа Церква повинна дбати, щоб перемогти в житті прояви сил смерті: голоду, злиднів, голизни, беззахисності, неволі, хижацтва. Церква повинна досліджувати промислове й економічне життя з морально-християнського боку, з'ясувати лінію можливого впливу на піднесення його й діяти на це піднесення християнськими церковними способами й силами, своїм прикладом. В ССРР Церква позбавлена можливості працювати над організацією удосконалення й економічного, й промислового життя. Але зразковою працею окремих християн в сфері промисловості й економіки піднімається свідомість громадська й церква зможе стати до творчої праці в економіці і промисловості"⁶⁰.

III. Церква та соціальні і моральні проблеми а) здібність і професія. Тези: Християнська мораль вимагає найвищого розвитку моральних здібностей і найвідповіднішого прикладання їх до професії. [...]

д) *відношення сексуальні Тези:* [...] Церква в ділі боротьби з сексуальними пороками йде до оздоровлюючого впливу на соціальне й політичне життя [...]. Обмеження впливу Церкви на сексуальні відношення веде до морального занепаду громадянства й до загрози життю нації.

в) *дім і притулок.* [...] "Дім і притулок" ці установи державним життям ССРР вийняті зі сфери праці християнських громад. Церква повинна впливати християнськими засобами на організацію "домів" і "притулків"⁶¹.

є) *злочин.* Тези: Боротьба церкви зі злочинством не обмежена лише роботою слова, служби Божої, виховання, а переходить і в сферу громадського життя. Завданням Церкви є дослідження причин злочинства в громаді, розкриття їх, виявлення лінії боротьби з ними й вплив церковними засобами й силами на громадянство в напрямі удосконалення громадського ладу. Церковною справою є й організація громад для боротьби зі злочинством і злочинськими організаціями.

ж) *ледарство* Тези: Ледарство й неминуче зв'язаний з ним паразитизм, а також і хижацтво-гнобительство, хоч і під формою закону, являється одним з видів злочинності. Відношення до нього таке ж, як і до злочинності⁶².

IV. *Церква й міжнародні відносини:* [...] в) *обов'язок Церкви що до проповіді братерства людей.* Тези: Проповідь братерства всесвітня людей повинна бути здійснена в повній силі. Од цієї проповіді повинна бути рішуче і ясно одкинута проповідь "во ім'я неначе братерства", асиміляції, ковтання хижакими-народами народів-працьовників. Проповідь братерства є проповідь з'єднання з вільним і повним розвитком сил кожного, а не проповідь з'єднання через підлягання одного народу другому. Ні англієць не повинен стати негром, ні негр — англійцем, ні українець — поляком, або москвином, ні навпаки, а всі повинні стати свідомими людьми, братами, розвиваючи свої народні й індивідуальні творчі особливості до найвищого рівня".

г) *расова проблема.* Тези: Нація — ява біологічного порядку. Сила національного життя сприяє різнобарвності життя й культури, існування нації оберігає розвиток світової культури. Християнство, благословляючи природу й підносячи її до вищого, благословляє і національне життя й працює над піднесенням життя всіх і кожного народів до найвищого ступеня ("Ідіть і научіть всі народи" Мф. 28:19 "Сповнились усі Духом Святим і почали розмовляти різними мовами, як Дух давав їм вимовляти" Діяння, 2:4) Не асиміляція і убивство окремих народів, а спілкування всіх і піднесення життя кожного [...] завдання християнства [...]⁶³.

ж) *обов'язок християнина до нації й держави.* Тези: 1) Нація, як удосконалення біологічного й соціального порядку, є силою творчою в світовому людському житті. Шлях до всесвітнього добра йде через націю, через піднесення життя нації й кожна християнська Церква і церковна громада, і християнин усіма силами й здібностями служить любов'ю

піднесенню й удосконаленню життя нації. [...] 2) Церква і окремі християнини служать піднесенню державного життя до найвищого ступеня удосконалення, до знищення державної експлуатації, насильства, гнобительства творчих сил, [...] окремі християнини повинні вибрати й знайти організованої науково боротьби за удосконалення соціального, політичного, економічного й національного життя держави. Християнин не може умити руки, бути байдужим у державному житті, він повинен активно йти до удосконалення державного життя. Партія, в якій може працювати християнин, не може гнітити релігійну совість людини й не може служити поневоленню індивідуальному, соціальному, національному. Християнин повинен активно будувати творчі політичні товариства й державні організації"⁶⁴.

к) *християнське милосердя на праці примирення і братерства*. **Тези:** [...] Милосердя християнське [...] гостро повинно бути одмежування від ложного, обманного милосердя, що притушує енергію боротьби з гнобительством класовим, національним, або ж індивідуальним. Придушення, присиплення пригнічених подачками, купівля совісти рабів, щоб були покірні, під видом милосердя є гидке предательство християнства.

Вербування невірних, несвідомих adeptів в християнську церкву, шляхом подачі грошей (під видом милосердя) є формою симонії.

Насамкінець, розділ *V. Церква й християнське виховання* пропонував чітку концепцію розвитку особистості, повністю альтернативну тогочасній практиці формування "будівника комунізму". "В вихованні християнської особи Церква повинна одійти від системи лжехристиянського смиренства й покори, що робила й виховувала "німих і підлих рабів" (слова Шевченка) людського гнобительства. Християнство повинно виховувати сміливих борців за братерство, повних самодіяльності й рішучості"⁶⁵.

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Т. 1. — К., 1976. — С. 20.

² Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 48–57.

³ Там само. — С. 41.

⁴ Зімон Г. Чи був голодомор 1932–1933 рр. інструментом „ліквідації” українського націоналізму? // Укр. істор. журн. — 2005. — № 2. — С. 120.

⁵ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: ... — С. 152.

⁶ Бурко Д. Період воєнного комунізму („Красный террор”) // Бурко Д. Українська Автокефальна Православна Церква — вічне джерело життя. — Саунт-Бавнд-Брук, Н-Й., 1988. — С. 78–80.

⁷ Цитуємо за: Турченко Г. Ф. Соціальний потенціал українського державотворення напередодні Першої світової війни // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. — Випуск XIV. — Запоріжжя, 2002. — С. 82. Турченко Г. Ф. Національні і

територіальні тенденції в Україні напередодні Першої світової війни // Наукові праці... — Випуск XV. — Запоріжжя, 2002. — С. 63.

⁸ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 1. — Спр. 2183. — Арк. 190.

⁹ Там само. — Оп. 2. — Спр. 226. — Арк. 68–71.

¹⁰ Там само. — Спр. 190. — Арк. 4; Спр. 202, 209. — Арк.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 748. — Арк. 161. / Цит. за: Киридон А. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917–1930 рр. — Тернопіль, 2005. — С. 132.

¹² Киридон А. Час випробування... — С. 318.

¹³ Рейснер М. А. Духовная полиция в России. — Спб., — 1907. — С. 81.

¹⁴ Державний архів Російської Федерації у м. Москва (далі — ДАРФ). — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 454. — Арк. 37–40.; Стародуб А. Юрисдикційна політика РПЦ 1917–1921 рр.: український аспект / Дис... канд... іст... наук. 07.00.02. Всесвітня історія. Інститут археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. — К., 2000. — С. 58.

¹⁵ ДАРФ. — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 249. — Арк. 23, 28–30; Стародуб А. — Вказана праця. — С. 59.

¹⁶ Стародуб А. Вказана праця. — С. 59.

¹⁷ Стародуб А. Вказана праця. — С. 60–62.

¹⁸ Положение об управлении церквами и духовенством военного и морского ведомств. — Спб., 1890.

¹⁹ Шавельский Г. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота. — Нью-Йорк, 1954. — Т.2. — С. 45.

²⁰ Никонов А. Б. Критический анализ миссионерской деятельности Российской Православной Церкви (1721–1917). Автореферат дисс... канд... фил... наук. — ЛГУ, 1989. — С. 7.

²¹ Полтавская И. Русские православные духовные миссии на Дальнем, Среднем и Ближнем Востоке (обзор документов в РГИАП) // Дипломатический ежегодник. — М.; 1995. — С. 122.

²² Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Гетьманату Павла Скоропадського). — К.; 1997. — С. 143.

²³ ДАРФ. — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 347. — Арк. 23–24.

²⁴ Докладніше див.: Стародуб А. Юрисдикційна політика РПЦ... — С. 67–78.

²⁵ ДАРФ. — Ф. 3431. — Оп. 1. — Спр. 168. — Ч.1. — Арк. 51.

²⁶ Там само. — Арк. 54.

²⁷ Там само. — Арк. 56.

²⁸ Там само. — Спр. 167. — Арк. 40.

²⁹ Там само. — Арк. 43.

³⁰ Грамота Его Святейшества, Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России // Цитуємо за: Стародуб А. "Новий" і "Третій Рим" та українське питання. — Людина і світ, серпень 2000. — С. 24.

³¹ Стародуб А. Організація управління Православної Церкви на Україні восени 1918 р.: автономія канонічна і фактична // Науковий збірник, присвячений 125-річчю від народження гетьмана П.Скоропадського та 80-ти річчю Української Держави 1918 р. — К., 1998. — С. 178.

³² Стародуб А. Проблема статусу Російської православної церкви в Україні в 1918–1921 рр. / Просемінарій. — Випуск 2. — Київ, 1997. — С. 205–206.

³³ Акты Святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / Сост. М.Е.Губонин. — М., 1994 — С. 139–140.

³⁴ Там само. — С. 984.

³⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3984. — Оп. 3. — Спр. 22. — Арк. 31.

- ³⁶ Білокінь С. І. Православні єпархії України 1917–1941 рр. // Історико-географічні дослідження на Україні. Збірник наукових праць. — К., 1992. — С. 102.
- ³⁷ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XI X ст. — 30-і рр. XX ст.). — Запоріжжя, 2004. — С. 335.
- ³⁸ Курочкин П. Эволюция современного русского православия. — М., 1971. — С. 41–55.
- ³⁹ Там само. — С. 55–67.
- ⁴⁰ Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-і роки. — Полтава, 2004. — С. 128.
- ⁴¹ Там само. — С. 129.
- ⁴² Там само. — С. 143.
- ⁴³ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви ... — С. 306–307.
- ⁴⁴ Шишкин А.А. Сущность и критическая оценка "обновленческого" раскола Русской православной церкви. — Казань, 1970. — С. 165.
- ⁴⁵ Левитин-Краснов А.Е. Шавров В.М. Очерки по истории русской церковной смуты. — М., 1996, С. 228–229.
- ⁴⁶ Мартирологія Українських церков у чотирьох томах // Т.1. Українська православна церква: документи, матеріали, християнський самвидав України /Упорядники О.Зінкевич, О.Воронин — Торонто–Балтимор, 1987. — С. 1016.
- ⁴⁷ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви ... — С. 308.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1450. — Арк. 1–2.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 1772. — Арк. 1.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 3,4.
- ⁵¹ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви ... — С. 311.
- ⁵² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 1450. — Арк. 96–97.
- ⁵³ Ігнатуша О. Інституційний розкол православної церкви ... — С. 311–312.
- ⁵⁴ Там само. — С. 314.
- ⁵⁵ Там само.
- ⁵⁶ Там само. — С. 312.
- ⁵⁷ Там само. — С. 315.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ Шкаровский В.М. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве. (Государственно-церковные отношения в СРСР в 1939–1964 годах). — М., 2000. — С. 43.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 2. — Спр. 990. — Арк. 232.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Там само. — Арк. 233.
- ⁶³ Там само.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 234.
- ⁶⁵ Там само.

Даниленко Олександр (Київ)

**Форми державного книгообміну між УСРР
та Чехословаччиною в 20-х рр.**

Об'єктом цієї науково-історичної розвідки є міжнародні відносини української радянської держави в царині культури, а предметом – організаційні форми та принципи книгообміну між різними установами УСРР та Чехословаччини. Залучаючи архівні фонди НКЗС УСРР (ф. 4), Державного видавництва України (ДВУ, ф. 177), Народного комісаріату зовнішньої торгівлі (ф. 423), представництва Наркомосу УСРР в Німеччині (ф. 16), які зберігаються в ЦДАВО України, а також матеріали архівного фонду ЦК КП(б)У, зосереджені в ЦДАГО України (ф. 1, оп. 6, 20), спробуємо дослідити суперечливий процес налагодження міждержавного книгообміну. Він, враховуючи специфічність "товару", тобто навчальну, наукову, просвітницьку літературу, не обмежувався комерційними стосунками, будучи по суті елементом культурно-освітніх зв'язків двох народів.

Дипломатичні відносини УСРР з Чехословаччиною встановилися, як зазначають українські дослідники, з другої половини 1921 р.¹, а торгово-економічні почали формуватися з наступного року. Повноважним торгпредставником Укрзовнішторгу в Чехословаччині був Ю. Новаковський, який прибув до Праги 14 грудня 1921 р., а 22 грудня керівника справами УпНКЗТ РСФРР при РНК УСРР В. Бродського призначили секретарем Торгпредства Укрзовнішторгу². Вони розпочали діяльність одного з перших зовнішньоекономічних осередків УСРР за кордоном. В архівах зберігається короткий звіт про роботу Торгпредства УСРР в Чехословаччині за листопад 1921 — 1 квітня 1922 р. Він свідчить про те, що офіційна Прага переймалася економічно-господарськими сторонами відносин, створюючи умови для укладання місцевими фірмами договорів на поставку з України ячменю, гороху, цукру, рафінаду, а уряд УСРР замовив 3 березня 1922 р. 1300 пропашних плугів фірми "Рудольф Бехер"³. Уряд Чехословаччини надав Україні допомогу для голодуючих селян, яка надійшла до Мелітополя, тобто сигналізував про готовність налагодити дипломатичні, економічні, торгові відносини з УСРР.

19 липня 1922 р. повноважний представник УСРР в Чехословаччині М. Левицький, а з іншої сторони В. Гірса та Я. Дворжак, які представляли уряд, підписали "Тимчасовий договір між УСРР та Чехо-Словацькою Республікою". Згідно договору, в обох державах створювалися дипломатичні представництва, які представляли їхні інтереси, видавали візи та паспорти громадянам цих країни. Договір зобов'язував сторони

утримуватися від антидержавної пропаганди по відношенню один до одного, не брати участі в політичних і соціальних конфліктах, які могли статися на їхніх територіях⁴. "Уряд Чехо-Словацької Республіки (ЧСР), прагнучи якомога ширше сприяти відновленню економічного життя УСРР, — наголошувалося в договорі, — зобов'язується надавати підтримку кожному доцільному почину своїх громадян, спрямованої на вищезазначену мету"⁵. Договір встановив умови торгових відносин між обома країнами, дозволив громадянам, фірмам та юридичним особам укладати відповідні угоди.

Українське торгове представництво вперше запросили на міжнародну виставку експортних зразків товарів, яка відбулася 3–10 вересня 1922 р. в Празі. Готуючись до "прориву" міжнародної блокади, колегія НКЗТ РСФРР ще 24 листопада 1921 р. видала положення про виставку зразків, створивши відповідний товарний фонд⁶. В архівах України збереглися відгуки чеської преси стосовно українських експонатів, які віддзеркалюють атмосферу того періоду, висвітлюють обставини сприйняття першої української радянської виставки на європейських теренах. Місцева газета "Vecer" (орган Республікансько-аграрної партії) звернула увагу на художні вироби кустарів, представлених на виставці, які відтворювали "гоголівські типи". Вироби селянського килимарства та гончарства викликали захоплення відвідувачів виставки. Партія народних демократів Моравії висловила через газету "Lidove noviny" захоплення зразками "народної промисловості". Генеральний секретар Трудового союзу допомоги Україні та Росії Г. Чапа, критикуючи пасивну позицію чеських промисловців щодо економічних взаємин з УСРР, закликав їх до співпраці, щоб допомогти українцям відбудувати промисловість та підняти сільське господарство⁷. Представники цього політичного об'єднання відвідали Україну, тому знали про реальне становище республіки та народу.

Напередодні празької виставки зразки експонатів кустарно-художнього мистецтва побували в Берліні, викликавши неабиякий інтерес громадськості. Оглядач цитованої газети, характеризуючи вироби селянського килимарства, знаходив їх спільні ознаки з подібними художніми творами словаків. Він вважав, що кольорове розмаїття килимів українських селян, представлених на виставці, це "...душа братського народу, відтворена в його мистецтві"⁸. До урядових кіл належала газета "Cas", яка представляла позицію міністра закордонних справ і голови Кабінету міністрів Е. Бенеша. Вона писала про "народне мистецтво", про "твори тихої мирної праці народного художника слов'янина", які слугували йому для повсякденного життя. "Українське народне мистецтво, — підкреслювала ця газета, — має, і це цілком природньо,

багато спільних рис з народною творчістю Прикарпатської Русі. Переконатися в цьому могли всі ті, хто бачив експонати Празької виставки зразків і виставку художніх ремесел Прикарпатської Русі, в Художньо-промисловому музеї в Празі"⁹. Згадка Прикарпатської Русі була не випадковою, тому що ця територія належала до пріоритетів зовнішньої і внутрішньої політики самого Е. Бенеша. Напередодні відкриття виставки, тобто 3 вересня, він висловився за розвиток торгово-економічних відносин з Україною. Тотожність "русинського мистецтва" з виставкою зразків народних промислів України підкреслювали газети "Narodni Listy", "Tribuna", вітаючи те, що по завершенню виставки, експонати з художніми промислами мали перенести до Торгпредставництва УСРР.

Відгуки газети "Rude Pravo" — друкованого органу Комуністичної партії Чехословаччини, вирізнялися класовою інтерпретацією. Висвітлюючи павільйон УСРР, газета зауважила, що він навіть зовнішньо "...відрізняється від тисяч павільйонів решти експонатів приватних власників"¹⁰. Зверталася увага на колективні форми праці в Україні, економіка якої виявилася зруйнованою внаслідок боротьби з "чужоземними найманими ордами західно-європейських капіталістів". Виставка, на переконання редакції газети, пододала блокаду в економічних відносинах між ЧСР та УСРР. В статті "Художня виставка, про яку не знала Прага" від 11 вересня 1922 р., підкреслювалося "колективне мистецтво", що засвідчувало "визволення" від капіталізму. 15 вересня, коли виставка завершилася, газета "Rude Pravo" писала про презентацію двох книг, виданих Торгпредством УСРР з нагоди участі в ній: тематичний збірник статей про радянську Україну та інформаційний довідник. До першої потрапили статті П.Фоміна про економічний розвиток Донбасу, В. Кузнецова про зовнішню торгівлю України, Д. Каплана про кустарні промисли українських селян, інтерв'ю з представником НКЗТ УСРР С. Броном та представником Чеської торгової місії в УСРР "паном Бенешем".

Власний кореспондент "Presseburger Zeitung" в Братиславі Д. Сандар писав про перші кроки зовнішньої торгівлі України, експорт якої протягом 1921–1922 рр. збільшився у 1200 раз, але доля українського вивозу на територію Чехословаччини становила 0,1%. Виставка значно активізувала її експортні можливості, тому що Торгпредство отримало близько 170 заявок від чеських, словацьких, німецьких, французьких, швейцарських фірм¹¹. Відбувся інформаційний і певною мірою товарний прорив у зовнішньоекономічних відносинах обох держав, започаткувавши тим самим стосунки з іншими країнами.

Восени 1922 р. в УСРР з'явилася нормативно-правова база для налагодження міжнародних економічних відносин. Зокрема, 29 листопада 1922 р. ВУЦВК видав постанову "Про зовнішню торгівлю", а РНК УСРР розробив "Інструкцію про порядок укладання торгових угод за кордоном"¹². Зовнішню торгівлю здійснював Уповнаркомзовнішторг через систему торгових представництв УСРР. Державні установи, підприємства, комерційні структури, які прагнули торгових відносин із західними фірмами, діяли під наглядом торгпредставництв. Уповнаркомзовнішторг і Торгпредставництво УСРР видавали дозволи на ту чи іншу торговельну угоду. Дозволялося створювати відповідні агенції, утримання яких відбувалося коштом державних та господарських установ, які делегували своїх представників до торгпредства. Суб'єктом торгових зносин могли виступати і видавництва, які безпосередньо займалися комерційною діяльністю, реалізуючи книжкову продукцію.

Зовнішній ринок для української книги обмежувався наявністю чи відсутністю української політичної, культурно-освітньої, соціально-побутової громади в Європі та країнах далекого Заходу. На території Чехословаччини, крім традиційного проживання українців, особливо на словацьких теренах, опинилися десятки тисяч осіб так званої політичної, а фактично культурно-освітньої еміграції, яка створювала навчальні заклади, дослідницькі центри, формуючи попит на українську наукову, художню, довідкову літературу. Її вимагав М. Грушевський, перебуваючи у Відні та Празі протягом 1919–1924 рр., відстежував літературні новинки В. Винниченко, тобто потреба існувала. У Празі, крім українських просвітницьких центрів, діяли видавництва, які представляли російських, чеських, німецьких книговидавців, відтак функціонувало відповідне ринкове середовище.

Налагодження системного книгообміну між видавцями та окремими громадянами обох країн почало формуватися з 1922 р., тобто від Празької виставки експортних зразків, де фігурувала українська книга. Наступного року зв'язки набули сталості організаційних форм, тому що основним "контр-агентом" книжкової торгівлі з української сторони виступило Державне видавництво України (ДВУ). Так, нарком освіти В. Затонський звернув увагу керівництва ДВУ на необхідність розповсюдження літератури в Чехії та підготовку до книжкової виставки в Празі. Інтерес до радянської книги виявила видавнича фірма "Наша Речь", книготорговець Лавров, котрий за дорученням повпреда М. Левицького розповсюджував саме українську книгу. 8 вересня 1923 р. торгпред України в ЧСР Н. Калюжний інформував ДВУ про те, що попит на "...видання Ваші та інших українських видавництв тут може бути достатньо вагомим"¹³. Виникла потреба на підручники для вищих і середніх навчальних закладів,

особливо з мови, фізики, географії. Зокрема, посібник О. Сухова "Економічна географія України" було розкуплено одразу. Українську мову вивчали чехи, а посібники користувалися попитом в школах грамоти для інтернованих. Навчальна література була конче потрібна для початкової школи Прикарпатської Русі.

На початку 1924 р. дипломатичні і торгово-економічні представництва України в ЧСР готувалися до "виставки радянської книги" в Празі, відкриття якої мало відбутися 1 березня 1924 р., тобто напередодні повернення М. Грушевського в Україну. Організацією переймалася Центральна російська книжкова палата, яка запросила до участі українські видавництва¹⁴. 18 листопада 1924 р. торговий відділ ДВУ просив дозволу Центрального управління в справах друку при НКО УСРР, тобто органу політичної цензури, на ввезення до України творів академіка М. Грушевського ("Історія української літератури", т. 1–3; "Історія України-Руси", т. 2, 3, 8). Необхідно зазначити, що вивіз книг за кордон не відбувався без візи-дозволу ЦУДу, про що свідчать постійні звернення ДВУ до органів цензури. Готуючись до книжкової виставки, торгпред в ЧСР Н. Калюжний радив керівництву ДВУ звернутися до книгарні Ладижнікова в Празі — "фірма, як Вам відомо, серйозна"¹⁵.

Російських книг було більше, тому що виставку влаштовувало Торгпредство СРСР, а представництво УСРР було обмежене функціонально та адміністративно. Цензура також посилила нагляд за літературою, яка вивозилася за межі УСРР. Республіканські видавництва не могли конкурувати з всесоюзними, тому що на час проведення виставки, як зазначав С. Єфремов у "Щоденнику", збанкрутувало видавництво "Червоний Шлях", яке приєднали до ДВУ, а "...тепер і це банкрутує, принаймні автори жодним способом не можуть викрутити заробленого"¹⁶.

Від фінансових можливостей залежали обсяги книготоргівлі. 2 квітня 1924 р. Н. Калюжний отримав від ДВУ збірку "Плуг" та "Антологію", а також замовлення шкільного відділу з Ужгорода на освітню літературу. Держвидав РСФРР мав тоді безпосередні контакти з відомою книжковою фірмою "Книга", яка займалася реалізацією російської книжкової продукції, а ДВУ діяло самотужки. "Мені видається, — наголошував Н. Калюжний, — що Вам варто було б з Зовнішторгом створити товариство подібне "Книзі"¹⁷. Пропозиція слухна, але вона не була реалізована, тому що ДВУ підпорядковувалося НКО УСРР, а цей наркомат не належав до статусу всесоюзного, тобто об'єданого. ДВУ інформувало представництво УСРР при Торгпредстві СРСР у Празі про звернення видавничої фірми "Пламя" стосовно книгообміну, тобто пропозиції надходили безпосередньо в Україну. Договір між фірмою "Книга" та Держвидавом РСФРР не поширювався на ДВУ, тому

українські видавці самостійно шукали виходи на іноземних партнерів. Для укладання комерційних угод з ними необхідно було звертатися до Торгпредства СРСР, а для вивезення книг за ліцензією — до НКЗТ СРСР.

Ідея Н. Калюжного створити спільне з РСФРР книжкове об'єднання в Чехословаччині була реалізована, але в дивний спосіб: до Праги приїхав представник московського "Госиздата" М. Дехтярьов¹⁸. До літа 1924 р. посередником між ДВУ та книговидавцями Чехословаччини був Н. Калюжний, через якого було укладено угоду з О. Олесем на друк "Збірки віршів для дітей", налагоджувалися торгові контакти з відомими книговидавничими фундаціями, зосередженими в Празі та інших містах.

22 листопада 1924 р. Держвидав України просив М. Дехтярьова і "надалі бути" його представником, надіславши на розповсюдження книжок вартістю 8 175 руб.¹⁹ Не забули про українського поета О. Олеся, нарахувавши йому гонорар — 94 руб., хоча автор погодився в обмін на певну кількість накладу твору. Перемовини про видання 20 віршів поета здійснював Н. Калюжний, який у листі до Харкова від 23 березня 1924 р. писав, що певний сумнів можуть викликати другий і сьомий вірш, написані раніше, оскільки "...вони не зовсім підходять духові радянської літератури для дітей", а решта — "...дуже хороші, вирізняються здоровим, бадьорим настроєм, глибоким натуралізмом, наближенням до живої і мертвої природи"²⁰. О. Олесь просив за свої вірші 4 000 чеських крон, а торгпред пропонував йому віддати за 200 доларів, тобто за 400 золотих рублів. В угоді на видання "Збірки віршів для дітей" була інша умова: 50 коп. за віршований рядок, а загалом виявилось 415 рядків²¹.

Фактично М. Дехтярьов став основним координатором зовнішнього ринку радянської книжкової продукції. В листопаді 1924 р. розпочалася підготовка до чергової виставки радянської книги в Празі, яка мала відбутися в січні–лютому 1925 р. Планували виставити від 6 000 до 8 000 книжкових експонатів. Повпред СРСР в ЧСР В. Антонов-Овсієнко запросив наркома освіти О. Шумського та директора ДВУ А. Самохвалова взяти участь у виставці, розширивши коло учасників за рахунок решти українських видавництв²². М. Дехтярьов, доповідаючи про підготовку до чергової виставки радянської книги, згадав про недоліки весняної виставки 1924 р., тому що був платний вхід (10 крон), а сама вона виявилася швидкоплинною. Його доповідна записка до Повпредства і Торгпредства СРСР, надіслана наприкінці листопада 1924 р., становить важливий документ з історії організації виставок. "Низка виставок радянської книги за кордоном, — підкреслював Михайло Васильович, — були проривом стіни культурної блокади Росії та інших народів. Усі виставки проходили за величезного інтересу до радянської книги і дуже допомогли культурному і політичному зближенню СРСР з рештою світу.

Тепер ми перебуваємо напередодні визнання з боку ЧСР, і ми зацікавлені заявити про себе широким верствам населення, показати нашу книгу фактично вперше пролетаріату ЧСР, дати привід всім явним і прихованим симпатикам зближення з СРСР, і таким чином полегшити, бодай трохи відновленню нормальних відносин обох держав"²³. Реклама соціалістичного радянського ладу коштувала дорого, враховуючи курс американської валюти до золотого рубля, але радянська держава використовувала будь-яку нагоду для ідеологічної пропаганди.

Друга половина 20-х рр. ХХ ст. для зовнішнього ринку радянської книги вирізнялася посиленням політичного нагляду за літературою, яку вивозили, а з іншого боку — розширенням її асортименту і кількості. Наприклад, директор ДВУ Ю. Войцехівський просив 10 вересня 1925 р. дозволу Укрголовліту на друк проспекту літератури до чергової річниці жовтневої революції, а також на відправку до Праги каталогу нотних видань Л. Ідзиковського та словника Б. Грінченка²⁴.

Повпредство і Торгпредство в Чехословаччині, крім торгівлі, займалося "розкладницькою діяльністю" серед української еміграції та верхівки КПЗУ. 12 травня 1927 р. в Празі відбулася таємна нарада між Ю. Коцюбинським, Н. Калюжним, В. Антоновим-Овсієнком, представниками повпредства СРСР в Берліні — Гольденштейном та Долгановим, учасники якої дійшли висновку, що ситуація "...може змінитися лише зі зміною керівництва в КПЗУ і що з цим не можна далі зволікати, інакше настане повний розклад в організаціях як комуністичних, так і суміжних"²⁵. Більшовики не дозволяли "братським партіям" будь-якого контакту з рештками українських політичних партій, намагалися підпорядкувати ідеологічному впливові і керівництво КПЗУ, перетворити його на своєрідний політичний буфер між СРСР та "буржуазним світом". Наприкінці листопада 1927 р. поліцейське управління закрило в Празі українське "зміновіхівське" товариство "Українська бібліотека-читальня ім. Шевченка", засноване 2 березня 1923 р., яке видавало часопис "Нове життя"²⁶. Політичний аспект посідав важливе місце в книгообмінних операціях ДВУ в ЧСР, тому що експортована радянська книга виконувала функції ідеологічної пропаганди, яку мали здійснювати не лише осередки КПЗУ, а також лідери КПЧ, хоча вони не виявляли особливої активності і співпраці з представниками Повпредства СРСР.

Комерційна і політична складова книжкової торгівлі за кордоном не завжди співпадали, враховуючи попит на технічну літературу. Представники ДВУ зустрічалися з керівниками відомих книговидавничих фірм Європи, пропонуючи умови співпраці, але не кожна з них погоджувалася реалізовувати суспільно-політичну літературу з СРСР. Наприкінці 1927 р. правління ДВУ відрядило свого співробітника до

Польщі, Німеччини, Франції, Чехословаччини для встановлення торгово-економічних відносин з конкретними видавництвами.

23 березня 1928 р. відділ регулювання зовнішньої торгівлі НКТоргівлі УСРР заслухав звіт про закордонне відрядження члена колегії ДВУ Азарх, яка спромоглася укласти декілька угод: з фірмами "Фердінанд Свобода" в Празі та видавництвом "Бистриця" в Станіславі²⁷. Торгпредство було проти торгівлі з чесько-руським видавництвом "Фердінанд Свобода", незважаючи на його замовлення про відправку книг, укладене керівником українсько-російського відділу Ю. Тищенком з ДВУ від 14 квітня 1928 р. Серед книг, замовлених цією фірмою для продажу в європейських країнах, були: Я. Ряппо "Народна освіта на Україні за 10 років революції", А. Готалова-Готліба "Нові школи в Німеччині", В. Качинського "Селянські рухи на Україні в роки 1905-07 рр.", Д. Багалія "Декабристи на Україні", збірник статей і спогадів "1905 рік у Києві та на Київщині", П. Христюка "1905 рік на Україні", Н. Мірзи-Авак'янц "Селянські рухи на Україні 1905–07 рр.", М. Хвильового "Думки проти течії", твори, том перший, Д. Багалія "Начерк історії України на соціально-економічному ґрунті", М. Яворського "Історія України (для профшкіл)", А. Річицького "В. Винниченко в літературі й політиці", О. Гермайзе "Нарис історії революційного руху", Ю. Тютюнника "Нарис Західної України", П. Куліша "Чорна рада". До списку потрапили твори О. Вишні, Г. Косинки, М. Йогансена, низка фахових журналів про театр, музику, архітектуру. Література справді різноманітна, яка знаходила свого читача і замовника, оскільки "Ф. Свобода" знала ринок української книги. ДВУ своєчасно інформувало про "новинки", тобто про появу нових книг з різних галузей знань, надсилаючи Торгпредству СРСР по 100 примірників кожного "свіжого" видання. Реалізація відбувалася готівкою, тобто згідно конкретної номінальної ціни, а також через комісію.

Виконанням замовлень по експорту радянської книги та координацією книготорговельної справи займалося Закордонне бюро при ДВУ. Його працівниками було виявлено, що протягом 1927 р. в Чехословаччині вдалося продати української книжкової продукції на 560 руб., отже "...українська радянська книжка масового покупця на закордонному ринку ще не знайшла, завдяки відсутності апарату, знаючого українську книгу і зацікавленого в її розповсюдженні"²⁸.

Для іноземних фахівців, які досліджували політичний та соціально-економічний розвиток УСРР, мабуть були цікавими праці М. Бухаріна, Я. Ряппо, І. Хаїта, О. Шліхтера, А. Буценка, тобто представників партійно-радянської номенклатури різного рівня, але ця література не викликала споживчого інтересу пересічних громадян. На складі Торгпредства СРСР в Празі лежали книги класиків української літератури (І. Котляревського,

Лесі Українки, І. Франка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Мирного), а також радянських письменників (Остапа Вишні, К. Гордієнка, О. Досвітнього, І. Кулика та інших). Спостерігався попит на журнали, які видавалися в УСРР: "Вапліте", "Гарт", "Західна Україна", "Червоні зорі", "Україна", "Господарство України", "Життя й Революція", "Червоний Шлях", "Шлях освіти".

Центральним органом зовнішньої книготоргівлі було Закордонбюро ДВУ, яке представляло книжкову продукцію українських видавництв в декількох країнах Європи. Тісними були торгові зв'язки з фірмою "Ф. Свобода", але Торгпредство СРСР всіляко перешкоджало його взаєминам з ДВУ. 12 травня 1929 р. комерційний відділ Закордонбюро фактично передав власні повноваження книжковому відділу Торгпредства СРСР, звертаючись до нього за дозволом на разові операції по експорту книги, навіть зі знижкою 50%. Закордонбюро підтримувало торгові контакти з акціонерним товариством "Міжнародна книга", яке знаходилося в Москві, але мало представництво в Празі. Через його апарат пропонувало технічну літературу для західного споживача, а з Чехії просило надіслати твори І. Франка (т. 18). До Праги в жовтні–листопаді 1929 р. були відправлені твори Т. Шевченка, Б. Антоненка-Давидовича, Ю. Смолича.

Книги на експорт брали з фондів державних бібліотек Одеси, а також інших книгозбірень. Комерційний відділ Закордонбюро надсилав книги до Праги через "Міжнародну книгу", ігноруючи торговельним апаратом фірми "Ф. Свобода", тому що не мали з нею генеральної угоди. Зазначу, що "Міжнародна книга" давала знижку 30% на російську книгу, унеможливаючи співпрацю з конкурентами, а Торгпредство лише підтримувало московського партнера. Посередником "Міжнародної книги" в Празі була Слов'янська бібліотека. Торгпредство уклало угоду з фірмою "Руська старовина", тому просило ДВУ висилати книги з економіки, статистики, історії України, літератури, етнографії, мистецтва. Восени 1929 р. через Ужгород та Здолбунов надходили ящики з книгами для Торгпредства в Празі. Це була українська літературна класика та твори сучасних українських радянських письменників (Остапа Вишні, М. Хвильового, О. Копиленка та ін.).

Таким чином, слід виділити активне поживлення книжкової торгівлі протягом другої половини 20-х рр. Початковий період припадає на 1922–1925 рр., коли книгообмін був важливою організаційною формою налагодження дипломатичних та економічних відносин між країнами. Набули традиційного характеру щорічні "виставки радянської книги". Зазначу, що протягом 1922–1923 рр. книготоргівля та книгообмін відбувалися через Повпредство УСРР, а після створення унітарної держави вони зосередилися в книжковому відділі Торгпредства СРСР. Закордонбюро при ДВУ намагалося створити спільне з Держвидавком РСФРР книжкове об'єднання, але натомість була запроваджена посада представника "Госиздата" та ДВУ УСРР, яку обіймав М. Дехтярьов.

Наприкінці 1920-х рр., заручившись підтримкою Торгпредства СРСР, московське акціонерне товариство "Міжнародна книга", усувало партнерів ДВУ ("Ф. Свобода" та ін.), пропонуючи власні послуги. Критерієм ефективності книготоргівлі українських видавництв були не лише комерційні показники, а також культурне представництво України за кордоном, поширення українського слова, хоча спостерігалася відверта ідеологічна пропаганда, яка відбувалася шляхом розповсюдження суспільно-політичної літератури, організації різних виставок.

¹ Євсеєнко І. В. Українсько-чесько-словацькі культурні зв'язки в міжвоєнний період: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. по спец.: 07.00.02 "Всесвітня історія" / І. В. Євсеєнко. — К., 1996. — 23 с.

² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 423. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 16.

³ Там само. — Спр. 17. — Арк. 23.

⁴ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. — 1922. — № 31. — Ст. 482.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 423. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 2.

⁷ Там само. — Спр. 17. — Арк. 209.

⁸ Там само. — Арк. 212.

⁹ Там само. — Арк. 215.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само. — Арк. 216.

¹² СУ України. — 1922. — № 50. — Ст. 744.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 177. — Оп. 1. — Спр. 86. — Арк. 51.

¹⁴ Там само. — Спр. 883. — Арк. 127.

¹⁵ Там само. — Спр. 879. — Арк. 21.

¹⁶ Єфремов Сергій. Щоденник. 1923–1929. — К., 1997. — С. 213.

¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 177. — Оп. 1. — Спр. 879. — Арк. 19.

¹⁸ Там само. — Спр. 959. — Арк. 78.

¹⁹ Там само. — Арк. 103.

²⁰ Там само. — Арк. 64.

²¹ Там само.

²² Там само. — Спр. 879. — Арк. 69.

²³ Там само. — Арк. 78.

²⁴ Там само. — Арк. 81.

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 2484. — Арк. 99.

²⁶ Там само. — Арк. 101.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 177. — Оп. 1. — Спр. 1351. — Арк. 34.

²⁸ Там само. — Спр. 1350. — Арк. 109.

Стоян Тетяна (Київ)

**Здійснення "політконтролю" за художньою літературою
(1920-ті — початок 1930-х рр.): ідеологічні функції
"марксистської критики"**

Посиленню уваги до вивчення актуальної проблеми становлення та функціонування системи політичної цензури в СРСР 1920–1930-х рр. сприяють нові історичні умови, в яких функціонує українське суспільство. Досліджуючи роль цензури, важливо показати форми і методи здійснення політично-ідеологічного контролю за різними сферами життя суспільства, її вплив на формування світоглядних уподобань інтелігенції та інших верств населення України.

На сьогоднішній день ця важлива проблематика в Україні перебуває на стадії початкового висвітлення. Метою даної наукової розвідки є розкриття принципів і методів здійснення тотальної політичної цензури в літературних об'єднаннях, редколегіях журналів.

Політико-ідеологічний контроль за духовними життям суспільства в УСРР міжвоєнної доби відбувався через громадські організації творчої інтелігенції, але універсальною та єдиною системою внутрішньої самоцензури була марксистська теорія суспільного розвитку, тобто більшовицька концепція класів та класових морально-політичних цінностей.

Проголошення непу та функціонування різних соціально-економічних укладів, а також наявність формальної багатопартійності, посилювали лібералізацію світоглядних та соціально-психологічних методів і форм освоєння дійсності письменниками, митцями. З'явилися різного спрямування літературні течії, відтак основним завданням партійних органів була ідеологічна уніфікація літературно-мистецького процесу. Функцію політичного цензора мала виконати літературна марксистська критика, кінцевим результатом якої було виховання внутрішньої самокритики, тобто самоцензури.

Термін "політконтроль" виник у 1920-х рр., засвідчуючи функціональне спрямування органів радянської цензури, які формувалися на базі політвідділів державних видавництв. 18 листопада 1921 р. секретар ЦК РКП(б) Й. Сталін, заслухавши звіт політвідділу Держвидаву, висловив зауваження його керівникові М. Мещерякову стосовно необґрунтованої затримки виходу книг тих авторів, які "співчували марксизму"¹. В матеріалах доповіді Мещерякова було використано визначення "політредагування і політконтроль", тобто синоніми, які вирізнялися лише тим, що перше підкреслювало конкретне явище, а інше — цілу систему. Зверталася увага на підбір "ідеологічного" складу редакторів, на "вибракування" літератури з "міркувань політичного та ідеологічного

характеру"². 30 грудня 1921 р. члени правління Всеросійської спілки письменників надіслали А. Луначарському листа, у якому відверто висловлювалися про існування в радянській Росії "політичної цензури", яка "...привласнила собі функції літературної критики"³. Визначення надзвичайно влучне, яке доводить початок формування особливої системи політичної цензури. Вона мала організаційні форми (політредакторів Головліту), але її основним завданням було просування марксистської літературної критики як методу уніфікації творчого процесу, насаджування принципів більшовицької "політичної моралі", ідеологічних схем та догм.

Літературна критика в умовах монопартійної системи виконувала функцію політцензора. Організаційно вона належала до системно-профілактичних заходів "попереднього контролю", які, згідно інструкції про уповноважених Головліта при державних видавництвах, мали конкретні "політико-ідеологічні" завдання. У зв'язку з цим варто висловити припущення про боротьбу двох явищ: агресивних форм "політконтролю" з боку партійних органів та "загально-літературних" тенденцій. Висловлювання про "попутників", тобто про лояльно налаштованих до радянської політсистеми письменників, свідчило про появу об'єкта гострої марксистської літ критики. У 1926 р., судячи з публікацій тих років, не було науково розробленої марксистської теорії мистецтва"⁴. Вона формувалася в партійних структурах і з'ясовувалася публічно на з'їздах творчих спілок.

Літературні часописи, починаючи з 1927 р. друкували різні матеріали про "занепадництво" в художній літературі, аналізуючи його "ідеологічне спрямування". Так, І. Гросман-Рошін вважав "занепадницькою" ту літературу, яка "безсила організувати волю класу; літературу, яка відтворює розпад соціальних сил і художньо сприяє росту елементів розпаду шляхом посилення волі до перемоги"⁵. До "занепадництва" були віднесені "зміновіхівство", "феодална романтика", тобто "художня ідеалізація бунтарського духу селянства", "виспівування розбещеності", "містицизм", "псевдореволюційний оптимізм". Критик Л. Авербах, аналізуючи настрої письменників, зосередився на "попутниках першого призову", тобто літераторах періоду воєнного комунізму та початку непу, які вирізнялися різними хворобами, що виникли від "переростання у супутників революції", "від наближення до неї", від "переростання у новобуржуазних письменників", у зв'язку з відходом від революції", від усвідомлення "своїї граничності в умовах загострення класової боротьби"⁶. Рецензуючи статтю М. Шагинян "Тривога", Л. Авербах схилив "попутників" до визнання ними нових перспектив творчості: "Діалектичний матеріалізм — ось єдиний метод об'єктивного пізнання світу. Поза марксизмом немає історичної правди. Поза марксизмом — дрібний суб'єктивізм та гнилість відсутності мети"⁷.

Основним завданням статті Л. Авербаха було поширення поточного гасла про "ідеологічне самовизначення" письменників, які "хворіли", тобто шукали самих себе в умовах войовничої політичної цензури. А літературні критики закликали письменників бути "реалістами", щоб "...художні висновки примушували вірити в революцію і в робітничий клас"⁸. Пролетаризація тематики художньої літератури та насадження методу соцреалізму були тоді дуже актуальними для партійних структур.

Політико-ідеологічна складова марксистської критики стала навід'ємною для публіцистики тих років. Так, В. Єрмилов відверто вимагав застосувати "...марксистську теорію до художньої практики"⁹. В. Кнорін протиставляв "марксистський світогляд та методологію" протилежним явищам — "буржуазному світогляду" та "ідеології буржуазно-демократичного націоналізму", позаяк боротьба з ними визначала "пролетарський характер нашої культури"¹⁰. Періодичні видання пропагували "...більшовицькі традиції ідеологічної непримиренності"¹¹. Кожен термін, висловлений на сторінках преси, виконував профілактично-виховну функцію, впливав на письменників-попутників, які вагалися стати на шлях так званої "пролетарської революції".

Перша половина 1920-х рр. не мала такої кількості статей, а головне значного проблемно-тематичного спрямовування, як друга, присвячених теоретико-методологічним питанням літературної марксистської критики. Хтось намагався адаптувати "...ленінську програму використання і переробки толстовської спадщини"¹², інші відмежовувалися від творчості В. Маяковського¹³, а нарком освіти А. Луначарський дбав про опанування "...командними висотами комуністичної критики"¹⁴. Зокрема, він зазначав, що "... марксистська критика поки ще дуже молода", але пролетаріат не може допустити, щоб література "як гриби росли в лісі", тому "для класу нового, притаманне садівниче, культивує ставлення до життя".¹⁵ Він ототожнював літературну критику з "марксистським прожектором", підтримував її організаційно та ідеологічно.

Обговорюючи теоретичні питання марксистської критики, автори статей навіть не запитували про те, чи "...може і повинна партія перейматися керівництвом в галузі художньої літератури"¹⁶. Якщо у 1925 р. виникали висловлювання про недоцільність "партійного втручання в літературні справи", то наприкінці 20-х рр. про це ніхто не говорив публічно. В статтях порушувалися питання ідеології та форм літературної творчості¹⁷.

Всесоюзний з'їзд пролетарських письменників (травень 1928 р.) фактично підсумував дискусію довкола "пролетарського реалістично-художнього метода", визнавши його основним і невід'ємним для літературної творчості. Поява термінів "літературно-політична полеміка", "літературний опортунізм", "гегемонія комуністичного світогляду" в

періодичних виданнях свідчила про завершення уніфікації методів літературної критики світогляду" над загальнолітературними формами пізнання дійсності. "Пролетарська література, — зазначалося в одній із публікацій про завершення з'їзду радянських письменників, — змогла створити міцну організацію на основі ідеологічної єдності, єдності літературно-політичних поглядів. Разом з тим цей стан, на якому перебуває тепер пролетарська література, вимагає не лише єдності літературно-політичних поглядів, але і рішуче висуває питання про формування літературної школи, об'єднаної спільним підходом до матеріалу, спільним художнім методом"¹⁸. Про "раппівську літературну школу" написано ґрунтовні монографії¹⁹, тому немає потреби зупинятися на її ідеологічних принципах та світоглядних основах.

Наприкінці 1920-х рр. відбувалася системна уніфікація методології суспільних наук, яка торкнулася історичної, економічної, педагогічної наук. Весною 1930 р. мала відбутися конференція літературознавців-марксистів, тому до неї активно готувалися. "Вивчати літературу методом діалектичного матеріалізму, — з'ясовували члени редколегії журналу "Печать и революція", — чи зупинятися на позиції домарксівського механічного матеріалізму; виходити з чіткої моністичної теорії марксизму або задовольнятися теорією факторів, невиразним "соціалізмом", захищати марксизм від всіляких спрощень, перекручень позазаконних сполучення з іншими методами або перетворювати марксизм в "електичну юшку"²⁰. Навіть з'явився термін "літературна наука", основним завданням якої було написання "марксистської теорії літератури", критика "немарксистських методів" та боротьба з ними. Визначення "літературна політика", "марксистська методологія літератури", "марксистська теорія літератури" демонстрували не фразеологічну трансформацію, а справді радикальну зміну літературної творчості.

В Україні, літературне життя якої вирізнялося поєднанням соціального і національного в художній творчості митців, крім фахових періодичних видань, виходив журнал "Критика". На його сторінках друкувалися молоді українські письменники та досвідчені політики. Сам факт існування Інституту Т. Шевченка в стінах Українського інституту марксизму та відкриття в ньому кафедри літературознавства переконливо доводять їх теоретико-методологічну залежність від "марксової науки". У 1929 р. М. Скрипник опублікував програмну статтю, яка стосувалася актуальних завдань української літератури. "Марксистське літературознавство стоїть перед нами як нова дисципліна, — писав він, — що її маємо лише поставити на ноги. Ми лише з наступного року засновуємо в Інституті марксизму катедру літературознавства, куди притягаємо наукові сили марксистської думки в галузі літературознавства. Нам доведеться намітити шляхи, якими йти марксистській думці в галузі

літературознавства, нам треба виявити об'єкти, гідні уваги для першої черги марксистського наукового дослідження, маючи на увазі всі попередні досягнення літературної наукової думки"²¹. Промова Скрипника, виголошена ним 15 квітня 1929 р. при відкритті Інституту Т. Шевченка, зобов'язувала українських митців і літераторів опанувати марксизм. До редколегії журналу "Критика" були запрошені М. Скрипник, а також А. Хвиля, І. Кулик, Т. Степовий, які мали досвід діяльності в органах політичної цензури.

Марксистський метод в українській літературі, якщо використовувати хронологічний вимір, формувався поступово, долаючи силою ідеологічного тиску всілякі течії. "Диференціація на літературному терені" на думку В. Сухино-Хоменка, тобто "розмежування" почалося у 1927 р.²² "Ягідки" цього розмежування залишилися, виявляючи себе як "...правий, буржуазний фланг літератури", програма дій якого — "стара: проти соціалістичного будівництва, за капіталістичний розвиток країни, за включення в "родину" "культурних", "демократичних" сусідів, за органічну спорідненість, "братерське" існування з усіма капіталістичним світом"²³. До "буржуазних письменників" були віднесені Б. Пільняк, С. Єфремов та інші, але поняття "буржуазності" мало не соціальну, а суто ідеологічну складову, тобто "ворожу" марксизму. Літературно-критичний стиль В. Сухино-Хоменка мав виразні ознаки публічного суду. Він закликав до "широкого-громадського осуду" деяких письменників, "цілих груп літературних". Першим кандидатом виявився В. Поліщук і його група "Авангард" — "група войовничого обивателя, оскаженілого дрібного буржуа"²⁴. За "етнографію" та "історичну романтику" дісталася І. Сенченку, В. Сосюрі, О. Копиленкові, які займалися "аполітичним культурництвом", виявивши "...відставання письменника від нашого напруженого темпу життя, відхід від революційної до національної романтики"²⁵. До "лівого флангу "радянської літератури" належали ті, які сповідували відповідну політичну програму: "слугувати дійсності, бути активним чинником соціалістичного будівництва, мобілізувати маси на соціалістичне перебудування країни, захоплювати їх творчими прямуваннями пролетаріату, об'єднувати навколо сьогоднішніх (а тим самим і історичних) змагань пролетарської кляси"²⁶. Виокремлюючи авангард, В. Сухино-Хоменко зарахував до нього І. Ле, І. Микитенка, П. Панча, І. Кулика, М. Хвильового, М. Куліша, які вирізнялися "своїми ідейно-художніми досягненнями". Нарешті, не приховуючи залежності радянської літератури від партійної ідеології, критик відверто писав про необхідність виконання "соціального замовлення". "Письменник радянський не може уподібнюватися таким архіваріусам-диспутантам, — наголошував В. Сухино-Хоменко, — він мусить безпосередньо реагувати на соціальне замовлення — він мусить віддати свій художній хист нашій ідеології"²⁷. Відбулося з'ясування позиції конкретного

літературознавця, хоча для 1929 р. зарано, але "рік великого перелому" виявляється торкнувся і духовного життя, а не лише економіки.

Не уник "соціального замовлення" і М. Йогансен, демонструючи зразок "шаблоновості мистецького продукту", тобто його два види — "буржуазно-революційний" та "пролетарсько-революційний". Аналізуючи твори Ю. Смолича ("Мова мовчання", "Фальшива Мельпомена", "Півтори людини"), досвідчений критик розглядає проблему взаємин людини і суспільства, але висловлював відмінність "політичного детективного роману" ("півтори людини") від подібних творів "буржуазної Європи". "У нас політичний злочинець це не революціонер, не протестант, не бунтар, — писав Йогансен, — а контрреволюціонер, консерватор, шкідник"²⁸. З легкої руки літературного критика з'являється небезпечний політико-ідеологічний "шаблон" — "шкідник". Він буде застосований і до самого М. Йогансена, але трохи згодом. Термін "класово-ворожі впливи" застосовував у 1929 р. Ю. Савченко, висвітлюючи творчість О. Донченка, Д. Гордієнка, Л. Первомайського, звертаючи увагу на "...прийняття до усвідомлення найостаннішого "соціального замовлення, що його висуває об'єктивна дійсність"²⁹. Письменники поспішали з виявленням персональної лояльності до політичного режиму, демонструючи готовність до його ідеологічного та художньо-мистецького обслуговування.

У зв'язку з цим дивно виглядає поява на сторінках "Критики" літературно-аналітичної статті Ю. Смолича про творчість В. Винниченка³⁰. Вона з'явилася у 1929 р., тобто до процесу СВУ, однак на тлі позитивних вражень і оцінок, адресованих колишньому "унеерівському" лідерові, застережливий вислів "... він цього життя не розуміє", що стосувався УСРР, не заперечував прихильного ставлення радянського письменника до літературного доробку В. Винниченка. "Значення цього драматурга для українського театрального мистецтва таке велике, — підкреслював Ю. Смолич, — що, не перебільшуючи, можна говорити про його командну роль в цілому великому стані українського театру"³¹. Використані Ю. Смоличем оцінки — "духозбудник нової для українського театру культури", "європеїзатор українського театру" були щирими, але необачними.

Партійне керівництво, тобто "партійне втручання" в літературний процес, про яке негативно висловлювалися окремі письменники на початку 20-х рр., стало нормою творчого життя радянських письменників у 30-х рр. На початку березня 1930 р. заввідділом культури і пропаганди ЦК ВКП(б) О. Стецький написав проект партійної резолюції про художню літературу³². Функціональна роль літератури пояснювалася "розгорнутим наступом соціалізму", культурною революцією, які змінили і саму "літературну політику". Виокремлювалася теза про розвиток пролетарської літератури, позаяк пролетаріат мав здійснювати "культурну гегемонію" над селянством. Суцільна колективізація та ліквідація на її основі "куркульства як класу" висувала необхідність появи "селянської літератури", але як резерву

"пролетарського літературного руху". Категоричним, але замаскованим під соціологічну фразеологію був ідеологічний принцип про керівну роль пролетаріату в галузі художньої літератури. До "ворожого впливу", що проник навіть до творів окремих пролетарських письменників, були віднесені: "...теорія незалежності художньої творчості від класової боротьби, пасивно спостережливий підхід до життя, захоплення бергсоніанством (теорія т.зв. "безпосередніх вражень") і фрейдизмом (висування на перший план т.зв. "сфери підсвідомого"), сліпе сприйняття майстрів минулого, ігнорування провідної ролі світогляду"³³. Вони стосувалися особливостей літературно-художнього процесу, хоча партноменклатурник О. Стецький закликав письменників до вдосконалення мови, форми, стилю літературного твору, досягаючи його якості, відтворюючи у "...художній творчості всієї складності, суперечливості суспільних відносин і всієї глибини їх перебудови". Заклик цілком конструктивний, однак його здійснення мало відбуватися шляхом "...засвоєння письменниками і застосування в художній творчості методу матеріалістичної діалектики". Вражає однастайність і неухильність просування цього методу марксистської філософії. "Лише на основі цього методу пролетарські письменники здатні відтворити у художніх образах всю складність епохи, — наголошувалося в проекті Стецького, — багатогранність класової боротьби, показати не лише суперечності дійсності, але і їх вирішення, відтворити зростання нових соціалістичних відносин, нових людей — героїв соціалістичних новобудов, і створити твори високого художнього значення"³⁴.

Проект резолюції з'явився напередодні XVI з'їзду ВКП(б), відтак мав програмне спрямування. Терміни, принципи, завдання, які стосувалися ідеологічної ролі художньої літератури, не були теоретичними гаслами, а цілком прикладними явищами. Дотримуючись партійних настанов, український літератор М. Доленго вважав, що "...пролетарський стиль потребує пролетарського образу (твору), де становили б єдність марксистська думка (світогляду) та класове враження (світовідчування)"³⁵. Поєднання цілком закономірне для більшовицького засвоєння "марксового методу".

Перша половина 1930 р. в літературному житті українського радянського суспільства характеризувалася "значним поживаленням критичної діяльності основних наших журналів" — "Гарт", "Молодняк", "Нова генерація", "Авангард-Альманах", "Пролітфронт"³⁶. Журнал "Критика" поповнився новими членами редколегії — В. Сухино-Хоменком, Г. Овчаровим. Зокрема, перший біограф наркома освіти М. Скрипника, яким виявився Г. Овчаров, продемонстрував зразок марксистської критики. "Маємо далі поглиблення класової боротьби на літературному фронті, — наголошував він, — що проходить під знаком зміцнення пролетарської літератури і дальшого успішного здійснення лінії партії в літературі, під знаком дальшого викривання буржуазного фронту в українській літературі"³⁷. Його стаття пересипана термінами і

визначеннями — "викриття буржуазного та дрібнобуржуазного наступу в літературі", "розташування класових сил", "ходи класового ворога", "бойова готовність і класова пильність", "партійне керівництво", "класова диференціація серед попутників", "пролетарський літературний фронт", "радянська революційна література" тощо. Вони відтворювали швидше політико-ідеологічні наміри та завдання партійних органів, ніж реалії літературного процесу. За так званою "пролетарською літературою" фактично діяла партійна література, позаяк дефініція "диктатура пролетаріату" була насправді "диктатурою партії". В дискусіях початку 30-х рр., як зізнався Г. Овчаров, переважав "літературно-політичний наголос", що "...часто призводить до підміни теоретичної дискусії між груповими сварками та до взаємного "пришивання" різних ухилів"³⁸. Він звертав увагу на відсутність належного "науково-теоретичного рівня дискусії" і загалом "... теоретичних, методологічних проблем літературознавчих"³⁹. Критично аналізуючи статті письменників І. Кулика, М. Доленго, В. Сухино-Хоменка, І. Кириленка, М. Новицького, А. Селіва-новського, О. Сорокіна та інших, Г. Овчаров викремлює дві складові: обґрунтування теорії і форми пролетарського стилю, а з другого боку рівень літературно-політичної критики. Його непокоїло те, що молоді критики не помітили концептуальних помилок Сухино-Хоменка в національному питанні, а також "виступ тов. Хвильового", котрий виказав "...нові прояви націоналістичної небезпеки"⁴⁰.

Тенденційна стаття Г. Овчарова, а також інші статті критичного характеру українських літераторів, вирізнялися прикладним застосуванням класово-формаційного підходу до висвітлення не лише літературного життя, а загалом суспільного розвитку. Її політцензорська функція полягала в упередженому тлумаченні художніх творів та літературно-критичних публікацій колег самого Г. Овчарова. З'явилася практика політико-ідеологічних оцінок не лише окремих праць, а навіть редколегій літературних часописів. Необхідно виділити появу терміну про ідейну консолідацію, тобто своєрідної колегіальності — "пролетарська літературна громадськість", яка одностайно підтримувала політико-ідеологічні кампанії, починаючи від процесу "СВУ". Виокремлення "українського фашизму", для якого не існувало соціально-політичних та історичних підстав, свідчило про формування войовничого загону літературно-марксистської критики. Набув поширення термін "самокритика", тобто функціональне визначення політичної самоцензури згідно вимог марксистської теорії і більшовицької практики суспільного розвитку.

Марксистська критика, а насправді система політико-ідеологічного партійного контролю літературної творчості "попутників" і "лояльних" радянських письменників, зосереджувалася винятково на пошукові "націоналістичного ухилу", "дрібнобуржуазної ідеології", унеможлилювали будь-яке порушення "соціального замовлення" та

ідейного стандарту радянської художньої літератури. Партійний контроль набув тотального характеру, а висновки відповідних підрозділів ставали своєрідним політичним вироком. Наприклад, в доповідній записці культпропу ЦК ВКП(б) про стан основних радянських літературних журналів від 1 січня 1932 р. оцінки виглядали надто категоричними. Редакції журналу "Красная новь", відповідальним редактором якого був О. Фадєєв, дісталася за те, що його сторінки були заповнені "творами правоопортуністичних та необуржуазних авторів" — А. Платонова, Б. Пастернака, І. Еренбурга, О. Толстого, С. Сергєєва-Цєнського. Їх звинувачували в тому, що вони відійшли дуже далеко від завдань соціалістичного будівництва, використовуючи трибуну для "...висловлювання своїх політичних, філософських, естетичних поглядів"⁴¹. Журнал "Новый мир", редактором якого був В. Полонський, виявився "...каналом і рупором для ворожої ідеології". Ідейно-політичні недоліки мав журнал "Молодая гвардия", навіть друкований орган РАПП "Октябрь", яким керували відомі критики і письменники — В. Єрмилов, Ф. Панфьоров, В. Ставський, М. Шолохов, позаяк не став "...на боротьбу з новою буржуазною, класово-ворожою агентурою в художній літературі"⁴². Політично-літературна критика виконувала профілактично-цензурну функцію, вказуючи на "ухили", інколи шукаючи сюжети та ідеї про які не писали самі письменники.

В українській літературі 1932 р. також панував режим тотальної політичної цензури, культивований через так звану "самокритику" та принципи марксистської критики. Оцінки творчості письменників втратили фаховий характер, набувши ознак політичної інквізиції. Рецензія твору Б. Антоненка-Давидовича "Окрилені обрії"⁴³, яка з'явилася на сторінках "Критики" у 1932 р. кваліфікувала його, "як буржуазного письменника, націоналіста" та "...апологета й речника войовничого фашизму"⁴⁴. Подібні висловлювання стосувалися переважної більшості творчої української інтелігенції: Г. Овчарова та В. Сухино-Хоменка, які у 1932 р. стали об'єктом "войовничої" критики. "Суть цих помилок в опортуністичному примиренстві до національно-буржуазної літератури, в систематичній недооцінці класової специфіки питомої ваги пролетарської літератури, — писав Б. Коваленко. — Коли Г. Овчаров критикує творчість Івана Ле чи Володимира Кузьмича, він на друге місце ставить ідеологічну аналізу, дослідження того, як в їхній творчості реалізується класова пролетарська ідеологія світогляд"⁴⁵. Виявилось, що Г. Овчаров повернувся "спиною до пролетарської літератури і обличчям до буржуазної літератури", а В. Сухино-Хоменко "...протаскує ще й класово-ворожу пропаганду"⁴⁶. Преса того періоду рясніла подібними висловлюваннями.

23 квітня 1932 р. ЦК ВКП(б) видав постанову "Про перебудову літературно-художніх організацій"⁴⁷, яку історики культури вважали вирішальною в опануванні інтелігенцією марксистським методом.

Постанова проголосила ідею організаційного оформлення Союзу радянських письменників, які обстоювали "... політику радянської влади і беруть участь в соціалістичному будівництві"⁴⁸. Український радянський письменник І. Микитенко назвав цю постанову історичною, бо вона завершувала організаційне оформлення та ідейно-політичну уніфікацію літературного процесу⁴⁹.

Принципи політичного контролю за розвитком художньої літератури і творчістю кожного письменника формувалися одночасно з ідеологічними структурами партійних органів, вдосконалюючись згідно конкретних завдань політбюро ЦК ВКП(б). Просування методу марксистської критики в літературне середовище, означало функціональну уніфікацію літературно-художньої творчості, яка відбулася в основному наприкінці 1920-х — початку 1930-х рр. Літературна критика, опанувавши діалектичним матеріалізмом та "марксовим методом", втратила специфічні професійні навички, перетворившись в літературно-політичну критику, здійснюючи відверту політико-ідеологічну ревізію рештків самотності класичної літератури. Через так звану марксистську критику здійснювалася тотальна політична цензура в літературних об'єднаннях, в редколегіях журналів. Принципи "самокритики" виявилися індивідуальною формою політико-ідеологічної самоцензури.

¹ Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы / Сост. А. В. Блюм. — М., 2004. — С. 21.

² Там само. — С. 24.

³ Там само. — С. 123.

⁴ Коган П. С. На путях марксистского искусствоведения (о книге проф. Ф. И. Шмидта) // На литературном посту. — 1926. — № 5–6. — С. 20–22.

⁵ Гроссман-Рощин И. Тезисы об упадочности в художественной литературе // На литературном посту. — 1927. — № 1. — С. 3–8.

⁶ Авербах Л. О современных писательских настроениях // На литературном посту. — 1927. — № 2. — С. 14–20.

⁷ Там само. — С. 18.

⁸ Зонин А. О романе А. Серафимовича "Город в степи" // На литературном посту. — 1927. — № 19. — С. 63–67.

⁹ Ермилов В. Против интеллигентской любительщины // На литературном посту. — 1928. — № 1. — С. 9–18.

¹⁰ Кнорин В. На верхних этажах культурного строительства // На литературном посту. — 1928. — № 19. — С. 4–8.

¹¹ На текущие темы // На литературном посту. — 1928. — № 20–21. — С. 1–5.

¹² Волин Б. Ленин о Толстом // На литературном посту. — 1928. — № 5. — С. 39–48.

¹³ Зеленский К. Идти ли нам с Маяковским? // На литературном посту. — 1928. — № 5 — С. 49–54.

¹⁴ Луначарский А. Н. Г. Чернышевский как литературный критик // На литературном посту. — 1928. — № 20–21. — С. 31–41.

¹⁵ Там само. — С. 37.

¹⁶ Сутырин В. О работе партии в области художественной литературы // На литературном посту. — 1928. — № 24. — С. 5–15.

- ¹⁷ Друзин В. О некоторых задачах марксистской критики // На литературном посту. — 1928. — № 5. — С. 55–58.
- ¹⁸ После пленума // На литературном посту. — 1928. — № 19. — С. 1–3.
- ¹⁹ Аймермахер К. Знак. Текст. Культура. Пер. с нем. С. А. Ромашко. — М., 1988. — 260 с.; Политика и культура при Ленине и Сталине. 1917–1932 гг. — М., 1998. — 391 с.
- ²⁰ Перед конференцией литературоведов-марксистов // Печать и революция. — 1929. — № 8. — С. 5–11.
- ²¹ Скрипник М. О. Актуальні завдання українського літературознавства // Критика. — 1929. — № 4. — С. 3–8.
- ²² Сушино-Хоменко В. Література в соціалістичному будівництві // Критика. — 1923. — № 11. — С. 3–19.
- ²³ Там само. — С. 4.
- ²⁴ Там само. — С. 6.
- ²⁵ Там само. — С. 8.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Там само. — С. 16.
- ²⁸ Йогансен М. Про творчість Ю. Смолича (Спроба характеристики) // Критика. — 1929. — № 12. — С. 52–63.
- ²⁹ Савченко Ю. В шуканнях актуального. Нотатки про тематичні шляхи нашої літкратурної молоді // Критика. — 1929. - № 4. — С. 9-33.
- ³⁰ Смолич Ю. Нові п'єси В. Винниченка // Критика. — 1929. — № 4. — С.33–48.
- ³¹ Там само.
- ³² Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917–1956 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост. Л. В. Максименков. — М., 2005. — С. 175–180.
- ³³ Там само. — С. 176.
- ³⁴ Там само. — С. 177.
- ³⁵ Там само. — С. 179.
- ³⁶ Доленго М. До проблеми сучасного романтизму (узагальнення, перспективи, факти) // Критика. — 1930. — № 9. — С. 49–66.
- ³⁷ Овчаров Г. Огляд журнальної критики // Критика. — 1930. — № 9. — С. 77-108.
- ³⁸ Там само. — С. 79.
- ³⁹ Там само. — С. 79–80.
- ⁴⁰ Там само. — С. 81.
- ⁴¹ Большая цензура: Писатели и журналисты ... - С. 213–215.
- ⁴² Там само. — С. 219.
- ⁴³ Давидович-Антоненко Б. Окрилені обрії. Нарис // Червоний шлях . — 1932. — № 7–8. — С. 127–163.
- ⁴⁴ Малащенко М., Юрченко М. Окрилені обрії. Нарис / Б. Антоненко-Давидович // Критика. — 1932. — № 1–2. — С. 127–129.
- ⁴⁵ Коваленко Б. За чистоту марксо-ленінської теорії // Критика. — 1932. — №3. — С. 8–21.
- ⁴⁶ Там само. — С. 14.
- ⁴⁷ Большая цензура: Писатели и журналисты ... - С. 242-243.
- ⁴⁸ Там само. — С. 244.
- ⁴⁹ Микитенко І. Історична постанова ЦК ВКП(б) // Критика. — 1932. — № 4. — С. 11–14.

Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х

Зміна економічної політики радянського керівництва наприкінці 1920-х рр. призвела до "великого перелому" практично у всіх сферах життя населення СРСР. Початок 1930-х рр. знаменував собою посилення політичної та економічної централізації управління, перехід до диктатури особи, початок активної боротьби з українським "буржуазним" націоналізмом.

Почалися голосні судові процеси, зокрема, показовий судовий процес над придуманою чекістами "Спілкою визволення України". На цьому процесі організатори підкреслено озвучували антипольські звинувачення на адресу членів "української контрреволюційної організації" інкримінуючи їм, серед іншого, служіння "панській Польщі". У цьому контексті згадували також політико-військовий союз С. Петлюри з Ю. Пілсудським 1920 р. Відносинам СВУ з Польщею було присвячене окреме закрите засідання процесу, на котрому обвинувачувалися 45 осіб як "польські агенти"¹.

Політика радянської влади щодо польської національної меншини в Україні у 30-ті рр. відрізнялась від політики 20-х рр., але була логічним продовженням втілення в життя за всяку ціну комуністичної догми. На національну політику вплинули не тільки внутрішні чинники, а й міжнародна обстановка: зміна влади у Німеччині, договір Польщі з Німеччиною у 1934 р., погіршення відносин СРСР з цими країнами. Розгорнута у Радянському Союзі антинімецька та антипольська пропагандистські кампанії впливали на становище населення цих національностей і в Україні.

Підсумки національної політики 20-х років в УСРР підбила Друга нарада по роботі серед національних меншин, яка відбулася 27-30 листопада 1930 р. На ній йшла мова про колективізацію, і відмічалось відставання в цьому процесі сіл з польським населенням. Колгоспи об'єднували тільки бідняків, оскільки селяни-середняки до них не вступали. Виходячи з цього, на нараді було прийняте рішення до весни 1931 р. завершити суцільну колективізацію польського села і "розгорнути наступ соціалізму по всьому фронту, проводячи політику ліквідації куркуля як класу". На нараді підкреслювалося, що навколо колгоспного будівництва у польських селах розгорнулася класова боротьба, посилювався опір "куркульсько-клерикальних елементів", зростав націоналізм. У доповіді А. Глинського прозвучало таке: "серед поляків має місце проникнення і посилення націонал-опортунізму, яке виявляється, частково, в теорії про неможливість будівництва польської пролетарської культури в СРСР без зв'язку з етнічною Польщею. Ця націонал-опортуністична теорія створена Бруно Ясенським, Домбалем і

Вандурським"². Матеріали цієї наради добре висвітлили суть політики, в даному випадку відносно поляків, яка пов'язувала вирішення національних питань з класовою боротьбою та будівництвом соціалізму.

Навесні 1930 р. влада почала здійснювати політику переходу до суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу. Це, зрозуміло, викликало незадоволення селян по всій Україні. Відбувалися їх масові виступи, які в довідках ДПУ УСРР називалися "контрреволюційними" і нещадно придушувалися. Особливу активність у боротьбі проти насильницького об'єднання господарств в колгоспи виявляли жінки.

Оскільки більше 80% польського населення в УСРР було сільським, нові напрямки радянської політики у галузі сільського господарства мали для нього велике значення. У серпні 1929 р. в польському національному районі вдалося створити тільки один колгосп, який об'єднав 13 бідняцьких господарств. До початку 1930 р. створили ще 9 колективів з 123 господарств, а на 1 листопада колгоспів вже вдалося наплодити у кількості 22, які об'єднували 600 господарств з 9 тисячами працюючих осіб, що становило 6,7% господарств, які займали 10% орної землі³.

Мархлевський район за темпами колективізації відставав від інших національних районів. Перше місце займали у цьому процесі єврейські райони, які об'єднували у колгоспах 86,5% господарств, а на останньому місці був польський район з 16,6% колективізації господарств⁴.

Процес колективізації польського району не задовольняв органи радянської влади і партійне керівництво як на місцях, так і в центрі. У різних звітах і довідках постійно говорилося про відставання польського національного району у справі колективізації сільських господарств, але головні причини вони бачили не в економічній неспроможності колгоспів, а в "куркульській і контрреволюційній агітації" та "браку більшовицької масової роботи". І як красномовно сказав пізніше, на XIV з'їзді КП(б)У у 1938 р. у своїй звітній доповіді М. С. Хрущов: "Труднощі, які пережила Україна при колективізації, були організовані за завданням Пілсудського і німецьких фашистів"⁵.

На початку 1930 р. по всій Україні прокотилася хвиля виступів проти політики радянської влади, яка була викликана проведенням насильницької колективізації. 26 лютого повстання охопили значну кількість районів Шепетівського округу, у яких найактивнішу роль відігравали жінки. Повстанці висували такі гасла: "Геть колективізацію!", "Не торкайтесь церков!", "Геть радянську владу!". В багатьох селах були розігнані сільські ради. Натовп жінок йшов до польського кордону, але їх затримали прикордонники. Подібні повстання пройшли у Бердичівському окрузі, Проскурівському, Могилів-Подільському,

Деякі керівники на місцях діяли за принципом "хай всі повмирають, але ми колективізуємо округу на сто відсотків". У тому ж дусі витримана

директива Шепетівського окружкому комсомолу: "Обійти всі до одного будинки на терені вашого осередку, обдивившись дахи, хліви та хати і запаси тих предметів, які лежать там без усякої придатності, забрати"⁶.

У селі Козловці Шаргородського району повстання почалось після того, як у п'ятикратному розмірі був оштрафований селянин-середняк на прізвище Лок. Коли прийшла комісія описувати у нього майно, зібрався натовп жінок, які вимагали від комісії припинити реквізицію. У сільраді зірвали зі стіни карикатуру на ксьондза та вимагали його звільнення. На сході у селі Вишнепіль Бердичівського округу селяни висунули такі вимоги: "скасувати насильницьке рішення про створення колгоспу, повернути колективізоване майно і зерно, не ходити по хатах і не шукати насіння, не висилати з села людей, відмінити постанову про розкуркулення, звільнити від непосильної сплати податків, повернути відібрані у селян хати, дати можливість вільно висловлюватися на зборах, не загрожувати арештами, провести перевибори кооперації загальними зборами, дозволити вільну торгівлю, не торкатися релігійних справ, повернути все майно, конфісковане за хлібозаготівлю, не проводити ніяких каральних заходів вночі.

Повстання під гаслами "Геть колективізацію і радянську владу" пройшли у Тульчинському окрузі, в с. Ушицьке і Кульчинецьке — у Кам'янець-Подільській окрузі, Ясипільське, Бачинецьке та Юрківське—у Могилів-Подільському окрузі. З січня по березень 1930 р. по всій Україні пройшли виступи протесту. На місця подій виїздили керівники різних рангів. Так, до Шепетівки було відряджене особисто голову ДПУ УСРР В. Балицького.

Секретар Шепетівського окружного комітету КП/б/У на прізвище Маринічев демагогічно пропонував як один із заходів виправлення становища, що склалося, "підтягнути антирелігійний фронт, максимально посилити антирелігійну роботу, спрямовуючи її в бік повної ліквідації релігійних забобонів, повного витіснення релігійних свят і ліквідації церков"⁷.

Проти селянських повстань були вжиті каральні заходи, у яких брала участь міліція, курсанти військових училищ, органи ДПУ. Як повідомляв В. Балицький, на кінець березня радянська влада по всіх селах була відновлена, повстання придушені, призвідники та керівники заарештовані. За словами В. Балицького, "причиною хвилювань стали грубі викривлення класової лінії, адміністративний і невинуватий тиск на селянство при проведенні колективізації і відбору посівного матеріалу. І це в умовах прикордонної Шепетівської округи, яка мала національні польські райони, при засміченості округи антирадянськими та контрреволюційними елементами, за надзвичайної несвідомості селянства, серед якого недостатньо була проведена політична робота. Необхідно більш обережно проводити колективізацію і завдати відчутного удару по контрреволюційним куркульським групам села"⁸.

Незважаючи на спротив населення, колективізація селянських господарств тривала й далі. Як наслідок цієї примусової діяльності, на початку року налічувалося 65 польських колгоспів по 27 районах радянської України. У Поліссі по чотирьох районах — Новоград-Волинському, Пулинському, Радомишльському, Ємільчинському було створено 9 сільськогосподарських колективів. Михайлівська сільськогосподарська артіль об'єднувала 8,3% господарств села, Олінушівська — 9,8%, Медведівська — 3,6%, Кривотинська — 15,1%, Близницька — 62%. У Шепетівському районі були організовані чотири артілі молочарського напрямку: Судимонська, Городявська, Умовська, Мелеванська. У Теофіпольському районі було створено 11 польських і змішаних українсько-польських колгоспів зерново-скотарського напрямку. Пельчинецька сільськогосподарська артіль об'єднувала 15 господарств з польських родин і мала 15 голів робочої худоби. Змішані українсько-польські артілі: Коров'янська охоплювала 34% господарств села, Полчеховська — 40, Туровська — 48, Ново-Ставецька — 32, Теофіпольська — 49, Лодихавська — 25, Кагоржинецька — 12, Каращейська — 24%. В Уланівському районі були створені дві сільськогосподарські артілі: Погорілівська з зерновим напрямком, на 50% колективізована, та бурякова Криханська, яка об'єднувала 65 із 66 господарств. У Полонинському районі існувало п'ять польських колгоспів: Тадеушпільський, Лобунський хутір, Новомлиця польська, Новаки, Загуба, всі — зернового напрямку. У Волочиському районі Зелений, Кривоченський, Войтовецький, Гайдаки, Бубнівський колгоспи зернового напрямку колективізували від 25% до 57% господарств. На Проскурівщині чотири колгоспи об'єднували: у Заріччі — 14,9%, Гречанах — 33,4, Маровечині — 28,8, Липковиці — 20% господарств тваринницького напрямку. По одному — два польських колгоспів було створено в Антонівському, Чудновському, Махновському, Славутському, Грицівському, Попельнянському, Хмельницькому, Барському, Іванівському, Брусилівському, Кам'янецькому, Летичевському, Ново-Ушицькому районах. Шість польських колгоспів працювали у Ново-Сірогозькому районі⁹.

Колгоспи охоплювали невелику частку господарств польських селян. 1931 р. був проголошений роком суцільної колективізації, яка штучно підштовхувалась "зверху". На 1 травня 1931 р. по Волочиському району у 9 польських сільських радах було колективізовано 78,2% бідняцько-середняцьких господарств¹⁰. Колективізація супроводжувалася широкою пропагандистською кампанією, газети вмещували матеріали про успіхи колгоспів, підкреслюючи перевагу колективного господарства перед індивідуальним.

При польській Капівській прикордонній сільраді Волочиського району колгосп почали організовувати у 1930 р. Справа йшла важко й повільно,

непопулярний захід населення не підтримувало. Внаслідок шаленого примусу об'єднали 250 дворів із 275. При суцільній колективізації села ліквідували 8 "куркульських" господарств та вислали їх господарів за межі села. Завдяки застосуванню репресій щодо хлібоздатчиків колгосп зразково проводив хлібозаготівлі. План 1932 р. був виконаний до 15 жовтня, здано державі 1370 ц хліба (за планом 1235 ц). "Успіхів Капівська прикордонна сільрада домоглася, — підкреслено у газеті "Вісті" — тільки завдяки широкому розгортанню масової роботи, організації міцного радянського активу, справжнього налагодження роботи депутатських груп"¹¹. Але у статті не згадувалося про долю польських висланих родин.

Створення колгоспу принесло лихо і в родини селян с. Дзизуни Мархлевського району. Як повідомляла "Радянська Волинь", з цього приводу "чимало молоді виділилося з батьківських господарств й перейшло до колгоспу. Є дві жінки, що розлучились з чоловіками, які не хотіли йти до колгоспу, зараз жінки живуть у гуртожитку". Невеликий колгосп об'єднував 50 наймитсько-бідняцьких господарств, займав 1003 гектари землі, 412 гектарів сіножаті, 83 гектари лісу. У суцільну власність зібрали 119 голів рогатої худоби, 28 коней, 19 плугів, 2 двигуни, 4 культиватори. Спільними зусиллями колективізованих селян було засіяно 200 десятин жита та 10 десятин пшениці, в обробці землі використовували 10 тракторів, почали будувати невеличкий млин, олійню та житлові будинки¹².

Примусова колективізація серед польського населення, як і в усій радянській Україні, супроводжувалася голосною пропагандистською кампанією. Польська газета "Серп" у 1931 році оголосила конкурс серед польських колгоспів на краще проведення весняної сівби. Газета "Trybuna Radziecka" (друкувалась у Москві польською мовою) організувала в Україні дві пересувні редакції й кілька бригад для проведення агітаційної кампанії, які виїздили до Мархлевського, Городецького та Шепетівського районів.

У червні 1931 р. у Житомирі був скликаний Всеукраїнський зліт представників польських колгоспів — учасників конкурсу на краще проведення весняної сівби. На нього з'їхалися представники півсотні колективів з усієї України. Вони підсумували "успіхи боротьби за суцільну колективізацію та ліквідацію куркульства": колективізацію 70% господарств на цей час по всьому Радянському Союзу — 50%. На зльоті зазначалося, що відсталою ділянкою були польські села. По польському національному району частка колективізованих господарств за десять місяців зростає лише на 10% і досягла 25%. На думку організаторів зльоту на перешкоді суцільній колективізації польського села стояли "глітаї, контрреволюційний націоналізм, клерикалізм", проти яких потрібно розгорнути рішучу боротьбу. Пропагувалися успіхи, які досягли польські

села у суцільній колективізації та проведенні ярї сівби, зокрема, селом суцільної колективізації Тарноруда Волочиського району, успішне виконання плану сівби, артїллу у с. Гвоздові Бердичівського району. Селами суцільної колективізації були названі: Тарноруда Волочиського району, Грузлівець Мархлевського району. Кісілівка Снігурівського та Окладне Барського районів.

Передовим колгоспам спеціальна комісія присудила перехідний Червоний прапор газети "Серп" артїлі "Серп і молот" с. Гвоздави Бердичівського району, та розмістити запис на дошці пошани про комуну "Серп" с. Урли Новоград-Волинського району. Делегатам зльоту було запропоновано передплатити на 30 трудоднів кожному позику "третього вирішального року п'ятирічки", а ці у свою чергу звернулись з закликом "до всіх трудящих поляків придбати облігації позики не менш, як на 3-тижневий прибуток". А також було укладено всеукраїнський договір на соціалістичне змагання між польськими колгоспами на краще проведення жнив, хлібозаготівлі, осінньої сівби та боротьби за суцільну колективізацію¹³. Але колективізація серед польського населення села йшла повільними темпами. До серпня 1931 р. польський Мархлевський район був колективізований на 26%. Як відмічалось у звітах до ЦК КП(б)У, колективізація гальмувалася в польських селах Смородичи, ст. Хутиски, Войківці Заславського району, Артенс і Буда-Сабочанська Олевського району (відсоток колективізації — від 2 до 27). У с. М. Радовище Заславського району з колективізація навіть не розпочалася¹⁴.

З метою зміцнення колгоспів до середини 1930 р. Мархлевському району було виділено кредит на суму 181 тис. руб., 20 тис. пудів посівного матеріалу та 10 тракторів¹⁵.

Горезвісна кампанія виконання та перевиконання хлібозаготівлі охопила і польський національний район, так у 1932 році у Мархлевському районі було колективізовано 16,9% сільських господарств, по всій Україні вже було об'єднано у колгоспи 72% господарств, а по СРСР — 61,5 відсотків¹⁶.

Типовим прикладом повсякденного життя польського сільського населення на початку 1930-х рр. є спогади Володимира Маленького з Городка: "Наша родина складалася з десятих осіб: батька, мати та восьми дітей. Всі разом працювали у родинному господарстві, найманих працівників у нас не було. Родина мала 5,5 гектарів землі, яка була розташована у трьох різних місцевостях. На початку 1932 р. комуністи забрали у нас геть все, коней, корів, свиней, свійську птицю. Нас вигнали з власної домівки у чому ми були одягнені на двір у холодну листопадову ніч. Йшов дощ зі снігом. Мати грубо виштовхали у спину, а будинок опечатали. При матері нас залишилося четверо: сестра Марія (19 років), брат Юзя (17 років), я (12 років), брат Антон (9 років). Ще з нами залишилися діти сестри Франі: Хеня (4 роки) і Стась (4 місяці), котра

разом з чоловіком була заарештована та вислана у Сибір за перехід кордону на річці Збруч"¹⁷.

Селянин вже не радів доброму врожаю, " все одне більшовики все заберуть, все забирають і нічого не дають у замін", — казали вони.

Злам споконвічного порядку землекористування привів до неспроможності значної частини селян порядкувати на землі в нових умовах.

На початку 30-х рр. в Україні продовжувала здійснюватися радянська програма розвитку польської пролетарської культури. Радянські і партійні керівні органи приймали багато постанов для втілення її в життя. Дуже добре ілюструє цю діяльність уривок з партійної резолюції про стан та чергові завдання культослужбовування національних меншостей у 1931 р.: "Класовий ворог намагається використати національне культурне будівництво для своєї мети, використовуючи національно-побутові й релігійні пережитки серед окремих груп трудящих різних національностей. Боротьба проти ворожих національно-клерикальних ідеологій, проти релігійних забобонів, національної замкнутості та обмеженості в культурній роботі, зокрема польської національностей ведеться ще дуже кволо"¹⁸.

Продовжувався процес радянзації польського населення УСРР, який слушно польський дослідник М. Іванов так характеризує таким словами: "Ця мета мала призвести до повного викорінення навіть слідів усіх духовних уз з польським родоводом, знищення національних культурних традицій шляхом примусової асиміляції"¹⁹

З початку 1930-х рр. політика щодо переслідування католицької громади значно активізувалась, арешти ксьондзів набули масового характеру. З України римо-католицьких священнослужителів почали висилати на схід та північ СРСР. Було зачинено більше половині діючих до тепер костьолів. Польське населення масово протестували проти закриття, в деяких випадках пробувало захопити будинки костьолів, виступали за захист ксьондзів. Негативне ставлення до антирелігійної пропаганди, наступу на рідну віру породило явище таємного духовного життя поляків. У радянську дійсність входили стандарти подвійного життя населення, — одне демонстративне, за комуністичними циркулярами, і друге — справжнє, яке впливало з традицій, національних особливостей та власних потреб.

Радянське керівництво та партійні ватажки всіх рангів звітували про успіхи у боротьбі з РКЦ. "Відтепер, — як пише дослідниця репресій проти римо-католицької церкви в УСРР Н. Рубльова, — римо-католицьких священників значно частіше можна було зустріти серед суворої природи північного краю, Соловецьких островів, Зауралля, аніж на українському Поділлі, Причорномор'ї, Волині чи Київщині. Принаймні 1933 р. у Житомирській єпархії РКЦ нараховувалося лише 17 ксьондзів, а в

Кам'янецький — 13, відбуваючи покарання у таборах та на засланні, ніхто з ксьондзів не мав певності, що коли-небудь повернеться на батьківщину"²⁰.

Надалі продовжувалася політика антирелігійної пропаганди, створювалися гуртки безбожників, партійними осередками проводилися антикатолицькі маніфестації 21 березня 1931 р. у Києві була проведена анти ватиканська акція, під час якої маніфестанти несли плакати з гаслами: "Руки геть від СРСР", "Хрест і релігія — символи пригнічення робочих мас", "Геть з польською релігією", "З кривавими руками — намісник бога на землі" та іншими²¹. Як повідомляє науковець з Тернополя Генрих Стронський, на початку 1930-х рр. у відповідь на ці акції польське населення прикордонних з Польщею районів УСРР почали брати участь у релігійних службах і урочистостях, люди підходили під лінію самого кордону і разом з поляками брали участь у різних обрядах, особливо у великі свята²².

У 1931 р. на Україні працювала 381 польська школа, яка охоплювала менші половини польських дітей. По суті, польська школа була польською тільки за основною мовою навчання, за усіма іншими ознаками вона була радянською школою. Історія Польщі викладалася, як історія боротьби польського пролетаріату проти капіталізму. Польська література була представлена "польськими пролетарськими письменниками", такими, як Фелікс Кон, Бруно Ясенський, Вітольд Вандурський. Польська класична література була представлена творами Болеслава Пруса Марії Конопницької, Елізи Ожешко. Адама Міцкевич, Юліуша Словацького.

У повсякденному житті у польських родинах зберігалися книги польських авторів дореволюційного видання, київських та інших видавництв, яких було багато до 1921 р. Була популярною біблійна та релігійна література, яку в радянські часи почали приховувати.

Серед дітей польського населення не були популярними жовтентські, піонерські та комсомольські організації, так само, як серед дорослого населення — комуністичні організації. На початку 1930 рр. у Проскурівському районі на Поділлі (одного з найбільш заселеного поляками) з 1700 комуністів тільки 154 були поляками, на селі й того менші — тільки 40. З 4 тис. комсомольців було 197 поляків, на селі — 93²³.

У повсякденне життя пересічних поляків увійшло таке явище, як домашнє, підпільне виховання та навчання. Вони намагалися заховати свою національну ідентичність і польський патріотизм.

Серед польського вчительства, як і серед інших верств населення УСРР, поширювалося й таке явище повсякденного радянського життя, як "викриття антирадянських груп". За матеріалами газети "Серп" польське бюро Одеського окружного комітету викрило групу вчителів польських шкіл, які мали "антирадянські" настрої. Висновки про те, що "вчителі пропагують націоналістичні ідеї" впливали з того, що шкільний

самодіяльний фольклорний колектив пісні та танцю виступив у "шляхтянських костюмах". Цього було достатнім для обвинувачення вчителів у тому, що вони виховують дітей у "польському шовіністичному дусі"²⁴. Насправді одяг, у якому виступали учні, був національним костюмом Краківського регіону.

У 1930–1931 р. в СРСР, у тому числі в радянській Україні пройшли пропагандистські заходи, присвячені реформі польської мови. Розробка цієї програми розпочалася з середини 1920-х рр., так само, як реформи інших мов, якими розмовляли неросійські народи Радянського Союзу. Теоретики соціалізму вважали, що "пролетарська культура" повинна базуватися на "пролетарській мові", яка не пов'язана з буржуазними традиціями. Щодо польської мови, то розробники реформи вважали, що радянська польська мова повинна суттєво відрізнитися від польської мови населення Польщі, з неї потрібно вилучити "фашистські", "буржуазні", "шляхтянські" вислови і слова та збагати її "революційною соціалістичною лексикою". Радянські ідеологи вважали, що нова реформована польська мова буде зменшувати вплив на поляків буржуазної Польщі, утруднювати читання старих книжок, у тому числі католицької літератури. Насправді була ще одна причина для проведення мовної реформи, комуністи погано володіли польською мовою, вивчення її літературного варіанту було їм не під силу.

Щодо використання у повсякденному житті польської мови на радянських теренах, то вона на думку поляків-комуністів, які емігрували з Польщі до СРСР, таких, як Б. Ясенський, Т. Домбаль та ін. — була просто жахливо неграмотною. Про це відверто писалося у польськомовних виданнях. Так Бруно Ясенський писав: "Нова пролетарська література повинна промовляти нашою власною класовою мовою, мовою трудящих мас, творців власного словникарства з власною мовною формою"²⁵. Численні дискусії, під час яких висловлювалася як підтримка, так і заперечення мовної реформи, закінчилися на початку 1930-х рр. без конкретних наслідків.

В 1931 р. був створений Польський інститут соціального виховання, де навчалось 130 студентів. Одна з польськомовних газет назвала цю подію "черговою перемогою", і з цього приводу писала: "Під керівництвом комуністичної партії і її ленінського ЦК трудящі маси СРСР досягли великої перемоги в усіх галузях соціалістичного будівництва, у тому числі і на фронті культурної революції. Яскравим прикладом більшовицьких темпів культурного будівництва на польський ниві є діяльність першого вищого польського пролетарського навчального закладу — Польського інституту соціального виховання"²⁶. У Києві працював польський педагогічний технікум, існували польські відділення при Київському

медичному інституті, Одеському німецькому педагогічному технікумі, Житомирському кооперативному технікумі.

Державна польська бібліотека у Києві налічувала 48 тис. томів, при ній був організований науковий відділ з 35 тис. томів. Працював Дім польської культури. У 1931 р. був створений науково-дослідний інститут польської пролетарської культури при Всеукраїнській академії наук з чотирма відділами: соціально-економічним, літературно-мовним, історичним та філософсько-проти католицьким. Директором інституту був призначений Болеслав Скарбек. Тематика закладу пов'язувалась з актуальними проблемами "соціалістичного будівництва", і спрямовувалась на "викриття класового змісту та імперіалістичних тенденцій буржуазної науки у фашистській Польщі"²⁷. В інституті були підготовлені такі праці: "Марксистська схема до історії Польщі", "Програма до історії Польщі", "ТПС — лівця в 1917 р.", "Польські легіони та царська Росія", "методологія Рози Люксембург в світі ленінської критики".

У 1931 р. у Києві на базі драматичної студії виник Державний польський театр, його директором став Вітольд Вандурський, згодом звільнений з цієї посади і репресований. Пізніше художнім керівником театру призначили Д. І. Шклярського. Як відмічалось у засобах масової інформації, театр ставив п'єси не тільки польських, а й українських, російських та інших драматургів. Театр гастролював по Україні, Білорусії, Росії. Звичайно, більшість виступів припадала на місцевості, де проживало польське населення. Театр мав спеціальну концертну бригаду, актори якої виступали українською, польською, російською та єврейською мовами. У пресі тих років багато говорилось про успіхи театру. Типовим прикладом може бути уривок з однієї з газет: "Польський театр є втіленням в життя ленінської національної політики партії, є носієм польської культури, національної за формою, соціалістичної за змістом"²⁸.

У ті роки політика радянської влади щодо польського населення України була спрямована на залучення його до активного будівництва соціалізму. З цією метою створювалися польські сільські ради, школи, навчальні заклади, культурні установи, судові камери, друкувалися польськомовні газети, журнали та різноманітна література. Серед польського населення проводились рідною мовою виборчі кампанії. Радянська влада, мріючи про всесвітню революцію, намагалася створити прообраз соціалістичної Польщі в прикордонних районах України. Ним мав стати польський національний район ім. Мархлевського. В районі склалася ситуація, коли віруючі були позбавлені можливості відправляти релігійні треби. Святкування будь-яких національних і релігійних свят заборонялося. Навіть спілкування з родичами у Польщі було для них небезпечним. Вихолощувалась національна ідентичність поляків, а замість неї прищеплювався "пролетарський інтернаціоналізм".

Наприкінці 20-х — початку 30-х рр. відбувся злам в різних галузях політики радянської влади, що суттєво змінило становище народу України, у тому числі й польського. Політика радянської влади звела нанівець всі спроби національного відродження польського народу.

Польське населення України масово протестувало проти насильницької колективізації сільського господарства, висловлювало гостре незадоволення політикою радянської влади. Експеримент більшовиків по проведенню "добровільної" соціалізації зазнав явного краху серед польського населення, що спричинило його переслідування і репресії.

¹ Пристайко В., Шаповал І. Справа "Спілки визволення України": невідомі документи і факти. — Київ, 1995. — С. 84.

² Второе Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств. Стенографический отчет и постановления. — Харьков, 1931. — С 44.

³ Колективізація і голод на Україні 1929-1935. Збірник документів і матеріалів. — Київ, 1991. — С. 310, 311.

⁴ Василенко М. Польський національний район ім. Мархлевського // Радянська Україна. — 1930. — № 8-9. — С. 57.

⁵ ЦД АГО України. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 548. — Арк. 2.

⁶ Там само. — Спр. 3184. — Арк. 18.

⁷ Там само. — Арк. 18.

⁸ Там само. — Спр. 3096. — Арк. 17.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 413. — Оп. 1. — Спр. 549. — Арк. 10.

¹⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4171. — Арк. 50.

¹¹ Вісті — 1933. — 1 лютого.

¹² Радянська Волинь. — 1933. — 1 травня.

¹³ Там само. — 1931. — 25 червня.

¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4171. — Арк. 27, 28.

¹⁵ Василенко М. Назв. праця. — С 57.

¹⁶ Известия. — 1991. — 3 октября.

¹⁷ Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939. — Warszawa, 1998. — S.105.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 4171. — Арк. 27.

¹⁹ Iwanów M. Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939. — Warszawa, Wrocław, 1991. — S.63.

²⁰ З архівів ВУЧК- ГПУ- НКВД- КГБ. — №2 — Київ, 2003. — С. 45-46.

²¹ ААН. — MSZ. — Sygn.10041. — Ark.66.

²² Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939. — Warszawa, 1998. — S. 103.

²³ Национальная политика ВКП(б) в цифрах. — Москва, 1930. — С. 138.

²⁴ Sierp. — 1930. — 15 stycznia.

²⁵ Jasiński B. O rewolucję Językową. — Kultura mas. — 1929. — №2. — S. 12.

²⁶ Głos Młodzieży. — 1932. — 24 stycznia.

²⁷ Пролетарська правда. — 1932. — 8 січня.

²⁸ ЦДАГО України. — Ф1. — Оп. 6. — Спр. 463. — Арк.51.

Демченко Тамара (Чернігів)

Свідчення про Голодомор як джерело до вивчення феномену сталінських активістів

Як відомо, у світовій історичній думці нині точаться гострі дискусії з приводу того, чи можна визначати Голодомор в Україні як геноцид, чи підпадають його прояви під визначення злочину проти людства у Міжнародній конвенції, ухваленій ООН 9 грудня 1948 р. Проблема "локальних виконавців" належить до підставових питань, але досліджена досить слабо¹.

Не можна сказати, що тема перебуває поза увагою українських вчених. Питання про статус сільських активістів, їхню роль у здійсненні колективізації, розкуркуленні, "хлібовикачці" та настанні штучного голоду, вплив на тогочасні суспільні процеси постійно цікавило істориків². Три перших параграфи розділу "Державні органи влади та РСЧА в роки Голодомору" узагальнюючої колективної монографії про голод 1932–1933 рр. присвячені аналізу діяльності типових різновидів тодішніх "верхів"³. Достатня кількість літератури дала змогу здійснити й історіографічний аналіз праць⁴. Зокрема, С. Дровозюк підкреслив: згідно з оцінками дослідників, "впливає висновок, що відбір "активістів" для здійснення репресивної політики здійснювався саме за морально-психологічними ознаками"⁵.

І все-таки доводиться констатувати, що роль найнижчої ланки виконавців у творенні голодомору досліджена мало. Тоді, коли про головних "творців" цього лиха написано чимало⁶, інформація про представників низів владної вертикалі лише зрідка потрапляли до партійно-державних документів. Проте саме вони безпосередньо контактували з селянами і досить часто сприймалися останніми як головне зло. Річ у тім, що через майже повну відсутність засобів масової інформації хлібороби небагато знали про вище партійно-державне керівництво. У цьому контексті показовими є свідчення очевидців. "Мій старший брат згадує, — писав відомий краєзнавець П. Ротач, — як весною 33-го [...] батько сказав: "Ось до чого Сталін довів, а самого, мабуть, пара коней не потягне" (тоді про "вождя" не було ніяких відомостей, і вони, голодуючи, уявляли його саме таким, як уявлявся батькові)"⁷. Можна припустити, що й значно нижчі за рангом керівники були мало відомі широкому селянському загалу. Але про тих, хто приходив вилучати хліб, знущався над батьками, пам'ятають й тепер селянські діти, які самі давно вже стали дідусями й бабусями.

Метою нашого повідомлення є відтворення шляхом виділення типових ознак колективного портрету активістів сталінського призову — "рук" партійної верхівки, які не боялися забруднитися людською кров'ю. Головним джерелом дослідження стали опубліковані свідчення очевидців їхніх злочинів.

Поява принципово нового для української історичної науки корпусу джерел припадає на початок 90-х рр. ХХ ст. Тоді майже одночасно вийшли друком — у Вашингтоні упорядкований Дж. Мейсом та Л. Герцем тритомник 206 інтерв'ю українців, котрі пережили голод⁸, а у Києві — "33-й: Голод: Народна книга-меморіал" Л. Коваленко та В. Маняка з 1 000 аналогічних свідчень⁹. З тих пір коло цих специфічних джерел стало стрімко зростати. У середині 1990-х рр. з'явилися збірки свідчень, укладені із розповідей людей в рамках одного або декількох районів однієї області¹⁰. З появою цих видань, на нашу думку, наступив новий етап у збиранні й дослідженні свідчень. Справа не лише у кількісному зростанні підтверджень наявності злої волі у влади в її аграрній політиці. Не менш важливим є вихід упорядників на якісно вищий рівень подачі матеріалу. Він охопив усі суспільно-значимі явища в житті селянства і висвітлив їх у органічному поєднанні з долею конкретної людини.

На Чернігівщині перша збірка свідчень очевидців Голодомору побачила світ у 1993 р.¹¹ Вона привернула увагу фактами жахливого знущання над людьми, відвертим засудженням сталінізму з боку респондентів, непримиренністю до його проявів.

Ці ж матеріали перевидали у започаткованій 2003 р. серії книг про Голодомор на Чернігівщині "Пам'ять народу неубієнна". На сьогодні вийшло 15 випусків¹². Поза серією побачило світ ще декілька видань свідчень¹³. Тільки незначна частина зібраних в області свідчень увійшла до Чернігівського тому Національної книги пам'яті¹⁴.

Підводячи підсумок, можна стверджувати, що у декількох десятках видань міститься приблизно 1 100 більш-менш розгорнутих свідчень про колективізацію, розкуркулення і Голодомор на теренах сучасної Чернігівської області. В абсолютній більшості з них прямо зачіпається питання про виконавців. На нашу думку, вже склалася критична маса достовірної інформації про те, як сформувався сільський актив в процесі колгоспного будівництва, як цей актив діяв стосовно селян, які взаємини склалися між ним: низовою ланкою радянської управлінської вертикалі — колгоспно-радгоспним керівництвом. Не менший інтерес викликає і ставлення до "активістів" інших колгоспників. У ньому віддзеркалюється народна оцінка політики сталінського тоталітарного режиму стосовно села.

Природно, що саме вона покликала до життя "активістів". "Експропріація куркулів повинна була здійснюватися не тільки державою, а й самими селянами, в іншому випадку втрачався її показовий

характер", — зазначив С. Кульчицький¹⁵. Отже, саме "верхи" планували залучення та заохочення певних представників селянства до виконання планів "соціалістичної реконструкції села". "І прийшло в мову, — наголосила Л. Коваленко, — наводячи жах на людей, ще й таке слово — **активіст** [виділення автора. — *Т. Д.*]. А ще до того ринули на селянські обійстя юрби визискувачів, затуманених революційною фразеологією і підохочуваних деспотичним режимом сталінщини"¹⁶.

Масова поява активістів не випадково співпала з розкуркулюванням. Вони рекрутувалися з незаможників, часто об'єднаних в КНС, демобілізованих з лав Червоної армії, людей, незадоволених своєю долею і вже тому заздрісних, ображених на цілий світ, мало поважаних односельцями. Але після XV партз'їзду ситуація раптом змінилася; компартія і уряд у Москві, шукаючи кадрів для виконання авантюристичних постанов з'їзду, поклалися саме на колишніх героїв революції — червоних партизанів, яких стали підносити та вихвалити за "героїзм" в завоюванні Жовтневої революції¹⁷. Справедливості ради, треба відзначити, що далеко не всі червоні партизани подалися у активісти. Дехто з них, як це було на Чернігівщині, підняли повстання проти радянської влади, коли у їхніх селах приступили до примусової колективізації¹⁸.

З січня 1930 р. до українського села прибуло 5 720 осіб з числа так званих двадцятип'ятитисячників, покликаних очолити колгоспне будівництво. Потім відбулося ще декілька наборів. Загальна кількість надісланих із міст осіб, досягла десь 10 тисяч. Сучасна українська історіографія не визнає однозначно негативної ролі цих колективізаторів, вважаючи, що "чимало з них залишили помітний слід в історії колгоспного села", але й не відкидає звинувачень щодо некомпетентності, байдужості і корисливості багатьох з них¹⁹. Можливо, до певної пори їхні руки були зв'язані. Про таку "морально й інтелектуально напівосвічену верству" писав Р. Конквест. "У будь-якій країні, — підкреслив учений, — безперечно, подибуються елементи, що психологічно завжди готові до відповідного моменту й відповідного режиму. Ментальність Айхмана існувала в Німеччині, сказати б, у дрімотному стані, аж поки прийшов Гітлер"²⁰. Важко стверджувати, що ментальність радянських "активістів" перебувала у надто вже "дрімотному" вигляді, бо радянська влада завжди націлювала і закликала до класової боротьби зі всілякою "контрою", буржуями, поміщиками, глитаями й іншими "ворогами". Але їх час настав з початком першої хвилі розкуркулення. Численні свідчення підтверджують, що ця жорстока акція чинилася руками спеціально підібраних, не обтяжених совістю і хоча б якимись моральними принципами люмпенами: "Прийшли активісти, борщ з'їли, вареники теж забрали, понапихали у кишені. З собою нічого не дозволяли брати, —

розповіла мешканка с.Липове Талалаївського району М. Арсієнко²¹. У цьому типовому описі акта розкуркулення привертає увагу зажерливість та дріб'язковість "активістів", їхнє прагнення показати свою вищість.

Уже на етапі боротьби з куркулями проявилися ті риси новітніх господарів села, які потім, в умовах голодування розквітли буйним квітом: надмірна і нічим не виправдана жорстокість: (розвалювали пічі у хатах взимку, чинили інші безглузді акти вандалізму), проявляли схильність до привласнення награвованих речей, лайки, побиття, залякування. Причини ж записування людей у куркулі були найрізноманітніші: так, І. Лисиця із с.Блистова Менського району пригадав, що родину його однофамільця вигнали з хати, бо він мав "пофарбованого воза"²².

Дані аналізу свідчень незаперечно доказують, що люди, які навіть дітьми пережили розкуркулення, ніколи його не забували. У суто людському вимірі це було жахливе дійство. Цікаво, що про якусь економічну чи політичну доцільність масової акції у свідченнях не йдеться. Зрідка жертви репресій можуть пригадати, що акти розкуркулення здійснювалися задля індустріалізації, щоб нагодувати робітників, але на перше місце виходили зовсім інші згадки: про втрати батьків, домівки, непевність, страх, приниження і почуття голоду, яке переслідувало тодішніх ізгоїв задовго до початку голодування.

Ті селяни, які були совісніші, боялися йти до колгоспу ще й тому, щоб їх не примушували брати участь у таких злочинах. П. Радченко (с.Нехаївка Коропського району) розповів, що його батько, 1881 року народження, казав: "Як запишуть у колгосп, то пошлють куркульські хати розкидати, а це не по моєму характерові"²³. І ще один висновок можна зробити, аналізуючи ці джерела. Далекоглядні селяни, ще в роки колективізації зрозуміли, що цькування куркулів робилося з метою загнати до колгоспів. Ф. Костирко (с. Звеничів Ріпкинського району) зафіксував у своїй пам'яті розмову батька з головою колгоспу сусіднього села: "Запам'яталась засторога гостя: "Якщо ти, Павле Івановичу, не вступиш до колгоспу, тебе і твою родину спіткає доля тих, кого уже розкуркулили"²⁴.

Колгоспи звичайно сприймалися як зло, а ті, хто зганяв туди селян — як його конкретні носії. Свідчення про ідейних борців за "соціалістичну перебудову села" повністю відсутні. Є дані, що такі настрої оволоділи певною частиною міських мешканців. Л. Копелев пригадував: "От я був з таких хлопців, які вірили, що село треба потрусити, щоб вони віддали хліб [...], що вони відстали [...]. Вони не цікавляться загальними проблемами будови соціалізму і п'ятиріччя"²⁵. Подібна фразеологія, характерна для газетних шпальт, документів владних структур, у лексиконі селянських дітей не прижилася, хоча вони теж ходили до радянської школи, щоправда, через голод, недовго і без особливих успіхів у навчанні.

Надіслані двадцятип'ятитисячники і свої, доморослі, "колективізатори" склали кістяк найнижчої ланки радянської номенклатури — колгоспного керівництва. Його представники примушували рядових колгоспників до праці, контролювали їхню працю і приватне життя, здійснювали виплати по трудових днях, тобто перетворилися на справжніх вершителей долі селян. Згідно із статистичними даними, у березні 1931 р. в Україні нараховувалося 33 633 колгоспи, які об'єднували 2,9 млн селянських дворів, тобто 61%²⁶. На Чернігівщині процес колективізації ще не зайшов так далеко, хоча створювали колгоспів чимало. У великому селі Жадове Семенівського району їх було засновано аж 12²⁷. А це означає, що й колгоспного начальства було достатньо. Боротьба з куркулями залишалася для його представників першочерговим завданням — нарівні з "битвою за хліб". І те, й інше дуже часто виливалося у жорстоке переслідування селян, особливо одноосібників, хоча й колгоспникам теж діставалося. Судова влада зрідка, але все ж притягувала до відповідальності тих колгоспно-сільських активістів, чия бурхлива діяльність вже перетнула межу, за якою розпочинається злочин.

Про звірства активістів с. Вовчок (тепер Козелецького району) згадується у книзі чернігівського публіциста В. Шкварчука. Прокуратура нарахувала понад 60 епізодів тортур над односельцями. Але покарання, яке б відповідало важкості злочину, вони, звичайно, не зазнали²⁸. Оприлюднені документи про "дикі злочини" колгоспного керівництва із с. Яблунівки Прилуцького району — Коваленка, Левченка, Варченка (ініціали відсутні), за що вони отримали аж по три роки ув'язнення. Яким же було обурення потерпілих, коли вони незабаром зустріли у Прилуках своїх катів на волі²⁹. Розповідь колишнього мешканця с. Яблунівки М. Науменка, 1901 року народження, конкретизує і поглиблює наше уявлення про суть вищеназваних "диких злочинів". На запитання, чи знає респондент прізвища людей, котрі знущалися з його батька, він відповів: "Це був голова сільської ради Коваленко Микола, а його помічник був Бондар Нечипор. Тоді, коли вони забрали батька й розстріляли, забрали тьотю, батькову сестру, Мар'яну, розстріляли, а нас, прийшли за пару неділь, викидали з хати. Викинули хлопчика — мого брата, Альоша називався, [...] три роки він мав од роду"³⁰.

Ось так діяла радянська судова система: вона виправдовувала будь-які злочини, вчинені "своїми", і була нещадною до "класово чужих елементів". Безумовно, така політика стимулювала злочинну діяльність "активістів" усіх мастей, сприяла їх безкарності, всевладності та всездозволеності.

Настільки такі настрої відповідали планам "верхів", чи присутній тут елемент свідомого насаджування терору у селі? Відсутність системних досліджень не дає змоги чітко відповісти на це питання, але важко повірити й у те, що керівні органи нічого не знали про випадки тортур,

убивств, грабунків, які чинилися під прикриттям хлібозаготівельних акцій чи розкуркулювання. А якщо знали, то який мали зиск? Російський дослідник історії Другої світової війни М. Солонін писав з цього приводу: "Новий правлячий клас був зверху донизу наповнений людьми, які мали особистий досвід [...] організації повстань, переворотів, партизанських загонів, червоно-зелених гвардій тощо. Цей досвід і ці люди не могли не турбувати партійну верхівку. І тільки після розкуркулення, колективізації, голодомору Сталін і компанія змогли полегшено зітхнути. [...] Пов'язані круговою порукою безмірного злочинства, вони тепер могли тільки покірно плестися вздовж по звивистій "лінії партії"³¹.

Загалом, очевидно, що неприкрита, цинічна жорстокість у цілому відіграла свою роль: селяни, які не були готові до організованої відсічі системі, котра зазіхала не лише на їхню власність, а й на саме існування, були залякані, кожний прагнув сховатися під ненадійним дахом своєї оселі. Зауважимо, що панування активістів почалося з кінця 1929 — початку 1930 рр. і не закінчилося 1933 р. Картина, що зафіксувалася у пам'яті С. Чепели (с. Перебудова Ніжинського району): "Ходили по селу члени комітету бідноти на чолі з головою сільради групами по 10-15 чоловік з лопатами та штрикачами. Усе, що знаходили, описували і забирали, іноді крали. Пам'ятаю, йде бригада по селу, а всі у вікна з переляком дивляться, до кого підуть, там зразу чути крики і плач"³², — не втрачала своєї актуальності тривалий час. Проте свого апогею чорні справи активістів досягли, поза всяким сумнівом, наприкінці 1932 та на початку 1933 рр. Інтенсивність заходів місцевої влади у здійсненні хлібозаготівель повністю залежала від вказівок керівних інстанцій.

Створення додаткових сил для атаки на селян було проведено згідно з директивою ЦК КП(б)У від 11 листопада 1932 р. "Про заходи боротьби з куркульським впливом у колгоспах і в сільських парторганізаціях", яка зобов'язувала компартійне керівництво республік до 1 грудня створити в Україні не менше 1 100 буксирних бригад, з них — 100 на Чернігівщині³³. У діяльності членів цих бригад і знайшли своє уособлення увесь жах, беззаконня, цинізм, нелюдська жорсткість, з якими було здійснене вилучення вже не хліба чи картоплі, а всього їстівного, що було приховане по селянських дворищах. "Пам'ятаю, під'їхала до двору підвода, стрибнули дві жінки з воза і зразу полізли в погріб. Повибирали всю картоплю, все зерно і все, що там було. Тоді по селу забирали все, що побачать, нічого не залишали. [...] Коротше кажучи, знущалися з людей", — з болем згадувала мешканка с. Шуляки Козелецького району О. Хоменко³⁴. Саме під таким кутом зору, як щось глибоко вороже інтересам селянства, існуючим моральним приписам, сприймала абсолютна більшість сільського люду дії "активістів". Це їхнє сприйняття

успадкували й діти, які у ранньому віці дізналися, що таке радянська влада. Син репресованого хлібороба, чернігівський красзнавець, мешканець с. Мощенка Городнянського району М. Євсієнко писав свого часу: "У пам'яті народній міцно засіли картини дикого свавілля і беззаконня. Не витравлюються вони замовчуванням, бодем відзиваються й досі"³⁵.

Ставлення людей до "активістів" усіх мастей, включно з "буксирними бригадами" та сумнозвісною "червоною мітлою", сільрадівськими виконавцями, членами комсомольських осередків, попри окремі згадки, що хтось когось попередив, не видав, залишив трохи борошна чи торбинку пшона, загалом вороже. Довгий синонімічний ряд назв "активістів", які водночас є їх влучними характеристиками, демонструє непримиренність і непростенність людьми злочинів, вчинення щодо селян. Для сільського соціуму "активісти" були "босотою", "дармоїдами", "голоотою", "ледарями", "грабіжниками", "шантрапою", "пройдисвітами", "перевертнями", "хуліганями", "штихарями", "бандитами", "гультіпаками", "кровопивцями", "нелюдами", "нехристями з сільради", "паразитами", "підлабузниками" "опричниками", "хліботрусами", "виродками", "шайкою горлохватів" і навіть "собаками" та "придурками".

Проте найстрашніше враження справляють записи, де для цих виконавців державної волі не знайшлося навіть лайливого іменника: "прийшли й забрали" — як уособлення якомсь зловісної і в той же час безликої сили. Можливо, тут виявилася природа "знеособленого індивідуума, що широко зустрічається в письмових свідченнях очевидців, вражених підлістю, убозтвом, банальністю тих, хто завдав їм страждань, умертвляв..."³⁶. Причому не йдеться про те, що люди не запам'ятовували прізвищ, навпаки, у багатьох свідченнях вони фігурують. Л. Охріменко (Шовкун) із с. Припутні Ічнянського району, назвавши поіменно активістів з м. Ічні, які грабували дім її батьків, сказала: "Якби знала, де вони поховані, то і пам'ятники б їм порозбивала"³⁷. У цьому незвичному для літньої жінки побажанні — вищий ступінь ненависті, яку не могла подолати навіть смерть виконавців. Ймовірно й те, що респонденти, добре знаючи, що зло не покаране, інтуїтивно не хотіли і через багато років називати "буксирів" людьми. В цілому в спогадах переважають настрої відчуження і байдужості, несприйняття активістів як людей, гідних запам'ятовування. Натомість назавжди залишився тільки осуд їхньої діяльності...

Уже йшлося про те, що панування активістів в українському селі продовжувалося декілька років. 1933-й надав лише декілька завершальних штрихів до всевладдя беззаконня, нелюдської жорстокості і самоуправства. Того страшного року масово появилися так звані "об'їждчики" — наглядачі за полями та збирачі й возії трупів. Останні взагалі, в силу своїх специфічних обов'язків, майже не потрапляли на сторінки офіційного

діловодства, а відтак і в поле зору істориків. Між тим, вони стали невід'ємним атрибутом тогочасного побутування, спомини про яке переповнені болем і жахом очевидців. Мешканець м. Бахмач В. Бондаренко згадував: "Людей не записували і не рахували", — розказував Савенко Сергій Гаврилович, що перевозив людей тисячі. Савенко був такою людиною, що міг і живими скидати людей у ями"³⁸. Питання про приналежність цих новітніх харонів до сільських активістів залишається відкритим. Є деякі відомості, що їм платили хлібом, і ця обставина була вирішальною при виборі заняття. У будь-якому випадку їх породив Голодомор, тому свій осуд і страх респонденти поширювали й на них.

Функції об'їждчиків були стовідсотково ворожі інтересам людей, а самі вони закарбувалися у спогадах як безжальні істоти, учасники масового терору проти селян. Розповідь мешканця с. Велика Загорівка Борзнянського району М. Мельника переконливо викриває їхню роль: "...поля стерегли, стежили, щоб ніхто нічого не крав. Били нас, дітей, пльотками. Об'їждчик так мене побив, що в трьох місцях шкура полопалася. [...] Дядька Степана убили за те, що пішов збирати пшеницю"³⁹.

Взагалі у свідченнях людей часто знаходимо інформацію про побиття об'їждчиками, інколи до смерті, жінок, дітей, стариків. Постає питання, чи усі активісти мають нести принаймні моральну відповідальність за численні злочини, скоєні за час безроздільного панування? Можна припустити, що частина з них відсіялася, коли переконалася, до яких брудних справ їх примушували. Залишилися при виконанні тільки ті, хто знаходив утіху у грабунках, приниженні, насильстві.

На основі численних свідчень вимальовується узагальнений портрет "активістів" доби колективізації та Голодомору як найнижчої ланки радянської номенклатури. За фасадом "беззавітного служіння" справі соціалістичного будівництва приховувалися зовсім інші установки, і односельцям в цілому, і жертвам їх реалізації вони були досить зрозумілі. Для них та їхніх дітей, які свої свідчення про ті часи часто будують на розповідях батьків і старших родичів, "активісти" — це люди нездатні до господарювання на землі, а тому вони прагнуть скористатися плодами праці інших.

До числа активістів добиралися жорстокі, агресивні особи, які відкрито нехтували законом Божим і моральними приписами тогочасного села, не були здатні до співчуття, нехтували сімейними обов'язками. Натомість вони мали схильність до крадіжок, пияцтва, розпусти, інших пороків. Багато з них керувалися корисливими мотивами і зуміли збагатитися за рахунок мародерства, розкрадання колгоспного та "куркульського" добра.

Назагал активісти — люди недалекої, неосвічені, нерозумні, бо не спромоглися передбачити навіть очевидні наслідки своєї злочинної діяльності. Поміж них переважали особи з деструктивними нахилами.

Дехто з тих, хто тероризував селян, відзначався відхиленнями фізичного чи психічного порядку, і свою неповноцінність прагнув компенсувати владою над людьми, виявляючи особливу нещадність, що межувала із садизмом.

Головне ж у їхній функціональній ролі — виконання з різних мотивів вказівок, настанов, циркулярів, що поступали зверху, тобто чужої волі.

Нині вже оприлюднено колосальний масив документів, написано чимало праць, щоб кожний, незаангажований ідеологічно громадянин зрозумів, звідки поступали накази, які привели українське село до катастрофи. Так, уся потужна доказова база книги С. Кульчицького з красномовною назвою "Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор" спрямована на обґрунтування висновку: "Кремль поставив українських селян на межу і за межу смерті спочатку конфіскацією хліба, а потім — всього незернового продовольства"⁴⁰.

Керівництво УСРР виступало у ролі слухняних виконавців. "Не можна вважати, — писав В. Нікольський, — що С. Косіор, П. Постишев, В. Чубар, Г. Петровський та інші українські можновладці були безпосередніми організаторами голодомору — це документами не доведено. Але слухняне виконання вказівок Москви, пасивність, безініціативність, відсутність оперативного реагування на біду, бездушне ставлення до явних фактів голодування населення, [...] чекання вказівок зверху, все це, безперечно, лежить на їх совісті"⁴¹. На найнижчих щаблях правлячої піраміди стояли "найдіяльніші учасники більшовицьких соціальних експериментів"⁴² ті, кого узагальнено називають "активістами". Їхніми руками здійснювалися злочинні вказівки. Досить швидко вони відчували себе панівною силою і використали ситуацію для особистого збагачення, помсти, задоволення своїх нищих бажань і наруги над іншими. У народній пам'яті закарбувалися жорстокість, бездушність, звірства низових виконавців, які робили умови виживання особливо нестерпними. Саме вони народним судом визначаються як безпосередні винуватці бідувань, принижень, страждань, мученицької смерті мільйонів людей.

¹ *Портнов А.* Теорія геноциду перед викликом Голодомору // *Критика*. — 2008. — Ч. 5. — С. 13.

² *Бем Н.* Морально-політичний стан українського селянства в умовах голодомору // *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць*. — К., 2004. — Вип. 10. — С. 250–284; *Веселова О.* Геноцид українського народу голодомором 1932–1933 рр.: призвідці та засоби творення // *Там само*. — К., 2004. — Вип. 11. — С. 332–342; *Удод О.* Деформація національно-історичної пам'яті українського народу: 1920–1930 роки // *Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 лист. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін.* — К.; Нью-Йорк, 2003. — С. 237–246.

³ *Голод 1932 — 1933 років в Україні: причини та наслідки*. — К., 2003. — С. 598 — 629.

- ⁴ Дровозюк С. Висвітлення духовних аспектів геноциду 1932–1933 рр. в українській історіографії // Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнар. наук.-теорет. конф., Київ, 25 лист. 2000 р.: Матеріали / Редкол.: В. А. Смолій та ін. — К.; Нью-Йорк, 2003. — С. 295–305; Його ж. Соціально-психологічний портрет сільського “активіста” 20-30-х рр. в українській історіографії // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2003. — Вип. 9. — С. 360–372; Його ж. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) // Там само. — К., 2004. — Вип. 10. — С. 284–293; Його ж. Соціально-політичні настрої українського селянства у 20–30 рр. ХХ ст. // Там само. — К., 2004. — Вип. 12. — С. 70–83.
- ⁵ Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського “активіста”... — С. 366.
- ⁶ Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932–1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. — К., 2001. — 399 с.; Марочко В. Творці Голодомору 1932–1933 рр. — К., 2008. — 61 с.
- ⁷ Ротач П. “В 33-му году...” // Трибуна хлібороба (Талалаївка). — 1993. — 2 червня.
- ⁸ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine / Ed. for Commission by J.E. Mace and L. Heretz. — Washington, D.C.: US Government Printing Office, 1990. — Vols. 1–3.; Див. також українське вид.: Великий Голод в Україні 1932–1933 років / Наук.ред. С. Кульчицький. — К., 2008. — Т. I: Свідчення для Комісії Конгресу США. — 838 с.; Т. II. — 814 с.; Т. III. — 782 с.; Т. IV: Звіт Конгресово-президентської Комісії США з дослідження Великого Голоду 1932–1933 рр. в Україні. — 622 с.
- ⁹ 33-й: Голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. — К., 1991. — 582 с.
- ¹⁰ Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини (документи, спогади, списки померлих) / Упоряд. Т. В. Поліщук. — К.; Харків; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997. — 368 с.; Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах / Автор-упоряд. П. Яцук. — К., Нью-Йорк, 1999. — Т. 1. — 705 с.; Т. 2. — 611 с.; Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упоряд. Ю. Авраменко, В. Гнатюк. — Переяслав-Хмельницький; К.; Нью-Йорк, 2000. — 445 с.
- ¹¹ За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині): Збірник / Упоряд. С. Реп'ях. — Чернігів, 1993. — 128 с.
- ¹² Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців (свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька — Чернігів, 2003. — 100 с.; Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район. (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упоряд. Т. М. Стрижун. — Чернігів, 2003. — 72 с.; Пам'ять народу неубієнна: “Це твій, Ясю, дід” (Старше покоління розповідає молоді про голод 1932–1933 рр.) / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. — Чернігів; Ніжин, 2005. — 72 с.; Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. — Чернігів, 2007. — 92 с. та ін.
- ¹³ Горобець С. М. Петрушин за часів голодомору 1932–1933 років: Документи. Матеріали. Спогади. — Ніжин, 2005. — 184 с.; Запалой свічку, Україно!: Голод 1932–1933 років на Менщині: свідчення очевидців. — Мена, 2007. — 59 с. та ін.
- ¹⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область / Редкол.: В. М. Хоменко (голова редкол.) та ін. — Чернігів, 2008. — С. 871–987.
- ¹⁵ Кульчицький С. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській “революції зверху” // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 12. — С. 41.
- ¹⁶ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал... — С. 16.
- ¹⁷ Злочин / Упоряд. П. Кардаш. — Київ, Мельбурн, 2003. — С. 122.

- ¹⁸ Шкварчук В. Бунт землі (Художньо-краєзнавча праця на архівному матеріалі). — Чернівці, 1994. — 64 с.
- ¹⁹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 390.
- ²⁰ Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Пер. з англ. — К., 2003. — С. 101.
- ²¹ Пам'ять народу неубієнна: Спогади очевидців... — С. 75.
- ²² Там само. — С. 49.
- ²³ Там само. — С. 26.
- ²⁴ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині... — С. 68.
- ²⁵ Цит. за: Український голокост. 1932 — 1933: Свідчення тих, хто вижив / За ред. о. Ю. Мицика, І. Винницької. — К., 2008. — Т. 5. — С. 74.
- ²⁶ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. — К., 2006. — Т. 2. — С. 200.
- ²⁷ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині / Упоряд. Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. — Чернівці, 2006. — С. 68.
- ²⁸ Шкварчук В. Голодомор 1932–1933 годов на Черниговщине (Историко-публицистическое исследование). — Чернигов, 1999. — С. 36 — 37.
- ²⁹ Сергійчук В. Як нас морили голодом. — Вид. 2-е, доп. — К., 2003. — С. 68–74.
- ³⁰ Oral History Project of the Commission on the Ukraine Famine... — Vol. 3. — P. 1514.
- ³¹ Солонин М. 22 июня, или Когда началась Великая Отечественная война? — М., 2005. — С.430–431.
- ³² За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині). — С. 61.
- ³³ Веселова О. Назв. праця. — С. 338.
- ³⁴ Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. — С. 27–28.
- ³⁵ Євсієнко М. Ярлик // Сільські новини (м. Городня). — 1990. — 16 січня.
- ³⁶ Безансон А. Лихо століття: Про комунізм, нацизм та унікальність голокосту / 3 фр. пер. Т. Марусик. — К., 2007. — С. 64.
- ³⁷ Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. о. Ю. Мицик, Л. Іванникова. — К., 2007. — Т. 4. — С. 245.
- ³⁸ Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. Бахмацький район... — С. 23.
- ³⁹ Пам'ять народу неубієнна: “Це твій Ясю, дід”... — С. 10.
- ⁴⁰ Кульчицкий С. Почему он нас уничтожал? Сталин и украинский Голодомор / Под ред. Л. Ивиной. — К., 2007. — С. 198.
- ⁴¹ Нікольський В. Голодомор 1932–1933 рр. на Україні за матеріалами “окремої папки” політбюро ЦК КП(б)У // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомч. збірн. наук. праць. — К., 2004. — Вип. 12. — С. 93.
- ⁴² Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського “активіста” 20–30-х рр... — С. 361.

**Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні
як джерело дослідження його причин та наслідків**

Важливим фактором історичної дійсності, як відомо, є мемуари, спогади, листування. До 75–х роковин голоду, скоєного тоталітарним комуністичним режимом, опубліковано чимало збірників спогадів–свідчень очевидців найстрахітливішої народної трагедії, людей, які пережили голодове лихоліття й вижили.

Більш ніж за 5 десятиліть замовчування, репресій, заганяння у свідомість населення ленінсько–сталінської ідеології "дрібнобуржуазності і меншовартості" годувальника країни — селянства, яке найбільше постраждало від голодомору, кілька поколінь науковців на спомини прадідів, дідів і батьків не завжди зважали. А носії пам'яті про ті жахливі події тільки потайки шепотом розповідали нащадкам про страшне лихо з настійливим попередженням–проханням мовчати, щоб не наражатись на небезпеку розправи з боку влади, яка щільно замовчувала геноцид українського народу голодом. Однак пам'ять про жах людомору зберегли тисячі й тисячі людей.

Багато скептиків не задіювали в дослідження цих цінних документів як історичних джерел. "Свідчення очевидців голодомору побачили світ на Заході через кілька років після трагедії. Серед перших були праці, ґрунтовані на свідченнях західних дослідників, таких як Е. Амменде в книзі "Чи мусить Росія голодувати?" (німецькою мовою, 1935). В українській діаспорі виходили друком спогади свідків трагедії та наукові праці, що спиралися на них. Згадати б тільки двотомник "Біла книга чорних діл Кремля" (англійською мовою, 1953) та свідчення очевидця О. Воропая "В дев'ятім колі" (1953), — зазначав професор Торонтського університету В. Ісаїв¹. З 1986 по 1990 рр. науковою роботою комісії Конгресу та уряду США керував Дж. Мейс. Діяльність Комісії ґрунтувалася на свідченнях очевидців та наукових дослідженнях. Вислідом її роботи став "Збірник усних свідчень комісії з дослідження голоду в Україні"².

В Україні збирались та публікувались свідчення очевидців голодомору від початку політики "гласності". Велика заслуга у цьому належить дослідникам В. Маняку та Л. Коваленко, які зібрали близько шести тисяч свідчень, багато з яких опубліковано у книзі "33–й: Голод: Народна Книга–Меморіал" (1991)³. На жаль, передчасна смерть обох дослідників перервала цю працю.

В Україні ентузіасти–дослідники голоду–геноциду — автори–упорядники збірників–свідчень Б. Ткаченко, В. Рудий, Ю. Авраменко, Т. Поліщук, М. Булда, Ю. Мицик, Т. Демченко, І. Магрицька, Г. Капустян, П. Ящук та

ін. за останні 15 років підготували книги свідчень людей, які пережили неймовірно жахливий голод, і вижили⁴.

Визначний дослідник голодомору 1932–33 рр. в Україні Дж.Мейс у вступі до двотомника П. Ящука "Портрет темряви" (1999) стверджував: "Історичні події своєрідно переломлюються в свідомості кожної особистості. Я, можливо, як ніхто інший, знаю: важливість усних свідчень очевидців і водночас необхідність уважного прискіпливого відбору, пильного дослідницького ока до них. На Заході існує значна наукова література, що стосується проблеми усних свідчень, як історичного джерела, про те, як пам'ять змінюється через фільтрацію пізніших досвідів. Але коли значна кількість людей, які ніколи не зустрічалися і мають абсолютно різні світогляди, цінності, пізніші від спільного досвіду долі, наводять однакові або подібні факти, це свідчить про їх абсолютну правдоподібність і вірогідність. Більше того, досвід тих, які займаються захистом людських прав, як наприклад, члени "Міжнародної амністії", переконливо засвідчує, що жертви не брешуть. ...Щирість та відвертість розповідей не можуть не вражати"⁵.

Свідчення тих, хто вижив, дають можливість побачити й усвідомити його причини й наслідки, технологію творення геноциду. Як й архівні документи, вони показують, що злочин щодо українського народу здійснювався московським центром. З'ясовано вже основні характерні особливості голодомору. Голодовий мор став наслідком масової форсованої насильницької колективізації, розкуркулення селянства, політичних репресій проти республіканського, обласного, районного керівництва, голів колгоспів, селянства України — рядових колгоспників і одноосібників, цілковитого пограбування села.

Зазначені засоби слугували проведенню конфіскаційної хлібозаготівельної політики, через механізм якої, в основному, і відбувалося творення голоду. Директиви щодо організації й здійснення хлібозаготівель йшли безпосередньо від Й. Сталіна, всі важелі керівництва держпоставками сільськогосподарської продукції, насамперед, зерна, знаходилися в його руках. Вказівки його найближчих соратників з верхівки компартійно-державної влади: В. Молотова, Л. Кагановича та ін. стосовно практичного проведення хлібозаготівель надсилалися до республік, областей у вигляді постанов ЦК ВКП(б) та Ради народних комісарів СРСР.

Про хлібозаготівлі, вивіз у хлібозаготівлю усього наявного в колгоспах і у колгоспників й одноосібників хліба містять відомі численні документи. Про це ж — розповіді свідків таких дій влади. Прослідкуємо за змістом свідчень:

"Восени 1932–го до Рубанки прибув уповноважений з Недригайлова з метою викачати із села продукти харчування. По дворах нишпорили спеціальні представники. У залік хлібозаготівлі до зернини виміталися продовольчі, фуражні та насінневі фонди. Крім хліба, вивозилася

картопля, насіння городини, буряків, м'ясо, птиця. Одне слово, все те, що можна було їсти. Як наслідок, за півроку село спустіло. На вулицях, у дворах чи то й серед поля можна було побачити опухлих, збожеволілих, конаючих. Беззахисними та невинними жертвами стали діти. Все більше і більше хат залишалося без господарів. Лише щоденне рипіння погано змашених коліс нагадувало, що ще не всі мерці вивезені до могили. Виживав, хто як міг.

Поменшало на подвір'ях собак, котів. Вони теж, подекуть очевидці, "пішли" до казана", — розповідав І. Бойченко (с. Рубанка Недригайлівського р-ну Чернігівської (нині Сумська) обл.). "До кожного двору доводили план — скільки вивезти зерна в державу. А вивезеш — знову план новий дають. У нас зайвого зерна не було, бо ж 8 ротів, план батько не виконав, і сталінські прихвосні почали перекопувати все піками в хаті і біля хати, шукати ями з зерном. Зерна не знайшли, а забрали все, що можна було їсти — буряки, гарбузи, квасолю. Забрали й корову. Почався в хаті голод. Менші діти все плакали і просили їсти. Ми були як скелети, оброслі якимось мохом. Спочатку менші повмирали, решта лежала й чекала смерті. А посеред села стояв великий гамазей, в ньому було сховано тисячі тонн зерна, яке охороняла озброєна варта. Куди його вивезли, те зерно, ніхто не знав. А цим же зерном можна було врятувати не одне село," — свідчила П. Буваленко (с. Межиріч Павлоградського р-ну Дніпропетровської обл.)⁶.

Хоча ЦК ВКП(б) та радянський уряд оголосили про "успішне завершення колективізації", плануючи голод-геноцид в Україні, дали таємну вказівку на її продовження, тобто посилення розкуркулювання вже не "куркулів", а "середняків" і "бідняків", що звались "одноосібниками", не бажаючи вступати до колгоспів. З метою подальшого застосування репресій стосовно розкуркулення й колективізації з Кремля надійшла секретна телеграма, яка нещодавно була введена до наукового обігу. Телеграма секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна до ЦК КП(б)У з поправкою про терміни завершення в СРСР колективізації: "Повідомляється наступна поправка до телеграми, надісланої вам 14 січня про річницю смерті Леніна: лозунг за завершення в основному в 1932 році колективізації сільського господарства й на її основі ліквідації куркульства як класу по всьому СРСР слід читати так: "за завершення в основному в 1932–33 році колективізації сільського господарства й на її основі ліквідації куркульства як класу по всьому СРСР" (підкреслено — О. В.). 20.I.1932. Секретар ЦК Й. Сталін. Телеграма адресована до: "Харків, ЦК КП(б) України. Серія "Г". Нац. ЦК, крайкомам та обкомам"⁷.

Отримавши телеграму, ЦК КП(б)У негайно дав вказівки обкомам про посилення репресій щодо колективізації, розкуркулювання та хлібозаготівель в усій країні. "Розкуркулювали не тільки заможних, а й бідних, у кого тільки мав бути хліб. Кривава мітла вимітала так, що й миша

не могла знайти бодай зернинки. Люди передбачали в цьому смерть, почали ховати, в кого що було. Але це не давало гарантії на порятунок, тому що спеціальні бригади ходили по подвір'ях і по городах, металевими прутами вишукуючи сховане будь-де," — свідчив Т. Мазур (с. Старі Бабани Уманського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.). "Був план до двору. Хто його не виконував — того розкуркулювали" (М. Каневський, с. Новоберислав на Херсонщині).

"У той час батько і мати лишилися на селі як "одноосібники", а я виїхав до Казахстану. 1932 р. батька засудили на 3 роки за невиконання хлібоздачі, хату і господарство продали за 300 руб., а його самого відправили до Полтави у в'язницю. На запитання батька до суду, який же він куркуль, коли він все життя працював в наймах, суддя відповів: "Хоть вы и не кулак, так ваш дом выглядит по-кулацкому" — спогадує І. Мельниченко (с. Нова Кочубеївка Чутівського р-ну Харківської (нині Полтавська) обл.).

Розкуркулення супроводжувалось репресіями, грабунками, розбоями, знущаннями, побиттям, вбивствами... За нездачу зерна людей арештовували, заганяли в концтабори, тюрми місцеві, північні й сибірські. Морили голодом, холодом, умертвляли, вивозили в Сибір. "Була розкулачена і моя сім'я. Батька, Тетієвського Якова Петровича, як куркуля, били, посадили в тюрму. Нас, голих, босих повикидали з наших осель на вулицю, провіривши, чи не залишилось чого їстівного. Даже повитягали глиняні горшки з печі, повиливали страву з них... Все продавали на торгах. Це — геноцид щодо розкулачених", — запевняє Г. Юраш, яка пережила голод в с. Чичиркозівка Звенигородського р-ну на Київщині.

Витворювались все нові й нові методи позбавлення сільського населення продуктів харчування. Один з багаточисленних засобів творення геноциду — на урядовому рівні створення й організація дій так званих буксирних бригад. Уповноважені, "активісти" насильно забирали під час подвірних обшуків у селян продукти, заготовлені на зиму, нерідко били і навіть вбивали людей. Численні архівні документи й свідчення селян, які пережили голод-геноцид й вижили, підтверджують це ганебне явище. Так, Г. Цимбал із с. Стави Кагарлицького р-ну Київської обл. згадувала: "По селах ходили "активісти" і забирали в людей все, що можна їсти, а обкрадені люди помиралі". "Наша сусідка від голоду покінчила життя самогубством. Один чоловік, в якого уповноважений з райкому партії забрав останню торбинку з зерном, напав на того, щоб відібрати своє зерно, то той уповноважений холоднокровно застрелив його і сказав, що селянин був "контролю". У вбитого zostались жінка і четверо дітей-сиріт", — свідчила М. Денисенко з с. Красноіванівка Криничанського р-ну Дніпропетровщини.

Уповноважених з хлібозаготівель затверджували у найвищих парторганах. А бригади активістів-буксирів були створені за постановою та інструкцією РНК УСРР "Про застосування репресій до одноосібників за

нездачу хліба" від 11 листопада 1932 р.⁸ Тим, хто робить закиди дослідникам, заявляючи, що самі по собі активісти грабували своїх же односельців, необхідно прочитати в архіві такий і подібні документи за 1932 р., як "Список районів, до яких надіслано буксирні бригади з колгоспників. Та й сама назва "буксири" офіційна, а зовсім не народна. От вам і "свої", але слуги чи пристосуванці компартії, розкуркулювачі. "Обшуки в хатах та господарствах селян здійснювали уповноважені з району у присутності представників місцевої влади. Звичайно ті, що з району приїздили, то все забирали силою, нікого не жаліли", — свідчила В. Бондарчук (с. Івниця Андрушівського р-ну Київської (нині Житомирська) обл.). Ф. Біленко (м. Тальне Київської (нині Черкаська) обл.) згадував: "Сільських "активістів" забути неможливо. Це були узаконені розбійники та злочинці в особі голови колгоспу Мотрі Пироженко, комсомольського заправила Спотикайла та голови сільради. Їм односельці дали влучні прізвиська: Спотикайлові — Цуцик, голові сільради — Джус. Про них так співали:

"Ще не вмерла Україна,
А прийдеться вмерти.
Петро Джус — комуніст
Доведе до смерти".

Майже чотири роки у війну я був у'язнем фашистського концтабору у Маутхаузені. Але гіршого концтабору, як голодовка 1933 року, я у своєму житті не бачив". "В нас було 7 пудів ячменю, берегли на насіння мішечок проса. Картопля була закопана, гілляками накрита. Все навантажили на підводу "буксири" й вивезли. Наклали заготівлю – 109 пудів хліба. Щодня їздила "червона валка", вишукували хліб і забирали все до грама", — згадувала М. Ковалишина з Вінниччини. "Вважаю, що голод був викликаний не неврожаєм, а тим, що у людей все відібрали", — констатувала Г. Удовицька (Башкирова) з Дніпропетровщини. Якби не забирали харчі, то люди були б живі".

Партійні органи, спеціальні уповноважені ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, обкомів, райкомів партії з держзаготівель суворо вимагали здачі хліба без врахування справжнього стану з наявністю зерна в господарствах. Найпоширенішими були звинувачення обласного, районного, сільського керівництва, а найбільше — селян у "приховуванні зерна", його "розбазарюванні, "розкраданні", "саботажі хлібозаготівель", "антидержавній діяльності" тощо. Місцеві керівники в свою чергу у невиконанні плану хлібозаготівель звинувачували голів колгоспів. Для так званої "допомоги" відстаючим районам у виконанні держпоставок зерна, заготовити яке було неможливо через його відсутність після вилучення "заготівельниками", на місця додатково направлялися уповноважені та представники вищих партдержорганів. "А люди приходили до сільради. Питали, що їм їсти. Їм відповідали: "Вам землю дали, її і їжте". Люди й

справді в розпачі пробували їсти землю", — згадувала Г. Баштаненко (с.Жабокряківка на Харківщині).

Телеграма ЦК ВКП(б) до ЦК КП(б)У з оголошенням постанови ЦК ВКП(б) про добровільне здавання державі колгоспами, колгоспниками та одноосібниками раніше прихованого хліба від 1 січня 1933 р. вимагала:

"... б) стосовно колгоспників, колгоспів й одноосібників, що уперто продовжують ховати розкрадений і прихований від обліку хліб, будуть застосовуватись найсуворіші заходи покарання, передбачені постановою ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. (про охорону майна державних підприємств, колгоспів й кооперації та зміцнення суспільної соціалістичної власності). Секретар ЦК ВКП(б) Й. Сталін"⁹. Постановою ж ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності наказували: "...Застосувати як захід судової репресії в справах про охорону колгоспів та колгоспників від насильства й загроз з боку куркульських та інших антирадянських елементів позбавлення волі від 5 до 10 років з ув'язненням у концентраційному таборі. ...3. Не застосовувати амністії до злочинців, засуджених у цих справах. Голова ЦВК Союзу РСР М. Калінін, Голова РНК Союзу РСР В. Молотов (Скрябін), Секретар ЦВК Союзу РСР А. Єнукідзе"¹⁰.

Про виконання цих директив компартії читаємо у свідченнях. Так, М. Балановський (м. Умань Київської (нині Черкаська) обл.), голод пережив у с. Городниця Уманського р-ну Київської обл.) згадує: "На нашому кутку, що утворювався трьома суміжними вулицями, було одинадцять хат, у двох з них родини вже вимерли повністю, в інших дев'яти родинях померлих було вже по одному, по двох, а то і по трьох. Тільки в одній із одинадцяти, де проживав Марко Лещенко, ще ніхто з голоду не помер. А Москва суворо продовжувала вимагати хліба і смерті. У черговий приїзд з Умані в село продовольчого загону, до складу якого входили озброєні енкаведисти та сільські комнезамівці, обшукуючи обійстя Марка Лещенка, знову і знову нічого з продовольства не знаходили. Розлючений енкаведист, який був у кашкеті з червоною околицею і наганом, що звисав у нього з пояса, з піною на губах кричав: "Де зерно, віддай, бо розстріляю всіх? Чому з твоєї родини до сих пір ніхто не помер?" Такими були вимоги комунобільшовиків: "Зерна і смерті!" Повимітали буквально все, що для життя потрібно було. Хто це робив? Члени партії. Це обов'язково! Ніякого співчуття у них не було: "Нас заставили. Ми повинні виконати завдання ". І все... Для комуністів ми були зовсім чужими. Ми їх проклинали...", — свідчив Я. Вербицький (м. Балаклія Харківської обл.). "В 30-х роках був штучний голод, а в селах забирали зерно, м'ясо, яйця, та й загалом продовольство! Пам'ятаю, в 1933 р. поїхав я в село на Різдво, а там якраз судили двох селян за те, що ховали хліб. Я їх добре знав, ріс з ними в одному селі. Пам'ятаю, комісія

якась приїхала з прокуратурою, по 10 років дали їм. Один тоді встав і говорить: "Я революцію робив, воював за свою землю, а тепер що ж получаю за це?" У нього вдома залишилось четверо дітей, жінка й батьки. Їжі нема, живності теж нема. Багато років потому я зустрів Івана — того комсомольця, який арештовував і судив їх. Я запитав, чому він це зробив, не пожалів дітей, забрав останнє. Так він послався на партію, мов, вона веліла", — ось такий висновок Гната Григоровича (прізвища він не назвав, голод пережив у с. Котівка на Дніпропетровщині).

Однією з найпоширеніших репресій влади для творення геноциду було занесення сіл на "чорну дошку". За компартійним рішенням, введення "чорних дощок" було заплановано начебто "з метою переборення куркульського спротиву у виконанні планів хлібозаготівель". В листопаді 1932 р. секретар ЦК КП(б)У Косіор за прикладом Сталіна особисто звернувся листом до секретарів ряду обкомів компартії України з пропозицією назвати села для занесення на "чорну дошку"¹¹. "Встановити занесення на "чорну дошку" колгоспів, особливо злісно саботуючих здачу хліба за державним планом. Обкомам систематично перевіряти результати проведення цього заходу, щоб посилити хлібозаготівлі", — зафіксовано у прийнятій 11 листопада 1932 р. постанові ЦК КП(б)У і особисто підписаній Косіором¹². Ця партійна постанова не публікувалася. В "Довідці Наркомзему УСРР про виконання постанов РНК УСРР з питань хлібозаготівель" від 2 грудня 1932 р. підпунктом першим є "Занесення на "чорну дошку" по всіх областях України сіл, районів, колгоспів, репресії до керівного складу та службових осіб в колгоспах, застосування репресій до твердоздавців та одноосібників, застосування товарових репресій. Вказана також кількість застосованих репресій. А вже 6 грудня постановою Раднаркому УСРР й ЦК КП(б)У за підписами Косіора й Чубаря на "чорну дошку" занесено по 2 села в Дніпропетровській, Харківській та Одеській областях¹³. Це — документи з архівів. А далі — свідчення:

"В Дніпропетровській області "очорнили" колгоспів 85, на Північ виселили 105 сімей, засудили 154 одноосібників, відібрали землю в 22 селянських родин. У Київській області станом на 6 грудня 1932 р. 51 колгосп потрапив на "чорну дошку". У Красноградському районі Харківської області за невиконання плану хлібозаготівель 228 осіб потрапили за ґрати, а десятьох із них було розстріляно. У Томашпільському районі Вінницької області до відповідальності притягли керівників колгоспів, які самоправно давали печений хліб на громадське харчування...

Для посилення наступу на селянство Сталін послав в Україну другим секретарем ЦК КП(б)У П. Постишева, одночасно залишивши його другим секретарем ЦК ВКП(б). Терор набрав нової сили. З наведених мною фактів видно, хто саме був натхненником і організатором геноциду проти українського народу в 1932–1933 роках. Це — комуністичні вожді. І

їх треба судити навіть посмертно", — вважає П. Вакулюк (с.Верхівня на Житомирщині, де пережив голодомори 1932-1933 та 1946–1947 років). "Мій рідний дядько, Василь Андрійович Масляк, командир Радянської Армії, приїхав 1933 року з Далекого Сходу у відпустку додому. На кордоні з Україною його зустріли "заградительніе отряди". "На Україну нельзя, — сказав йому старший. — Давім хохлов", — засміявся він, сприйнявши мого кирпатого й вилицюватого дядька за свого. Вищий чин і рішучий характер дозволили дядькові прорватися в Україну. Те, що побачив він, який пройшов усю війну, не міг пізніше описати словами. Навколо 12-тисячного козацького села Устивиця Великобагачанського району (Харківської (нині Полтавська) обл.) теж стояв "заградительний отряд", а люди їли людей! На запитання дядька у офіцера, коли знімуть військову облогу, вгодований командир сказав, що це відбудеться не раніше, "как здохнет последний хохол". Залишилося менше 3 тисяч людей", — розповідав П. Масляк (м. Київ). Наруга над людьми, які під "чорною дошкою" були пограбовані й поставлені в умови неможливості купити продукти харчування призводила до вимирання. Знуцання в радянському "гетто" набули разючих масштабів. "У тяжкі дні голодомору в Соколівці головою сільської ради був Василь Сулима, який дуже чітко і жорстоко виконував настанови більшовицької верхівки. Це він одного дня під час жнив почав безпідставно звинувачувати старшого колгоспника, який молотив колгоспне збіжжя, Романа Наженка, у бойкотуванні жнив. А коли Наженко почав заперечувати, голова сільради Сулима вихопив з кобури нагана і вистрелив у невинного хлібороба. Через кульове поранення в шию, Романа Наженка паралізувало, і він невдовзі помер. А як же люди? А люди мовчали. Їм заборонено було будь-що говорити про цей випадок цілих сімдесят п'ять років тоталітарної системи управління державою" (Ф. Бублик з с. Соколівка Васильківського р-ну Київської обл.). "Я заміж вийшла в 24 роки. Тяжко працювала в колгоспі. В 1930 році родила меншу дочку, Маню, а на другий день погнали мене в'язати снопи. І не відпускали навіть дитину погодувати, як на панщині. Кажуть: "В'язи, куркульський корінь!" (Я. Маляр. с. Радсело Царичанського р-ну Дніпропетровської обл.).

"Під час голодомору 1932–1933 рр. я проживала в с. Гаврилівка Покровського р-ну Дніпропетровської обл. Був у нас страшний голод. Серед люду говорили, що на село наклали "чорну дошку"... Вимерла половина села", — свідчила Я. Пушна.

В той час, коли в Україні лютував повальний голодовий мор, не припиняючись, йшов вивіз зерна на Захід. Якщо 1930 р. експортовано за кордон 4,8 млн т хліба, то 1931-го — 5,2, 1932-го — 5,1 млн т.

Вивезення сільгосппродуктів з України відбувалося одночасно із забороною виїзду з України виснажених голодом селян. ЦК ВКП(б) та

РНК СРСР у зв'язку з втечею селян в пошуках хліба видав директиву "у зв'язку з масовим виїздом селян за межі України" для усіх обкомів й облвиконкомів, уповноваженому наркомшляху "(т. Лаврищеву)" та... ДПУ негайно дати вказівки усім залізничним станціям про припинення продажу квитків за межі України селянам, які не мають посвідчень РВК'ів про право виїзду, чи промислових і будівельних організацій про те, що вони завербовані на ті або інші роботи за межі України¹⁴. Українським селянам заборонили виїзд—рятування від голоду з України.

А ось що пишуть про вивіз зерна та виїзд хліборобів з України свідки: "Голод підкрадався поступово. Ще в 1932 р. все зерно прямо з—під молотилки вивозилось в м. Марганець на станцію, вантажилось у вагони й кудись відправлялось. Навіть солома, котру молотили повторно, теж вивозилась (Р. Бородкіна, с. Добра Надія Томаківського р—ну Дніпропетровської обл.). А О. Биков, який під час голоду служив у Радянській армії, розповів про "надлишки" хліба в "країні будованого соціалізму": "Народився я в м. Корець Рівненської області. В 1932—1933 рр. відбував військову службу на кордоні між Польщею і Радянським Союзом. Тому про голод знав лише по чутках, що іноді доходили і до нас. Але про це заборонялося відкрито говорити. Іноді з польського кордону до нас приходили обози допомоги, які польський прикордонний корпус пропускав, а нам було наказано повертати їх назад, заявивши, що це на Україні нікому не потрібно: "Колхозники живуть заможньо, так що і самі кому завгодно допоможуть при потребі". Але ж ми (солдати), добре знали, що там повальний мор. Знали також, що з одеського порту відправляється за безцінь за кордон борошно у мішках з написом: "Излишки УССР". Годували нас добре, і про всі жахи голоду я дізнався, коли переїхав з дружиною в с. Веселий Гай Магдалинівського р—ну Дніпропетровської області у 1936 р."

Селяни були позбавлені можливості пересування задля врятування від голодної смерті. Україна була перетворена на резервацію, де судили, а нерідко і вбивали за колоски, зібрані голодуючими колгоспниками і дітьми як на колгоспних полях, так і на власних присадибних ділянках. Майже нормою при масовій смертності, вимиранні сільських кутків, а нерідко сіл, стали трупоїдство й людоїдство. УСРР перетворилась на могилище, в якому опинилися мільйони безневинно убієнних українських селян та їх дітей. Голодомор породив масове сирітство. За владними наказами в Україну направляли доприселенців з Росії, Білорусії, ін. регіонів СРСР. "...Навесні 33—го року вночі прийшли комсомольці—активісти, палками поштрикали усі можливі місця схову, відкопали хліб і увесь забрали. Вимели все—все: й картоплю, й буряки, й гарбузи... Сім'я залишилася без продуктів харчування зовсім. І мої рідні почали помирати. Першим помер брат Григорій, затим — Іван, потім — мама. Мою сестричку Оленку вкинули в яму живою, аби не приїжджати ще раз.

Сьогодні — от я її бачила, а завтра — вона вже в ямі. Щоб спастися, батько поміняв хату на 2 пуди вівса. І поїхав на заробітки в Білорусію. Повернувся, щоб і нас туди забрати, — розповідає А. Глуховська (у дівочтві Цегельна) з Києва, яка пережила голодомор в с. Скибинці Тетіївського району Київської області. — На той час живими тільки й остались батько та я. Пішли ми в Тетіїв, щоб купити квитки й виїхати. Батько був дуже слабкий, ледь ходив. На вокзалі його забрала міліція. За те, що хотів квитки купити, бо тоді квитки на поїзди без вказівок влади не продавали. Мене від батька просто відкинули... І повернулася я в своє село. Якщо те можна назвати харчуванням, то їла я листя з липи та акації, калачики... Ночувала на холодній печі розваленої хати. Йти не було куди... Під час моїх поневірянь хотіли мене навіть з'їсти. Тоді таке явище було досить поширене. Мій батько, як одноосібник, мав діляночку землі, на якій посіяв збіжжя. На своєму, батьківському, полі, я нарвала колосочків, щоб утамувати голод. На біду, мене побачив об'їждчик. Схопив і тягнув мене кілометри зо три до сільради. Вкинув у підвал. Три доби я там просиділа без їжі й води. Як мене випустили, не пам'ятаю... ..У школі стало легше, але довго ще з опухлих ніг текла сукровиця... А трохи згодом мені сказали, що в селі організували приют для сиріт. Пішла я в приют. Там нас, дітей, було до двох десятків. Спали на соломі. Я спала на лавці. Варили нам пшоняний суп. Двічі на день: вода водою. І 400 г хліба. Помагала я тітці Варці, яка там працювала. Це вже нас спасало і спасло. Була в тому приюті дівчинка років 12–13, уся сива. Казали люди, що батьки її були трупоїдами. Наш куток в селі майже весь вимер. Розповідали, що одна жінка з'їла двох своїх діток. Дай, Боже, щоб голодоморна трагедія, штучно утворена комуністичним режимом, ніколи не повторилася", — сумно зітхнула жінка.

ЦК збирав дані з усіх областей стосовно різного роду репресій. Як зразок однієї з них — неопублікована поки що телеграма Косіора уповноваженому ЦК з відміткою "таємно вручити в закритому пакеті" від 3 грудня 1932 р.: "Прошу коротко повідомити, як виконуються директиви ЦК: Перше: Застосування репресій до колгоспів, одноосібників, які не виконують план хлібозаготівель, позбавлення завезення товарів, натурштрафи, припинення видачі натуральних авансів колгоспникам, повернення незаконно розданого хліба, вилучення розкраденого, судові репресії й ін[ше]. Друге: Про боротьбу зі спекуляцією й узагалі торгівлею хлібом, зокрема, поза базарами, виловлювання спекулянтів... Третє: Які результати проведення усіх цих заходів на хід хлібозаготівель".

Репресивними засобами творення геноциду було виселення як "куркулів", так і цілих хуторів, сіл, станиць, населених, в основному, українцями. "Виселити в найкоротший термін у північні області СРСР із станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної,

усіх жителів за винятком дійсно відданих радвладі й не замішаних в саботажі хлібозаготівель колгоспників та одноосібників й заселити цю станицю сумлінними колгоспниками—червоноармійцями, працюючими в умовах малоземелля й на непридатних землях в інших краях, передавши їм усі землі й озимі посіви, будівлі, інвентар й худобу виселених", — йшлося в антиукраїнській постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. "Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та західних областях", підписаний Головою РНК СРСР В. Молотовим і Секретарем ЦК ВКП(б) Й. Сталіним.

За тотальної викачки зерна колгоспники майже нічого не отримали на трудодні. В умовах посилення репресій й заборони продажу хліба на ринку через масовий голодний мор села знелюднювалися. А призвідці геноциду голодомором, маючи у своєму розпорядженні виконавчий апарат, постійно розробляли нові засоби його витворення, збільшували тиск на села шляхом занесення на "чорні дошки", відрядження уповноважених в райони, села, а членів ЦК й уряду в області.

Одним з репресивних заходів держави проти населення була заборона продажу хліба на ринку колгоспами, колгоспниками та одноосібними господарствами до виконання ними планів здачі хліба державі. Від цього здача хліба не зростала, але селяни жорстоко страждали. Українські селяни та їхні діти, виснажені голоднечею, ставали дистрофіками, помирали. Повільні темпи хлібозаготівель в республіці центр не задовольняли — репресії посилювалися. ЦК КП(б)У в постанові від 18 листопада 1932 р. "Про заходи з посилення хлібозаготівель..." наказував: "застосовувати натуральні штрафи у вигляді встановлення додаткових завдань з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса"¹⁵. Причому, накладання натурштрафу не звільняло господарство від повного виконання встановленого хлібозаготівельного завдання. ЦК закликав поєднувати масову роботу з "умілою репресією" проти "злісних контрактантів, утаювачів хліба", проти "розбазарювачів колгоспних хлібних й фуражних фондів". В Буринському районі Сумської області, приміром, було засуджено "за невиконання хлібозаготівлі" з початку кампанії до 1 січня 1933 р. до позбавлення волі: куркулів за статтею 58 (ч. II) 16 осіб, до позбавлення волі від 3 до 5 років — 6 осіб, від 5 до 7 років — 10...".

Навіть зерно, вирощене на присадибних ділянках селян, наказувалось зараховувати як нібито видане їм на трудодні, а лишки начебто виданого хліба — на виконання плану хлібозаготівель¹⁶.

Антинародною, сатанинською, довготривалою стала акція, цинічно й жорстоко, смертельно для українських селян підготовлена владою. Після збору врожаю 1932 р. хліборобам видали зерно на трудодні, а через деякий час влада (своїм же рішенням), оголосила, що цей хліб селянам видано "незаконно". Постановою Політбюро ЦК КП(б)У про заходи з

посилення хлібозаготівель від 18 листопада 1932 р. вимагалось "негайно організувати повернення "незаконно розданого хліба і направити його на виконання плану хлібозаготівель"¹⁷ (Підкреслено. — О. В.). "У 1932 році врожай був гарний. Людям було роздано по 3 кг хліба (зерна) за трудовень, а восени цього ж року цей хліб та увесь інший, який був у людей, забрали як нібито розданий "незаконно", — свідчив М. Борульник, із с. Орестопіль Покровського р-ну Дніпропетровської обл.: "Організовував роботу активістських загонів голова сільської Ради — Рогожин. В хатах забирали все їстівне. Руйнували печі, долівки в хатах, конюшні, всі місця, де можна було сховати зерно. До бригад активістів із згаданих входили: Мазченко Яків, Соломка Корній, Гонтар Степанида. На кінець осені — початок зими голод почав сильно проявлятися. На початок 1933 р. смертність зростає в кілька разів".

Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 29 грудня 1932 р. з участю Кагановича прийняло рішення про вислання на північ 700 сімей з 20-25 сіл основних відстаючих районів, "злісних елементів і куркулів" (без сімей) кількістю 700 осіб, про посилення репресій щодо "злісних нездавців хліба одноосібників"; застосувати розпродаж усього їхнього майна, а також позбавлення [повністю] усієї садибної землі та всіх будівель. Щодо Харківської області цього заходу застосувати, приміром, до 1000 господарств, по Дніпропетровській області — 500 господарств¹⁸. З Чернігівської області рішенням політбюро ЦК ВКП(б) виселено 300 сімей¹⁹. Відразу ж комуністи почали виконання рішення вождів у всіх областях УСРР: "Одного разу в нашу хату прийшов з сільради якийсь дядько й об'явив, що нас висилають. Щоб ми збирались на такий-то час, вірніше, на скільки днів узяти харчування, а у нас ні хліба, ні муки, ні крупи — нічого не було. Але взнали про це наші колишні сусіди: напекли хліба й із хліба насушили сухарів й провели нас в далеку дорогу. Проводжали за село, плакали. 6 сімей везли на станцію, і, пам'ятаю, що дуже багато йшло народу за нами, а комсомольці — молоді хлопці відганяли їх, й тільки в одного була якась гвинтівка, а решта — з палками. Сьому сім'ю привезли вечором, коли ми були вже в вагоні. Це був дід Віктор Супрун. ...Вночі нас привезли до Путивля. У їдальні ми пообідали — 1 відро супу на вагон. А потім нас повезли на північ. Скільки днів нас везли, не пам'ятаю, але якось відчепили вагони, відкрили їх, і ми побачили багато снігу. ...В халабудях було 2 залізні пічки, 4-ярусні нари, на яких місцями був і сніг і лід..." — згадувала В. Супрун з Чернігівщини.

В партійно-радянських документах постійно підкреслювалась заборона видачі хліба на трудовні до виконання плану хлібозаготівель. Вказівки ЦК обкомам були конкретно розписані. Те ж саме — обкомів — райкомам. Як бачимо, в діях владної вертикалі — витoki й причини геноциду. Однак, владним комчиновникам під тиском вищестоячих

парторганів потрібно було організувати роботу колгоспів під врожай кожного наступного року. І щоб виснажені голодом селяни, що ледве вижили, могли працювати, з дозволу влади їх почали підгодовувати "баландою" в громадських їдальнях. Тільки без хліба. На це приймалися спеціальні постанови. Так, постанова Укрколгоспцентру, затверджена Політбюро ЦК КП(б)У від 22 серпня 1932 р. наказувала "...Видачу хліба при громадському харчуванні... припинити... Колгоспники... на роботі отримують громадське харчування (гаряча їжа), приносячи свій хліб"²⁰. А на виконання цієї постанови — маса свідчень про невидачу хліба. Поширювалось труподство й людоджерство. "Якось я йшла дорогою до брата. І раптом хтось за спиною говорить мені: "Я тебе з'їм, я тебе з'їм, я тебе з'їм!..." Й хапає мене за плече, а вдержати не може — руки слабкі, а я втекти швидко не можу, а він навздогнати не може... Знову схватив мене й говорить: "Я тебе з'їм, я тебе з'їм..." Вирвалась-таки. Боялася людей..."

Комуністи у всьому цьому винні. Грамотних людей знищували, а тупі, вони вважали, й так помруть" (свідок киянка Г. Васильєва (Поливанчук), пережила голод в с. Косівка Володарського р-ну Київської обл.). "У ті роки найпоширенішим було застереження: "Не ходи, бо з'їдять", і найпершим запитанням: "Скільки людей у сім'ї померло?" (Г. Бабик, с. Василівка на Дніпропетровщині). "Часто люди, я пам'ятаю, здавали дітей своїх у приют, щоб хоч якось їх врятувати. Наша сусідка, Москаленко Галина, здала у приют свою доньку, бо вона була дуже слаба і не могла її прокормити сама. А взимку 1932 року померла. Багато тоді померло людей по селу взимку в люті морози від голоду. Мені розповідали, що в одній сім'ї матір з'їла своїх доньку і сина. Коли зникли хлопчик з дівчинкою, її спитали, де її діти, вона нічого не відповідала, а тільки блимала голодними очима. А коли її везли до суду — померла. Це жахливо згадувати" (С. Бондаренко). "Поїли все, що було: собак, котів. Потім почали їсти пташок, збирали з гніздечок крашанки. Смерть стала звичною, вона втратила свою трагічність. Люди сприймали її як позбавлення від страждань. Сили не було ні страждати, ні плакати. Ні по дітях, ні по батьках. Померлих перестали хоронити, як бувало раніше. Сили не було копати могили. Мерців звалювали в загальну яму, ледь пригортаючи землею. Іноді трупи лежали просто на вулиці, або люди приносили їх до сільради". (О. Бондар). "В нашій сотні дворів живими залишилось кілька душ. Мертвих звозили й скидали в силосні ями. Точно таке ж робилось і в інших селах. Може, десь було й легше, але про таке я не чув. Деякі сім'ї вимирали до останньої людини, навіть прізвище зникало з цього світу назавжди" (І. Булавін). "А Симоненко і Вітренко, інші комуністи кажуть, що то був неурожай. Ці люди не хочуть признати страшний голодомор. В наших селян-українців не було паспортів, бо так було вигідно Сталіну. Хто хотів утікати в Росію, бо там голоду не було, то

наших українців викидали з вагонів, і вони на рельсах помирали. Я 2 рази по телевізору бачила, як один генерал виступав і казав, що неправда, що був голод. І другий раз бачила, як другий генерал теж казав, що не було голоду. А чи ті генерали знають, що селянин при Сталіні отримував 4 коп. на трудовень? Чи знають про те ті, хто ходить з Симоненком на мітинги з червоними прапорами і портретами Леніна і Сталіна? Це люди, які жирували тоді і жирують тепер. З голоду ж померло більше людей, чим у Другу світову війну". (Л. Пересунько). Чорні дії влади і страждання народу України старанно й жорстоко владою й каральними органами замовчувались. "У ті роки — 1932-й–33-й — я ходив у 4-й клас. В школі про голод ніхто нічого не говорив. Було так поставлено, що один другому не мали права жаліться, що життя погане. Сказане про злидні зразу ж доносили в НКВД, а вночі машина ("чорний ворон") відвозила того, хто це сказав, назавжди, так був відвезений Стороженко Яків" (З. Бугай). "В 30-ті роки страшно було не тільки слово сказати, а й подумати. Здавалось, навіть за думки прийдуть ночью й заберуть. Прихований страх до сих пір залишився. Як побачу, наприклад, міліціонера, так зразу пальці починають тремтіти (Є. Борисенко). Знищувала людей комуністична тоталітарна система, керована Сталіним та його оточенням. "Важко згадувати. Це тепер ми знаємо, що той голод фактично був викликаний штучно, а тоді ж не відали, звідки лихо впало на голову. Бачили тільки, відчували, як щось тупе і жорстоке насунулось на всіх, якась безжалісна велетенська сила нещадно б'є, рубає без розбору, а за що?" (С. Васильєв, с. Дудчани Ново-Воронцовського р-ну Одеської (нині Херсонська) обл.). К. Марченко, яка пережила голод в с.Кищенці Маньківського р-ну Київської (нині Черкаська) обл.), стверджує: "Як би не шматували і не перекроювали нашу історію, як би не замовчували голодомори, забороняли саме слово "голод", а за привселюдну згадку про голод нещадно карали — правду і пам'ять не знищити". "То був не природний голод, а штучно створений голодомор. Запланований він Сталіним і проведений під його керівництвом, доведений до передбачуваного ним рівня. Тому справедливо називати його сталінським голодомором", — підкреслює Г. Бевз, переживший голод на Київщині. — Тепер багато політиків намагаються з'ясувати, чи був той голод геноцидом українського народу. То було наперед заплановане Сталіним і організоване його сатрапами нищення мільйонів українських селян, найжахливіше і наймерзенніше сатанинське дійство". "Це був найстрашніший штучний голод. Вимирали цілі сім'ї. Батько говорив, що мертвих вже навіть не хоронять. Конка, що їздила по селу, звозила трупи в загальну яму на краю села. Їх не закопували, а просто туди скидали... То був страшний час", — говорила Г. Башмакова. А Р. Бородкіна підтверджувала: "Голод 1932–1933 років був не через неврожай, а тому, що у людей забрали все, що можна було

забрати. Голод було створено штучно". "Я маю право свідчити, що це був геноцид, — твердить Ф. Браславець, — тобто масове знищення невинних людей... В 1944 році в Польщі, під Люблінном, ми звільнили в'язнів фашистського табору смерті. Ворота відчинились, й до нас, солдатів, двинувся натовп чи то людей, чи то привидів. Попереду йшла жінка, страшенно худа, майже гола й притискувала до грудей дитинку. Я остовпів. Таких людей — скелети, обтягнуті шкірою, — я вже бачив у моєму селі в 1933 році".

Противники визнання голоду 1932–1933 рр. геноцидом українського народу пояснюють неможливість цього тим, що нібито українців знищували самі українці. Але це зовсім не так. Діяла "залізна" зі своїм "демократичним централізмом" вертикаль влади. Директиви, постанови, що вимагали безспірного, беззаперечного виконання щодо колективізації, розкуркулення й хлібозаготівель, йшли безпосередньо з Москви, із ЦК ВКП(б), Раднаркому СРСР, спускалися республікам, далі — областям, районам, сільрадам, які не мали права й не могли не виконувати вказівок під страхом репресій, виключення з партії, розкуркулення, арешту, висилки в Сибір чи фізичного знищення. "З того, що я пережив, усвідомив на все своє життя: штучний голодомор на Україні свідомо влаштував вождь радянсько-комуністичної імперії СРСР диктатор і душолюб Сталін. Це була його помста українським селянам за провал колективізації на Україні. Мета голодомору — знищити основу української нації — селянство та його духовний провід — інтелігенцію" (В. Чепур).

Нині, коли ми маємо солідні документальні видання та збірники спогадів-свідчень людей, які пережили страхітливую трагедію й вижили, чітко бачимо, що дані в них в основному й майже повністю співпадають. Документи підтверджують свідчення. Свідчення відповідають архівним документам.

Аналіз документів центральних та місцевих архівів, свідчень людей, які пережили голодомор і вижили, дає підстави стверджувати, що голод-геноцид в Україні учинив тоталітарний комуністичний режим. Підписані Сталіним, Молотовим, Кагановичем, Косіором, Постишевим, Чубарем, Хатаєвичем та ін. постанови були нормативно-правовою основою творення голодомору в Україні. Документи та свідчення підтверджують цілеспрямованість влади щодо позбавлення українського селянства продуктів харчування задля його фізичного винищення.

Відверте пограбування селян — такий був механізм творення голоду, його антилюдські засоби: насильницька колективізація, розкуркулювання, конфіскаційні хлібозаготівлі, непосильні податки, політичні репресії, неоплата праці, товарні та натурштрафи, чорні дошки, заборона продажу хліба, заборона пересування, міграції, вивіз сільгосппродукції та цілий ряд інших. Нелюдськими засобами творення голоду-геноциду Україна в 1932–1933 рр. була перетворена на цвинтар просто неба.

Як відомо, геноцид українського народу 1988 р. визнав Конгрес США, тоді ж його визнано й Міжнародною комісією юристів. Голодомор, як політику геноциду, 15 травня 2003 р. визначено в постанові Верховної Ради України. 28 листопада 2006 року Верховна Рада України "...визнаючи Голодомор 1932–1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей", нарешті прийняла на неодноразове подання Президента України В. А. Ющенка Закон "Про голодомор 1932–1933 років" в Україні". Стаття 1 Закону гласить: "Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу"²¹.

Нещодавно побачило світ чотири томне видання матеріалів Конгресово-президентської Комісії США "Великий голод в Україні 1932–1933 років" (упорядник — виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс). Передмову до видання написав С. Кульчицький. Високо оцінюючи працю, свідчення, вміщені у виданні, він окремо відзначив правдивість свідчень дітей: "Особливо вражають деталі, що на все життя закарбувалися в пам'яті свідків, які були дітьми. Таке неможливо вигадати або сфальсифікувати. Розповіді свідків Голодомору віддзеркалюють дійсність, яку ми намагаємось зрозуміти"²².

Таким чином, і документи, і свідчення очевидців стверджують одне — голод 1932–1933 років, охоплюючи всі регіони тодішньої України, є організований геноцид українського народу. Як і архівні документи, свідчення людей, які пережили голодомор й вижили, є вартісним джерелом дослідження голоду-геноциду, його причин, перебігу та наслідків. Знаємо, що раніше, за відсутністю доступу до архівних фондів дослідники посилалися саме на свідчення очевидців. І не помилилися. Адже пам'ять — найдостовірніше історичне джерело.

¹ Ісаїв В. [Голодомори в джерелах історії]. — Див.:

http://www.ukrajinci.hu/arhiv/hromada_87/holod/istorija.html

² Oral history project of the Commission on the Ukraine Famine, James E. Mace and Leonid Heretz, eds. (Washington, D.C.: Supt. of Docs, U.S. G.P.O., 1990).

³ 33-й: ГОЛОД. Народна Книга-Меморіал. (Автори-упорядники В. Маняк, Л. Коваленко). — Київ, 1991.

⁴ Ткаченко Борис. Під чорним тавром: Документи, факти, спогади. — Лебедин, 1994. — 464 с.; Рудий В. Тричі розп'ята Тиврівщина. — Вінниця, 2005. — 68 с.; Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення. (Упорядники: Авраменко Ю. В., Гнатюк В. М.). — Київ-Нью-Йорк, 2000. — 445 с.; Чорні жнива. Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих). (Упорядник Т. Поліщук). — Київ — Харків — Нью-Йорк — Філадельфія, 1997. — 368 с.; Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Упорядник Т. В. Поліщук. — Харків — Нью-Йорк — Львів, 2006. — 416 с.; Столиця відчаю: Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: Свідчення, коментарі / Післяслово І. Белебехи. — 2 вид., випр. і допов. Харків: Оригінал, 2007. — 336 с., іл.; Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах.

Кн. перша, друга (Упорядник — П. Яцук). — Київ — Нью-Йорк, 1999. — 707 с., 612 с.; Ні могили, ні хресного знаку: Голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини: Документи і матеріали. Свідчення / Упорядник Микола Булда. — Чорнухи–Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. — 480 с.; Український голокост 1932–1933. Свідчення тих, хто вижив. Т. 1–6. / Упорядник Юрій Мицик. — Київ, 2003–2008. — 296 с., 450 с., 432 с., 504 с., 324 с., 692 с.; Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців. За них скажемо (Голод 1932–1933 років на Чернігівщині) / Упорядник С. Рен'ях. — Чернігів, 2003. — 96 с.; Пам'ять народу неубієнна: спогади очевидців (Свідчення про голод 1932–1933 рр. на Чернігівщині) / Упорядники Демченко Тамара Павлівна, Легецька Лідія Олександрівна. — Чернігів, 2003. — 100 с.; Пам'ять народу неубієнна: Голодомор на Чернігівщині 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / Автор передмови Т. П. Демченко. Упорядники: І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова. — Чернігів, 2005. — 52 с.; Пам'ять народу неубієнна: "Це твій, Ясю, дід": Старше покоління розповідає молоді про голод 1932–1933 рр. — Чернігів–Ніжин, 2005. — 72 с.; Пам'ять народу неубієнна: Свідчення про голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. на Чернігівщині. / Упорядники Т. П. Демченко, Л. О. Легецька, І. Г. Карпова. — Чернігів, 2006. — 96 с.; Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині: свідчення очевидців. — Т. 1. / Упорядник Ірина Магрицька. — Луганськ. — 2008. — 464 с.; Великий голод в Україні 1932–1933 років: У 4 томах. Т. 1–4. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. — К., 2008. — 838 с., 814 с., 782 с. іл.

⁵ Мейс Дж. Обжинки смерті / Портрет темряви. Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. Книга перша. — С. 13

⁶ Свідчення тут й далі з архіву автора–упорядника.

⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.20. — Спр.5361. — Арк. 1.

⁸ Там само. — Спр.5384. — Арк. 138, 140, 141.

⁹ Там само. — Спр.6339. — Арк. 25.

¹⁰ Известия. — 1932. — 8 августа.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.20. — Спр.5394. — Арк. 89–92.

¹² Там само. — Арк. 3542.

¹³ Там само. — Спр.238. — С. 53–54.

¹⁴ Там само. — Спр.6273. — Арк. 51.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.6. — Спр.237. — Арк. 213.

¹⁶ Там само. — Арк. 210.

¹⁷ Там само. — Арк. 207–216.

¹⁸ Там само. — Спр.238. — Арк. 179.

¹⁹ РДАСП. — Ф. 17. — Оп.162. — Д. 14. — Л. 44.

²⁰ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп.6. — Спр.237. — Арк. 13.

²¹ Слово Просвіти. — 2006. — 30 листопада — 6 грудня.

²² Великий голод в Україні 1932–1933 років: у 4 т. Т. 1. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. — Київ, 2008. — С. 10.

**Номенклатура системи "Торгсину" в УСРР
(на матеріалах Київської області)**

Економічна політика радянської влади, пов'язана з "Торгсином", прямо чи опосередковано наклала відбиток на всі сторони тогочасного суспільного життя. Питання про номенклатуру в системі "Торгсину" в сучасній історіографії майже не висвітлене. В Україні історію "Торгсину" досліджує В. Марочко. В науковому обігу існує цілий ряд його статей, пов'язаних з виникненням системи, її функціонуванням та результатами діяльності. Серед російських авторів низку публікацій, що стосуються цієї теми, видала О. Осокіна.

Всесоюзна контора по торгівлі з іноземцями "Торгсин" була створена влітку 1930 р. Українська система "Торгсину", що була філією всесоюзного об'єднання почала своє існування в червні 1932 р., коли Економічною нарадою УСРР було ухвалено постанову "Про утворення Всеукраїнської контори "Торгсину"¹.

Спочатку "Торгсин" був націлений на обслуговування іноземних громадян. З часом частина його магазинів переорієнтувалася в основному на радянського покупця. Основним завданням було вилучення золота, срібла та іноземної валюти. Система "Торгсину" на початку 1930-х рр. стрімко розвивалася. Люди ладні були віддати останні цінності і заощадження за продукти харчування.

Станом на жовтень 1934 р. Всеукраїнська контора "Торгсину" налічувала 3342 штатних працівника. За соціальним положенням серед них було 924 робітники, 2345 службовців, 73 селянина². За соціальною походженням більшість були селянами (1368 — робітники, 1974 — селяни, дворянське походження мали лише двоє). За національністю — в основному євреї (росіяни — 783, українці — 649, євреї — 1781, інші — 129). Вищу освіту мали 114, середню — 865, нижчу — 2363. Стаж роботи у більшості був до одного року. Для робітника "Торгсину" бажаним було знання іноземних мов. 122 працівника знали німецьку, 41 — французьку, 35 — англійську мови. Майже третину кадрового складу становили жінки (967 із 3342)³.

Що стосується конкретно Київської контори "Торгсину", то станом на 1934 р. загальна чисельність робітників торговельної мережі (включаючи особливу інспекцію) встановлювалася в кількості 833 осіб⁴. Середня заробітна плата працівника мережі утверджувалася в сумі 180 руб.⁵

Кадровий склад Київської обласної контори "Торгсин" був досить специфічним. При підборі робітників велика увага приділялась належності

до партії, соціальному становищу та походженню. Існували й інші критерії. На кожного складалась коротка характеристика, а в особовому листку з обліку кадрів основними питаннями були: прізвище, де народився, соціальне походження, професія батьків, основна професія, для членів ВКП(б) — заняття перед вступом до лав партії, а для позапартійних — з початку роботи в радянських установах, стаж праці за фахом, рік залишення виробництва, соціальний стан, партійність, партстаж, чи перебував в ВЛКСМ та інших партіях, причини вибуття з ВКП(б), яка парторганізація прийняла до партії, членство у якій профспілці, освіта, наукова робота, перебування за кордоном, (де, коли, як довго і мета поїздки), робочий та службовий стан, участь у виборних (партійних, радянських, профспілкових) органах, знання мов, участь у революційному рухові до 1917 р., чи підлягав репресіям за революційну діяльність до революції, відношення до військової служби, чи проходив чистку партії та держапарату (де, коли, наслідки чистки), партійні стягнення тощо⁶.

Особлива увага приділялась партійному добору кадрів, політичній благонадійності. В позитивній характеристиці майже завжди існувала графа "Как член партии идеологически выдержан".

В номенклатурі обласних контор ВУК "Торгсину" існували наступні посади: керівники контор та їхні замісники, начальники груп секторів, їхні замісники, спеціальний товаровознавець, відповідальний виконавець по товарам, інспектори, інструктори, економісти, юристи, завідувачі магазинами та їхні заступники, завідувачі відділеннями магазинів, продавці, прийомщики цінностей, головні та старші бухгалтери, рахунковий апарат, обслуговуючий персонал⁷.

Чимало уваги приділялось питанню підготовки кадрів. В Києві відкрились короткострокові (10–12-денні) обласні курси по підготовці та перепідготовці прийомщиків золота та срібла з колишніх ювелірів, зубних техніків, годинникових майстрів. Також проводились короткотривалі курси для підготовки директорів торговельних точок⁸.

У січні 1933 р. у Києві при обласній конторі розгорнули діяльність 4-місячні курси по перепідготовці працівників прилавка, розраховані на 60 осіб, було проведено десятиденний семінар. Підготовку учбових планів та фінансування курсів брала на себе Москва. Підготовкою керівних працівників займався спецтехнікум, студенти якого отримували стипендію, добові, кошти на квартиру. В навчальній програмі основна увага приділялась економіці торгівлі (20 годин). Також вивчались питання експорту та імпорту, планування (по 6 годин на кожен тему), правові питання, баланс та звітність (по 4 години).

Також розроблялись навчальні програми для товаровознавців та продавців окремих видів товарів: хіміко-фармацевтичних, тканин (льону та шовку),

бакалійної групи (чай, кава, крохмаль, прянощі), городини та садовини, хлібо-фуражу (борошно, жмихи, крупа, бобові) а також фінансових працівників "Торгсину", зокрема головних бухгалтерів спецконтор і консультантів головної бухгалтерії. Для прийомщиків дорогоцінного каміння організовувались спеціальні підготовчі курси у Москві.

Умови праці для робітників "Торгсину" були досить привабливими. З метою зниження плінності кадрів, кваліфіковані працівники "Торгсину" зараховувались на централізоване забезпечення. Вони прикріплювались до найближчих їдалень з відпуском страв по пільгових цінах для робітників підприємств⁹.

Для найцінніших працівників, окрім хлібного, встановлювався так званий "золотий пайок". Всі отримувачі "золотого пайка" прикріплювались до їдалень "Інтуриста". Стандартна норма цього пайка на місяць була такою¹⁰:

Товари	Кількість
Масло вершкове	1 кг
Копченості	1 кг
Борошно пшеничне	4 кг
Макарони вагові	2 кг
Рис	1 кг
Рибні консерви	5 коробок
Оселедці	1 кг
Чай	1 пачка
Цукор-пісок	1 кг
Мило господарське	1 кг
Мило туалетне	2 шматки.

Кошти на відкриття їдалень для працівників "Торгсину" виділялись з Москви. Головні спеціалісти і працівники закріплювались за закритими їдальнями відповідальних працівників. Пайок голобуха коштував не нижче 12 руб. Їм також надавались дотації на обіди та квартири.

Робітникам з периферії, що мешкали далі 21 версти від місця роботи, компенсувалась вартість проїзду трамваєм в обидва кінці, причому робітникам з заробітною платнею до 66 рублів — повністю. Співробітникам з шкідливими умовами праці щорічно надавалась 3-тижнева відпустка та щоденно — по пляшці молока. Діти працівників "Торгсину" безкоштовно утримувались в дитячих яслах та садках. У разі смерті керівних працівників похорон влаштовувався за рахунок контор, а сім'ї отримували матеріальну допомогу у розмірі 2 тис. руб¹¹.

З 1932 р. відповідальним працівникам контори надавалась допомога на лікування у разі хвороби. За рахунок економії по торговельним та

управлінським витратам дирекцією обласної Київської контори видавались відповідні суми на лікування в період відпускної кампанії керівному персоналу торговельної мережі та управлінському апарату (не більше місячного окладу). Всього по Київській облконторі в 1935 р. було видано 12 975 руб. Особам, що займали керівні посади в системі "Торгсин", за розподілом надавались путівки в Єсентуки і Кисловодськ.

Зарахування робітників торговельної мережі на ту чи іншу посаду, а також призначення посадової платні окремим працівникам проводила адміністрація відповідно до обсягу, характеру та складності роботи та кваліфікації працівників.

Оплата праці певним чином залежала від виконання торгфінплану. При невиконанні плану за виною адміністрації крамниці, її члени та завідувачі відділів отримували приблизно 2/3 основного окладу. При невиконанні плану через недопостачання товарів основні оклади не урізалися. Зарплата продавця залежала від виробничого навантаження. Він отримував певний відсоток від продажу. Норма виробітку встановлювалась порядком хронометражу або на підставі дослідних статистичних даних за попередні місяці. Встановлюючи норми виробки, виходили з працездатності кращого робітника-ударника. Норми навантаження для всіх продавців крамниці встановлювались однакові, не залежно від посадової платні. Перегляд норм навантаження дозволялось провадити дотерміново лише за умов корінних змін обставин роботи, а також, якщо норми встановлені явно помилково¹².

Заробітні плати працівників станом на 1934 рік виглядали наступним чином. Розмір окладу комерційного директора ВУК "Торгсин" становив 600 руб. на місяць. Економіст ВУКа отримував 350 руб. Оклад бухгалтера Всеукраїнської бази становив 300 руб. Керівник групи оперативного обліку отримував 300 руб., інспектор — 350 руб., референт продовольчої групи — 350 руб., машиністка — 125 руб. Але були частими випадки заборгованості по заробітній платі. При прийомі працівників на службу призначався випробувальний термін строком до одного місяця¹³.

При переведенні на посаду керівника обласної контори за рахунок "Торгсину" купувалась квартира за місцем роботи, а до моменту її придбання оплачувалось проживання в готелі. На купівлю квартири для керівника контори в Києві виділялась сума 6–7 тисяч руб. Квартира вважалась власністю "Торгсину"¹⁴.

Існувала система преміювання окремих магазинів та робітників. Преміальний фонд вираховувався сумарно, виходячи з загальної економії за всіма якісними показниками торгфінплану. З утвореного фонду 50% премії видавалось на поліпшення санітарно-гігієнічних умов праці даного магазину та 50% на безпосереднє преміювання робітників.

З метою самозакріплення та ліквідації плинності кадрів встановлювалась система заохочення робітників. Працівники отримували відсоткову надбавку за вислугу років. Періодичні прибавки за вислугу років виплачувались щомісячно в наступних розмірах: за один рік безперервної роботи — 5% основної тарифної ставки, за 2 роки — 10%, за 3 роки — 15%, за 4 роки — 20%¹⁵.

Крім заохочення праці для робітників "Торгсину" існувала система покарань та штрафів за порушення трудової дисципліни. Наприклад, за запізнення на роботу спочатку знімали оклад за половину робочого дня, а після повторного запізнення працівники не допускались до роботи.

В липні 1933 р. з Москви надійшло розпорядження всім "трикутникам" обласних і крайових контор "Торгсину", де вказувалось: "Вам необхідно будет заострить внимание на недостахи и излишки товарно-материальных и имущественных ценностей, виявить причины и привлечь виновников к ответственности, ибо наличие излишков есть результат обмана покупателя продавцом, а недостаха свидетельствует о безхозяйственном ведении дела, главным образом о недопустимом расхищении социалистической собственности"¹⁶.

Певна категорія працівників "Торгсину" (касири всіх спеціальностей; завідувачі секціями, їхні помічники і комірники, завідувачі магазинами і лавками; завідувачі відділами, відділеннями чи секціями магазинів та деякі інші) несла майнову відповідальність за недостачу цінностей, переданих під відповідальність робітника, про що з ними укладався договір. В договорах передбачались не тільки зобов'язання працівників щодо повного відшкодування спричиненого ними збитку, але й зобов'язання роботодавця щодо створення нормальних умов праці, які б забезпечували працівнику проведення необхідних операцій з найменшим ризиком для ввірених йому цінностей.

У випадку відмови працівника від підписання договору про повну майнову відповідальність, йому пропонувалось переведення на іншу роботу відповідної кваліфікації, а при відсутності такої працівника звільняли¹⁷.

За порушення і махінації винні без особливого розбору віддавались до суду. Завідувачі торговими точками — за крадіжку в покупця (надлишки), та в магазину (недостачі). Свідоме заплутування обліку та звітності, надання невірних звітних даних, злісне порушення правил ведення обліку та звітності з боку бухгалтерів, якщо ці дії мали на меті розкрадання суспільного майна або укриття слідів такого розкрадання вважались карними справами. В тих випадках, коли вказані вище дії робились з ціллю порушення нормальної діяльності підприємства чи установи, до винних застосовувалось звинувачення в контрреволюційних злочинах. Явне порушення встановлених правил ведення обліку та звітності з боку

робітників бухгалтерії і статистичних органів без вказаних вище ознак кваліфікувались як посадовий злочин. Всі перераховані справи розглядались судовими органами якомога швидше та із залученням при їхньому слуханні широкого кола робітників відповідних підприємств та організацій¹⁸.

Взагалі працівники, що мали справу з валютними цінностями та золотом були під особливим наглядом та пильно контролювались з центру. В липні 1935 р. РНК ухвалила постанову щодо штрафів, які накладались на працівників організацій усупільненого сектору, за недостачу ввірених їм валютних цінностей. Згідно протоколу, що не підлягав оголошенню, робітники таких організацій, які виконували операції з покупки, продажу, обміну, перевезення, пересилання, доставки та збереження валютних цінностей (золота, платини) та срібла, дорогоцінного каміння, іноземної валюти, цінних паперів та платіжних документів в іноземній валюті, дорожніх чеків Держбанку, розрахункових книжок та квитанцій "Торгсину" і Головозолота за недостачу даних цінностей підлягали, за розпорядженням адміністрації, штрафу в розмірі від 10-ти до 50-ти кратної вартості валютних цінностей, яких не вистачало.

Постійним явищем були перевірки кадрів на професійну, а головним чином партійну придатність. В процесі перевірки використовувались матеріали, що характеризували роботу працівників за якісними і кількісними показниками, які служили підставою для виникнення рішення про зняття робітників. Згідно з розпорядженням з Москви, у Київській обласній конторі проходила перевірка технічно-цільової та політичної кваліфікації керівної та середньої ланки облконтори. Вона проводилась через спеціальну комісію, до складу якої входили директор контори (голова), представники партійної організації і місцевому. Центральна контора призначала чіткі строки виконання перевірки, вимагала негайного звітування про її результати. Звіти надсилались до Москви лише в одному екземплярі, дублювання не допускалось.

Наприклад, після перевірки київських магазинів "Торгсину" в травні 1933 р., було знято з роботи чотири завмаги. Основними причинами звільнення були: систематичне невиконання плану, неспроможність справитись з роботою, судимість за зловживання, наявність доган за порушення. Замість них з Києва було призначено інших директорів крамниць. На посадах після перевірки залишилась приблизно половина завідуючих магазинами, місячний обіг яких складав приблизно від 60-ти до 115-ти тис. руб.

В звітах про чистки апарату Київської контори "Торгсину" найчастіше зустрічаються наступні причини для зняття з посади касирів та продавців: отоварювання по відрізних талонах, невідповідна професійна підготовка, систематичне невиконання плану, приховування соціального походження, формально-бюрократичне ставлення до роботи, зловживання (зрізання зайвих талонів у покупців тощо), недбале відношення до роботи,

відсутність касової книги, неправильне її ведення, порушення трудової дисципліни, недооблік, недбале ставлення до товарів, зв'язок зі спекулянтами, видача їм грошей, отоварювання собі чеків за рахунок різниці в курсі долара, неетична поведінка на чистці, приховування факту виключення з партії, перевищення цін, нестачі та лишки, обвішування, грубе ставлення до покупців, судимості, симуляція, прогули роботи, крадіжка книжок на особливо великі суми (за це не тільки знімали з роботи, але й притягували до кримінальної відповідальності), участь у виписці та продажу чеків, використання торгсинівського майна у власних цілях.

В результаті чистки Київської контори 1934 р. з апарату було звільнено 93 особи. З них 27 — за зловживання, 11 — халатність та безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків, 9 — внаслідок виявлення нестач, лишків, 8 — невідповідність посаді, що займається, 7 — за зв'язок зі спекулянтами, 7 — "як матеріально відповідальні особи, що підірвали до себе довіру", 6 — за прогули, 6 — "як соціально чужді елементи". Також було звільнено ще декілька людей за порушення правил внутрішнього розпорядку, пияцтво на роботі, дезертирство з попереднього місця служби, розбазарювання золотого фонду, обмін пайків, антисанітарію в магазині, самовільне підвищення та зниження цін, залишення робочого місця, небажання виїхати на район.

Таким чином, мережа "Торгсину" в Україні була досить розгалуженою та розвиненою. З метою стимулювання праці застосовувалась система заохочень і покарань "Торгсину", а сама структура практично повністю контролювалась та управлялась з центру Всесоюзною конторою "Торгсин".

¹ Голод 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 456.

² Там само. — С. 458.

³ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 2. — Спр. 33. — Арк. 11 б.

⁴ ДАКО. — Ф. Р-610. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 55.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1 — Спр. 33. — Арк. 222.

⁷ Там само. — Спр. 9. — Арк. 2. — Спр. 33. — Арк. 11б.

⁸ Там само. — Спр. 24. — Арк. 184.

⁹ ДАКО. — Ф. Р-610. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 51.

¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 51. — Арк. 135.

¹¹ Там само. — Спр. 42. — Арк. 10.

¹² ДАКО. — Ф. Р-610. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 17.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4051. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 78-79.

¹⁴ Там само. — Спр. 42. — Арк. 127.

¹⁵ Там само. — Спр. 47. — Арк. 119.

¹⁶ Там само. — Спр. 6. — Арк. 2.

¹⁷ ДАКО. — Ф. Р-610. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 61.

¹⁸ Там само. — Спр. 29. — Арк. 1-2.

**Становлення Чернігівської обласної контори "Торгсин"
(1932–1936 рр.)**

Історія функціонування Всесоюзного об'єднання торгівлі з іноземцями (Торгсину) залишається й сьогодні малодослідженою. Незважаючи на те, що організація мала обслуговувати іноземних туристів, робітників та моряків, згадка про її діяльність міцно вкарбувалася в пам'ять звичайних радянських громадян. Очевидці голодомору 1932–1933 рр. неодноразово згадували про крамниці із малозрозумілою назвою, де в обмін на золоті та срібні вироби можна було отримати борошно, тобто життя¹. Попри офіційне тлумачення абревіатури "Торгсин" — торговельної організації з мобілізації валюти та реалізації товарів², — населення мало своє — "Товарищі! Революція гине — Сталін істребля народ"³ або "торгівля синами"⁴.

З моменту ліквідації Торгсину (1 лютого 1936 р.) минуло більше 70-ти років. Дослідження його діяльності було започатковано 1995 р.⁵ російським істориком О. Осокіною. 2003 р. з'явилася перша розвідка про Торгсин в УСРР, проведена В. Марочком⁶. Провідними дослідниками історії Торгсину на сьогодні є О. Осокіна і В. Марочко, проте вони вивчають проблему на всесоюзному або республіканському рівні⁷. Дана стаття має на меті дослідити процес становлення та функціонування Чернігівської обласної контори "Торгсин".

Для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати низку завдань, а саме: розглянути історію появи на Чернігівщині облконтори "Торгсин", визначити структуру та основні напрямки її діяльності. Об'єктом дослідження пропонованої статті є сама облконтора, а предметом — функціонування, управлінська структура та реалізація на практиці основних напрямків її роботи. Територіальні межі дослідження визначаються кордонами Чернігівської області на час її створення, а хронологічні рамки — часом існування облконтори (1932–1936 рр.).

Чернігівська обласна контора "Торгсин" розпочала діяльність в кінці 1932 р.⁸ Міська рада надала новоствореній організації найкращі приміщення, районний виконавчий комітет допомагав у повсякденних справах, відділ праці забезпечив найкращими фахівцями, а Держбанк — спеціалістами з прийому коштовностей, обласний відділ постачання — позачерговими нарядами краму, а Всеукраїнська контора "Торгсин" — автомобілями⁹. Обласній конторі були підвідомчі 3 міжрайонні бази (МРБ), що знаходилися в Чернігові, Конотопі та Глухові, а також районний універмаг у Ромнах¹⁰. Кожній МРБ підпорядковувалося 3-4 крамниці.

Керівництво новоствореної організації мало звернути увагу на вирішення наступних завдань: підбір професійного управлінського апарату, створення мережі, яка охоплюватиме всю область, встановлення зв'язків з підприємствами, що постачатимуть товари, та місцевою владою. Все це відбувалося в час, коли голодомор 1932–1933 рр. досяг свого апогею. Тому не є дивним, що Всесоюзне об'єднання "Торгсин" (В/О "Торгсин") було незадоволене результатами діяльності Чернігівської облконтори за підсумками 9 місяців 1933 р. Торговельна мережа розгорталася занадто повільно, не виконувався план валютних надходжень та товарообігу. Лунали звинувачення в безвідповідальному відношенні до побудови роботи, небажанні виконувати поставлені завдання, відсутності контролю, численних витратах та перевитратах¹¹. Все це призвело до зміни керівництва місцевого Торгсину.

В свою чергу обласна контора скаржилася до В/О "Торгсин" на постійне невиконання плану з завезення краму та на відсутність найбільш ходових товарів¹². На це обласний уповноважений НКЗТ К. Тасічко зазначав, що в такій ситуації слід бути більш наполегливими і, якщо листи та телеграми не допомагають, відряджати комерційного директора чи іншого співробітника для вирішення на місці наявних проблем¹³. Але на практиці такі поради не завжди давали бажані результати. Так, управляючий конторою Е. Рудаєв зі своїм заступником протягом четвертого кварталу 1934 р. двічі безрезультатно відвідували Харків¹⁴.

Поставлені перед Чернігівською мережею завдання лягали важким тягарем на працівників управлінського апарату. Від його надійності та кваліфікації залежав поступовий та динамічний розвиток усієї системи. Відсутність достатньої кількості досвідченого персоналу ставило під питання виконання отриманих валютних планів та реалізації краму. Нарада обласних уповноважених Наркомзовнішторгу та керівників українськими облконторами "Торгсин" (21–23 лютого 1935 р.) характеризувала керівництво Чернігівською обласною конторою як "абсолютно слабке та невміле"¹⁵. У березні 1934 р. К. Тасічко доповідав: "Навряд чи яка-небудь область мала такі труднощі з укомплектуванням апарату, як наша Чернігівська область. Доводилося щоденно вести боротьбу з ... обласними організаціями за кожного працівника"¹⁶. За його даними, наприкінці 1933 р. все-таки вдалося досягти кількісного та якісного укомплектування апарату, але встановлена В/О "Торгсин" середня заробітна плата в розмірі — 230 руб. для Чернігівщини була занадто малою. Щоб зберегти персонал, керівництву облконтори довелося піти на самовільне її підвищення, про що повідомляв облуповноважений, й просив дозволу зберегти зарплату на наявному рівні¹⁷.

10 грудня 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про роботу "Торгсину", за якою до номенклатури ЦК партії належали управляючі облконтор та їхні заступники, а до номенклатури обкомів директори великих універмагів та товарних баз¹⁸.

Чернігівську обласну контору "Торгсин" очолював директор або управляючий, якому допомагали заступник та референти¹⁹. Керівник Чернігівської облконтори працював у тісній співпраці з уповноваженим Наркомзовнішторгу. Їхні функції та обов'язки багато в чому співпадали. Так, останній слідкував за виконанням постанов та директив відомства, наглядав за діяльністю організацій, які виробляли продукцію на експорт, та на рівні з управляючим відповідав за виконання планів отримання мережею цінностей²⁰. Нарада обласних уповноважених Наркомату зовнішньої торгівлі (травень 1933 р.) зобов'язувала його постійно контролювати реалізацію валютних планів, проводити перевірку торгової мережі, не менше одного разу на місяць, заслуховувати доповіді управляючого конторою стосовно стану роботи та підсумків за поточний місяць, слідкувати за збереженням товарних фондів, а також забезпечувати своєчасне надходження звітів про роботу системи²¹. Пропонувалося при обласних уповноважених організувати сектор перевірки й контролю виконання оперативних планів експорту²².

Основна допомога уповноваженому повинна була надходити від інспектора у справах Торгсину²³. Він мав спостерігати за діяльністю організації, контролювати виконання постанов правління, а також перевіряти стан справ Всеукраїнської контори та облконтор²⁴. Посада передбачалася лише при республіканському правлінні, тому на місцевому рівні слід було використовувати інспекцію при обласних конторах Торгсину²⁵. Остання довгий час діяла лише формально. В 1935 р., коли посаду обіймав І. Прусс, намітилися суттєві зрушення. Він почав працювати згідно зі заздалегідь затвердженим планом: відбувалися систематичні виїзди на периферію, перевірялися торгові точки. Рекомендувалося започаткувати у всіх крамницях книги відвідувань, щоб кожний робітник Торгсину з області чи Зовнішторгу міг залишити там свої зауваження²⁶.

З часом уповноважений Наркомзовнішторгу почав вимагати від облконтори все більше інформації. Якщо в січні 1933 р. його цікавило: як проходить організація облконтори та відомості про реалізацію товарів та валютний виторг²⁷, то за місяць, коли він їхав на Всеукраїнську нараду Торгсинів, йому мали надати додатково дані: про час і місце відкриття торгових точок, становище зі складанням річного плану, хід та стан укомплектування апарату²⁸.

Важливе місце в структурі Чернігівської обласної контори "Торгсин" посідали плановий та комерційний відділи. Постачанням філій опікувався

комерційний відділ, працівники якого повинні були володіти не лише професійними навиками, а й залізною витримкою та наполегливістю, щоб досягати необхідного результату. В їхні обов'язки входило забезпечення мережі необхідним асортиментом товарів, розподіл його між торговельними точками та оперативне маневрування наявними залишками. На чолі відділу перебував директор. В березні 1935 р. посаду ліквідували, а керівництво комерційною роботою було покладено на управляючого облконторою²⁹. Контролюючі органи та партійні збори неодноразово констатували незадовільний стан справ у діяльності відділу, зокрема в справі маневрування товарними запасами³⁰.

ВУК "Торгсин" не завжди виконував взяті на себе зобов'язання. В січні 1933 р. Чернігівський обласний організаційний комітет, розглядаючи проект постанови стосовно роботи облконтори "Торгсин", поставив перед Всеукраїнською конторою завдання забезпечити безперебійне "постачання належним крамом, особливо сільськогосподарськими продуктами" торгової мережі області³¹. Передбачалося надати більше прав у справі децентралізованої заготівки та пожвавити обмін товарами, якщо вони не мають попиту. Натомість Київська контора "Торгсин" завантажила всі відділи "неходовим" крамом, який було надіслано без жодних заявок на нього³².

Працівники системи в жовтні 1934 р. оцінювали роботу ВУКа як "безвідповідальну"³³. Схожа картина спостерігалася і в квітні 1935 р. Ситуація ускладнилася тим, що Чернігівську обласну контору прикріпили в сфері постачання до Київської контори, а це в свою чергу призвело до різкого його погіршення³⁴. Керівники місцевої мережі вимагали негайного перегляду цього рішення і наполягали на відновленні постачання через В/О "Торгсин". В іншому випадку вони не гарантували виконання планів.

Негаразди відчувалися не лише в обласному центрі, а й на периферії. В торгових точках області час від часу виникали труднощі з виконанням поставлених перед ними планами реалізації товарів та мобілізацією валюти. Для різнопланової допомоги в населені пункти області направлялися відповідальні працівники обласної контори. Так, за підсумками наради при обласному уповноваженому Наркомату зовнішньої торгівлі, що відбулася 20 грудня 1934 р., на периферію відбули наступні працівники облконтори "Торгсин": комерційний директор М. Флейшер (до Ніжина), завідувач планово-фінансового відділу Г. Плоскін (до Конотопа для проведення кущових зборів), референти промислової групи М. Черняк (до Глухова та Шостки) та Л. Мазья (до Ромнів)³⁵. Напруженими також були відносини між МРБ та її філіями в питаннях постачання. Наприклад, Шосткинський універмаг у жовтні 1934 р. скаржився на те, що Глухівська міжрайонна база відбирає собі ходові товари, а їм надсилає непотрібні³⁶.

Шостка пропонувала налагодити прямі відносини з облконторою в обхід Глухівської міжрайбази, адже остання, на їхню думку, лише "гальмує та дезорганізовує роботу"³⁷.

Додавала проблем і відсутність власних транспортних засобів. Всеукраїнська контора "Торгсин" до кінця першого кварталу 1933 р. так і не спромоглася їх надати, а залежність від транспортних організацій призводила до надмірних витрат. Уповноважений Наркомзовнішторгу К. Тасічко неодноразово звертався до В/О "Торгсин" з вимогою забезпечити Чернігівську обласну контору двома вантажними автомобілями³⁸.

Враховуючи специфіку даної організації, перевірка лояльності персоналу та пошук вороже настроєних класових елементів ставало звичним явищем. Відбувалося постійне вивчення трудових списків та документів кожного робітника системи з метою з'ясувати його соціальне походження, встановлення попереднього місця роботи та професійної відповідності. Результати були невтішними. Відмічалася хаотичність обліку кадрів, "засміченість" апарату крамниць, баз, контор.

Враховуючи низький рівень кваліфікації робітників, нагальною проблемою, що постала перед облконторою, було створення умов для їхнього навчання. Вирішувалося це питання завдяки впровадженню технічного навчання в системі Торгсину. Згідно з наказом від 22 травня 1934 р. "Про техмінімум робітників системи Народного комісаріату зовнішньої торгівлі" всі працівники даної системи (за винятком технічного та обслуговуючого персоналу) повинні були оволодіти загальним техмінімумом³⁹. Він стосувався не лише рядових працівників, а й керівників, і мав втілюватися в життя як в центральних відділеннях системи, так і на периферії.

Кожний техмінімум поділявся на дві частини:

– загальний техмінімум з зовнішньої торгівлі, який затверджувався Наркоматом зовнішньої торгівлі;

– додатковий — спеціальний техмінімум, який розроблявся за виробничо-галузевою ознакою⁴⁰.

Програма техмінімуму для робітників системи Наркомзовнішторгу складалася з 50 пунктів. Питання охоплювали найрізноманітніші сфери від загальної інформації про систему та напрямки діяльності організації, засвоєння загальних економічних понять, знання мір ваги, об'єму, метричних та не метричних мір, грошових одиниць основних капіталістичних країн світу до орієнтування в світових цінах на пшеницю, залізо, бензин, вугілля, бавовну, мідь та іншу стратегічну експортну продукцію⁴¹. Натомість додатковий техмінімум для робітників системи в областях, краях та республіках орієнтувався на місцеву специфіку регіону та складалася з 21

питання⁴². Процес перевірки знань регулювала спеціальна інструкція "Про порядок проведення заліків та складання звітності з технімуму"⁴³.

Численні перевірки Чернігівського Торгсину констатували незадовільний стан справ з освоєнням технімуму. На шпальтах "Конкурсного листка конкурсної комісії Чернігівської облконтори "Торгсин" ми зустрічаємо статтю "За технавчання" (26 вересня 1934 р.), яка звертала увагу на те, що не всі торгові точки усвідомили його необхідність та не виконували постанов обласної контори⁴⁴. Елементарним незнанням пояснювалося невміле зберігання та транспортування продуктів, що призводило до їхнього псування. Тому в програму навчання неодмінно включалися дисципліни, які надавали теоретичне обґрунтування практичним знанням. Результати технічних іспитів ставали своєрідним показником їхньої кваліфікації та впливали на кар'єрний злет чи пониження в посаді.

Своєрідним видом підвищення кваліфікації робітників системи стало освоєння ними іноземних мов. Згідно з наказом народного комісара зовнішньої торгівлі А. Розенгольца від 10 квітня 1934 р. почали створюватися групи для вивчення англійської, німецької, французької, а також будь-якої іншої мови, за умови, що в ній була необхідність⁴⁵. Не залишилася осторонь цього процесу й Чернігівська облконтора "Торгсин". Обласний уповноважений НКЗТ М. Полонський у своєму листі на ім'я М. Каттеля зауважував, що у працівників є бажання вивчати іноземну мову, є і викладач, але немає коштів на це⁴⁶. Він прохав надати додатково асигнування, щоб розпочати роботу в даному напрямі.

Іншим важливим аспектом, на який облконтора обов'язково мала звертати свою увагу, було виконання валютних планів та планів реалізації товарів. Відповідно слід було віднаходити найрізноманітніші шляхи заохочення працівників до праці, їхньої зацікавленості в збільшенні притоку покупців, а відповідно й золотих, срібних та валютних надходжень. Таке стимулювання, в першу чергу, реалізовувалося через організацію різноманітних "соціалістичних змагань". На нарадах уповноважених Наркомзовнішторгу постійно піднімалося питання про їхню необхідність і важливість. Водночас констатувався незадовільний стан справ в даному напрямі та невиконання укладених договорів. В третьому кварталі 1934 року Чернігівська обласна контора "Торгсин" прийняла участь в оголошеному В/О "Торгсин" конкурсі на найкращу облконтору за основними показниками роботи⁴⁷. Окрім почесних звань відбувалася боротьба за перехідний прапор Наркомату зовнішньої торгівлі та грошові премії⁴⁸, останні, до речі, вражали. Так, за підсумками 1934 р. облконтори могли сподіватися на премію в розмірі від 5 до 20 тис. руб. (сума залежала від розміру та валютного потенціалу контори)⁴⁹.

На місцевому рівні організовувалися своєрідні аналоги всесоюзним конкурсам на звання найкращого продавця, завідуючого відділу та рахівника⁵⁰. На Чернігівщині з листопада 1934 р. діяла обласна комісія в складі п'яти осіб, яка контролювала перебіг змагання на найкращу торгову точку.

Інформування працівників про перебіг соцзмагання, останні новини, що стосувалися виконання планів та виявлення зловживань, відбувалося за допомогою стінгазети. В серпні 1934 р. було започатковано видання бюлетеня конкурсної комісії Чернігівської облконтори "Торгсин", в якому висвітлювалися результати змагань та подавалася інформація про діяльність торгових точок⁵¹. В Державному архіві Чернігівської області збереглося кілька примірників цього видання.

Здебільшого для заохочення працівників використовувалися подяки. Знаходилося місце і для грошового преміювання 2- чи 3-тижневим окладом, інколи місячним. Отримати таке заохочення можна було як ударною працею, так і своєю уважністю та пильністю.

Елементом стимулювання, важливішим за преміювання був пайок. Якщо працівник перевиконував план, то за кожні 5% поверх 80% він отримував додатково 50 копійок⁵². Влітку 1933 р. розмір пайка коливався від 4 до 12 руб. на місяць⁵³. В січні, лютому та березні 1934 р. управляючий облконторою "Торгсин" Е. Рудаєв та комерційний директор М. Флейшер отримували його з розрахунку 12 руб.⁵⁴ Склад пайка міг змінюватися за бажанням отримувача, але це треба було узгодити з керівництвом відділення, до якого належала крамниця. Загалом пайок, що отримували працівники Торгсину був доволі калорійним. Так, в Ніжині на місяць він складався з вершкового масла — 2 кг 500 гр., ковбаси — 1 кг 400 гр., оселедців — 3 кг 500 гр.⁵⁵

Важливим напрямком роботи обласної контори стало також розгортання торгової мережі в містах та районних центрах області. Слід було розмістити крамниці якомога ближче до найбільшого скупчення людей: у великих населених пунктах, важливих залізничних вузлах, поряд з промисловими об'єктами з великою кількістю робітників. З іншої сторони їхнє близьке розміщення до автомагістралей або залізниць полегшувало справу постачання крамниць товарами.

Згідно з директивами В/О "Торгсин" Чернігівська облконтора для забезпечення "притягнення валюти, драгметалу та виконання плану товарообігу" повинна була за перший квартал 1933 р. відкрити 19 магазинів⁵⁶. План був виконаний на 68,4%, тобто з'явилося всього 13 торгових точок. З них протягом кварталу працювали лише крамниці в Чернігові, Ніжині, Конотопі та Ромнах. Всі інші відкрилися в кінці першого кварталу. Затримка пояснювалася неможливістю віднайти

відповідних приміщень. Але комісія, що обстежувала діяльність облконтори за підсумками дев'яти місяців 1933 р., звертала увагу на наявність великої кількості вільних крамниць, а також на суму витрачених на це коштів — 187,2 тис. руб.⁵⁷ Вона констатувала, що це просто була бездіяльність та небажання виконувати поставлені завдання. Водночас в грудні 1933 р. оргбюро Чернігівської обласної КК-РСІ як недолік трактувало невідповідність торгових приміщень в Носівці, Глухові, Шостці та Мені⁵⁸.

Міськрада 15 грудня 1932 р. надала Облзовнішторгу будинок колишнього готелю "Юг". Сюди повинна була в'їхати й обласна контора "Торгсин". Але процес звільнення приміщень від мешканців будинку та організацій, що займали перший поверх, затягнувся. Про це неодноразово наголошував уповноважений Наркомзовнішторгу в Чернігівській області А. Перевязко. Облконтора отримала чотири кімнати та два телефонних апарата. Всі інші об'єднання, що працювали в системі Наркомату зовнішньої торгівлі займали вдвічі менші площі й отримали по одному телефонному номеру.

Щоб вирішувати стратегічні питання стосовно розвитку та функціонування системи, необхідно було мати достатнє та безперервне фінансове забезпечення. На жаль, його нестача відчувалася на всіх напрямках роботи. Так, в записці до уповноваженого НКЗТ А. Перевязко від 4 березня 1933 р. зазначалося, що фінансова напруга загрожує виконанню плану в першому кварталі⁵⁹. Облконтора зверталася до В/О "Торгсин" та Всеукраїнської контори "Торгсин" з проханням надати грошей для організаційних цілей та викупу товарів, але допомоги не отримала. Сума оборотних коштів не забезпечувала розмірів операцій контори. Їхня нестача відчувалася й в 1935 р., коли Чернігівська обласна контора стояла перед загрозою ліквідації роз'їзної торгівлі та неможливістю провести ремонт в крамницях⁶⁰.

Ініціативу в відкритті торгочок почала перебирати на себе периферія. Так, Конотоп додатково відчинив другу крамницю. В цей час в Чернігові біля крамниць продовжували збиратися черги, а люди ночували біля крамниць. Облконтора ніяк не могла вирішити питання про другий магазин у місті⁶¹.

Наказ Наркомзовнішторгу СРСР від 20 січня 1936 р., який ґрунтувався на рішенні РНК СРСР від 14 листопада 1935 р., проголошував ліквідацію В/О "Торгсин". Підводячи підсумки п'яти з половиною років діяльності В/О "Торгсину", народний комісар зовнішньої торгівлі СРСР А. Розенгольц наголосив на тому, що організація відіграла велику роль в становленні "соціалістичної промисловості з освоєння цілого ряду нових видів товарів широкого вжитку"⁶². Крім того, він зазначив, що за цей час

було мобілізовано для держави валютних цінностей на суму 287 млн руб., що "без сумніву стало суттєвим вкладом в справу індустріалізації Радянського Союзу"⁶³.

¹ Український голокост. 1932 — 1933: Свідчення тих, хто вижив. Т. 2. — К., 2003. — С. 227.

² Державний архів Чернігівської області (Далі — ДАЧО). — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 571. — Арк. 151.

³ Смертю смерть подолати: Голодомор в Україні 1932-1933. — К., 2003. — С. 261.

⁴ *Симоненко В., Марценюк С.* Під шаленим натиском (За матеріалами Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині) // Сіверянський літопис. — 1998. — №1. — С. 112.

⁵ *Осокіна Е. А.* За зеркальной дверью Торгсина // Отечественная история. — 1995. — №2. — С. 86–104.

⁶ *Марочко В. І.* "Торгсин": золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932–1933) // Український історичний журнал. — 2003. — №3. — С. 90 — 103.

⁷ *Осокіна Е. А.* За фасадом "сталинского изобилия": Распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927 — 1941. — М., 1999. — 271 с.; *Її ж:* Золотая лихорадка по-советски // Родина. — 2007. — №9. — С. 111 — 117.; *Її ж:* Советская жизнь: обыденность испытания (на примере истории Торгсина и ОГПУ) // Отечественная история. — 2004. — №2. — С. 113 — 124.; *Її ж:* СССР в конце 20-х — первой половине 30-х годов. Торговля? — Распределение! // Отечественная история. — 1992. — №5. — С. 42 — 59.

⁸ ДАЧО. — Ф. Р-323. — Оп. 1. — Спр. 411. — Арк. 48.

⁹ Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 15.

¹⁰ Там само. — Ф. П-616. — Оп. 1. — Спр. 379. — Арк. 5.

¹¹ Там само. — Ф. Р-323. — Оп. 1. — Спр. 411. — Арк. 48.

¹² Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 334. — Арк. 25.

¹³ Там само. — Арк. 15.

¹⁴ Там само. — Арк. 19.

¹⁵ Там само. — Спр. 578. — Арк. 31.

¹⁶ Там само. — Спр. 334. — Арк. 22.

¹⁷ Там само. — Арк. 22.

¹⁸ *Марочко В., Мовчан О.* Голодомор 1932 — 1933 років в Україні: Хроніка. — К., 2008. — С. 169.

¹⁹ ДАЧО. — Ф. П-470. — Оп. 1. — Спр. 933. — Арк. 59.

²⁰ Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 23. — Арк. 10 — 11.

²¹ Там само. — Спр. 321. — Арк. 58, 58.

²² Там само. — Спр. 319. — Арк. 6.

²³ Там само. — Спр. 58. — Арк. 70 — 75.

²⁴ Там само. — Спр. 321. — Арк. 11.

²⁵ Там само. — Спр. 334. — Арк. 44

²⁶ Там само. — Спр. 578. — Арк. 119.

²⁷ Там само. — Спр. 58. — Арк. 1.

²⁸ Там само. — Арк. 63.

²⁹ Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 578. — Арк. 32.

³⁰ Там само. — Ф. П-616. — Оп. 1. — Спр. 279. — Арк. 7.

³¹ Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 15.

³² Там само.

- ³³ Там само. — Спр. 334. — Арк. 110 — 111.
- ³⁴ Там само. — Спр. 578. — Арк. 66.
- ³⁵ Там само. — Спр. 334. — Арк. 154.
- ³⁶ Там само. — Арк. 173.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. — Спр. 58. — Арк. 31.
- ³⁹ Там само. — Спр. 588. — Арк. 2.
- ⁴⁰ Там само. — Арк. 6.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 346. — Арк. 1 — 2.
- ⁴² Там само. — Арк. 13 — 14.
- ⁴³ Там само. — Спр. 588. — Арк. 53 — 54.
- ⁴⁴ Там само. — Спр. 543. — Арк. 5.
- ⁴⁵ Там само. — Спр. 346. — Арк. 19 — 20
- ⁴⁶ Там само. — Арк. 23.
- ⁴⁷ Там само. — Спр. 334. — Арк. 161.
- ⁴⁸ Там само. — Спр. 587. — Арк. 4.
- ⁴⁹ Там само. — Спр. 334. — Арк. 133.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 162.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 543-544.
- ⁵² Там само. — Спр. 58. — арк.9.
- ⁵³ Там само. — Ф. Р-323. — оп.1. — спр.411. — арк.27.
- ⁵⁴ Там само. — Ф. Р-2063. — оп.1. — спр.578. — арк.70.
- ⁵⁵ *Симоненко В., Марценюк С.* Під шаленим натиском (За матеріалами Держархіву Чернігівської області в м. Ніжині) // Сіверянський літопис. — 1998. — №1. — С. 111.
- ⁵⁶ ДАЧО. — Ф. Р-323. — Оп. 1. — Спр. 411. — Арк. 48.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Там само. — Арк. 75.
- ⁵⁹ Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 5.
- ⁶⁰ Там само. — Спр. 578. — Арк. 66.
- ⁶¹ Там само. — Ф. Р-323. — Оп. 1. — Спр. 411. — Арк. 52.
- ⁶² Там само. — Ф. Р-2063. — Оп. 1. — Спр. 776. — Арк. 23.
- ⁶³ Там само. — Арк. 23.

Українське село після Голодомору

Який зміст вкладається у вираз "після Голодомору"? В існуючій літературі український голод в страхітливих формах, набутих ним в листопаді 1932 — червні 1933 рр., поширюється на всі місяці цих календарних років, а вираз "після Голодомору" відноситься до 1934 і наступних років. Однак в історії Голодомору межею між "до" і "після" є січень 1933 р. Тоді сталінський уряд здійснив дві акції: скасував хлібну розкладку і конфіскував запаси нехлібного продовольства в селах УСРР і Кубанського округу Північно-Кавказького краю РСФРР.

Метою дослідження є аналіз наслідків обох акцій — економічної і терористичної. Рамки дослідження не дозволяють зосередитися на причинах виключного застосування терористичної акції проти сіл, занесених в листопаді-грудні 1932 р. на "чорну дошку", а в січні 1933 р. — проти всього сільського населення двох адміністративно-територіальних регіонів з яскраво вираженим переважанням українського населення. В центрі уваги — соціально-економічна політика Кремля, яка була спрямована на побудову комунізму в багатонаціональній країні з яскраво вираженим переважанням сільського населення. Однак суміщення в часі обох акцій не було випадковим, і тому національний аспект проблеми Голодомору теж потрібно взяти до уваги.

За поширеними уявленнями, партія більшовиків під час соціально-економічних перетворень 1918–1938 рр. зробила все, що мала намір зробити. Тобто вважається, що вона побудувала соціалізм, під яким розуміла першу фазу комунізму. Вважається також, що популярним в народі терміном "соціалізм" більшовики назвали першу фазу комунізму через те, що не змогли створити повного комунізму, тобто налагодити розподіл за потребами. Тут, однак, не береться до уваги та обставина, що розподіл виробленої продукції для більшовиків завжди був легко здійснюваною справою. Уже 21 листопада 1918 р. В. Ленін підписав декрет "Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання", а 4 грудня 1920 р. — декрет "Про безкоштовний відпуск продовольчих продуктів і предметів широкого споживання". Не варто тільки наголошувати на потребах населення. При розподілі вожді керувалися власними потребами, а найпершою з них було створення п'ятимільйонної Червоної армії на підтримку "світової революції".

Суть комунізму корінилася не у відносинах розподілу, а в узурпації права власності на засоби виробництва. Щоб мати право розподіляти продукцію, треба було стати її власником.

Ліквідацію великих власників більшовики здійснили порівняно легко, тому що користувалися допомогою розпропагованих робітників і завжди готових до нищення поміщиків селянських мас. Ленінський штурм 1918–1920 рр. ознаменувався створенням командної економіки шляхом одержавлення великої промисловості, транспорту і банків. Проте ця економіка не могла функціонувати без сільськогосподарської сировини і продовольства. Щоб налагодити продуктообмін між містом та селом, треба було позбавити селян права власності на засоби виробництва і змусити їх працювати за директивами держави в радгоспах і комунах.

Однак спроба інтегрувати сільське господарство в командну економіку за допомогою радгоспів і комун зазнала невдачі. В. Ленін змушений був вдатися до продовольчої розкладки, тобто конфіскації сільськогосподарської продукції у її власників. Прозрозкладка викликала тяжкі економічні і політичні наслідки. Виробництво сільськогосподарської продукції різко скоротилося, в країні спалахнули антирадянські повстання. Щоб залишитися при владі, Леніну довелося замінити розкладку продподатком, тобто визнати право власності селян на вироблену продукцію і обмежитися вилученням її фіксованої частини на користь держави. Замість продуктообміну між містом і селом встановився товарообмін. В організацію командної економіки були внесені істотні зміни, щоб пристосувати її до товарно-грошових відносин та ринку.

Вже після того, як комуністичний штурм зазнав часткової невдачі (командна економіка все-таки була створена), Ленін назвав політику 1918–1920 рр. воєнним комунізмом. Ця назва маскувала невдачу: мовляв, здійснювана політика з усіма її ексцесами не впливала з комуністичної програми, а була нав'язана війною.

У статті "Про кооперацію" (1923) Ленін запропонував здійснити поголовне кооперування селянства. Мова йшла про залучення функціонуючих на засадах приватної власності одноосібних селянських господарств в різні форми кооперації. Селянські кооперативи принципово відрізнялися від колективних господарств, створюваних шляхом цілковитого (в комунах) або часткового (в артілях і товариствах спільного обробітку землі) відчуження селян від власності на засоби виробництва.

Силует комунізму, який склався в голові у Леніна під впливом марксизму доби "Маніфесту Комуністичної партії", розплився під впливом невдач з комунізацією селянства. У продиктованій перед смертю статті він писав: "Тепер ми вправі сказати, що просте зростання кооперації для нас тотожне... із зростанням соціалізму, і разом з цим ми змушені визнати докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм"¹ Не відмовляючись від ідеї комуністичного будівництва, він пропонував використати в ньому кооперацію, яка могла зробити "перехід до нових

порядків шляхом якнайбільш *простим, легким і доступним для селянина*"². Курсив у продиктованих словах означав, що Ленін спеціально попросив стенографістку підкреслити їх. Мабуть, вождь пам'ятав, що спроба масового насадження радгоспів і комун у захопленій в 1919 р. Україні закінчилася деморалізацією української Червоної армії і походом денікінських військ на Москву.

Наступники Леніна перетворили цю статтю на своєрідну Біблію ленінізму. Однак затверджена у березні 1919 р. програма РКП(б) не була переглянута. До ідей, висловлених покійним вождем у статті "Про кооперацію", весь час додавалися висловлювання з його попередніх праць про величезне значення колективних селянських господарств для перемоги нового суспільного ладу. Тому у громадян СРСР склалося стійке уявлення про те, що кооперування селянства передує суцільній колективізації.

Чому Й. Сталін та інші наступники Леніна (крім тих, кого викинули з політбюро ЦК ВКП(б) як керівників "правого ухилу") пішли шляхом реалізації викладеної в партійній програмі утопії? Вони розуміли, що реалізувати утопію можна тільки засобами державного терору. Причина, мабуть, тільки одна: реалізована утопія була економічним фундаментом для встановленого після жовтневого перевороту режиму політичної диктатури. Селяни-власники були економічно самодостатніми і самим своїм існуванням підживляли диктатуру.

В основу розпочатої восени 1929 р. суцільної колективізації села була покладена модель сільськогосподарської артіль, яка залишала за селянами рештки приватної власності у вигляді присадибного господарства. Однак з останньої редакції постанови ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р., яка регулювала хід колективізації, були вилучені слова про право селян мати у власності дрібний реманент і молочних корів. Натомість Наркомат земельних справ СРСР дістав доручення розробити Зразковий статут сільськогосподарської артіль "як перехідної до комуні форми колгоспу"³. У статуті, опублікованому Наркомземом СРСР і Колгоспцентром 6 лютого 1930 р., принципову для селян різницю між артільною і комунною формами колгоспу було навмисно стерто.

Селяни йшли в колгоспи під шаленим адміністративним тиском, який найбільш яскраво проявлявся у конфіскації майна з наступною депортацією тих, хто чинив опір. Коли виявилось, що їх заганяють у комуні, піднялася хвиля неорганізованого, але повсюдного протесту. Сталін перекинув провину за спроби комунізувати селянство на місцевих керівників, зупинив колективізацію і в адресованому партійним осередкам листі від 2 квітня 1930 р. так пояснив свої дії: "Якби не було тоді негайно вжито заходів проти викривлень партлінії, ми мали б тепер широку хвилю повстанських селянських виступів, добра половина наших низових

працівників була б перебита селянами, була б зірвана сівба, було б підірване колгоспне будівництво і був би поставлений під загрозу наш внутрішній і зовнішній стан"⁴. Залишається додати, що дії Сталіна були обумовлені, перш за все, становищем у прикордонних районах Правобережної України. У березні 1930 р. в УСРР сталося 2 945 селянських хвилювань, тобто 45% від їх загального числа⁵.

Повторна кампанія колективізації почалася з осені 1930 р. і закінчилася восени 1932 р. Селян заганяли вже в артілі, а не в комуни. Для цього використовувалося два ефективні важелі — депортації "куркулів" і податково-пільговий перепад, коли одноосібників обкладали величезними податками, а колгоспники звільнялися від них.

Викладений вище нарис колективізації видається повторенням відомих фактів. Та він потрібний, щоб виявити нюанси соціально-економічної політики Сталіна в 1930–1932 рр., які досі залишаються поза увагою дослідників. Без цих нюансів не вдасться встановити причин економічної кризи, з якою Радянський Союз зустрівся на переламі 1932–1933 рр. Зовнішнім проявом кризи став майже повсюдний голод (але не український Голодомор!).

Знову доводиться повторювати: під час комуністичних перетворень, які здійснювалися за допомогою гострого леза (державного терору) і наркозу (пропаганди), вожді більшовиків змогли реалізувати не все задумане. Комуністична революція була спробою силового насадження в суспільстві умоглядних конструкцій, а не нормальним історичним процесом, який підпорядковується об'єктивним закономірностям. Щось вдавалося нав'язати народам країни, щось не вдавалося, але вожді маскували невдачі. Відмовляючись від політики, в ході якої була створена командна економіка, Ленін назвав її воєннокомуністичною. Відмовляючись від політики, в ході якої був створений колгоспний лад, Сталін назвав її "підхльостуванням".

Теза про політику "підхльостування" була висунута у доповіді про підсумки першої п'ятирічки на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і Центральної контрольної комісії ВКП(б) з метою виправдати "продовольчі утруднення" та інші прояви економічної кризи. У промисловості політика "підхльостування" виявлялася у формі встановлення надвисоких темпів з покаранням тих, хто опинявся позаду. У сільському господарстві формою "підхльостування" було вилучення через хлібозаготівлі всього вирощеного урожаю з наступним поверненням його частки для засіву полів і рятування голодуючих селян. Сталін казав, що політика "підхльостування" була потрібною, щоб індустріалізувати країну, якій загрожувала смертельна небезпека через її вікову відсталість⁶. Цей мотив ще й досі використовується для виправдання голоду 1932-1933 рр.

Звернемося тепер до прихованих нюансів політики 1930–1932 рр. Сталін починав колективізацію нібито в артільній формі, але насправді бажав загнати селян в комуни. Двоєдушну політику щодо селянства він провадив й надалі, хоч змушений був повернутися до артілі.

З весни 1930 р. в країні розгорнулася кампанія організаційно-господарського зміцнення колгоспів. З'явилося поняття трудодня. За працю в громадському господарстві селяни мали одержувати винагороду продуктами і грошима. У квітні 1930 р. було оголошено, що колгоспи повинні здавати державі від третини до чверті валового збору зернових, а основна частина урожаю підлягатиме розподілу на трудодні⁷. Всі ці заходи широко пропагувалися, але залишалися на папері.

Тим часом на XVI з'їзді ВКП(б) у червні 1930 р. Сталін заявив про перехід в наступ по всьому фронту соціалістичного будівництва. Артільна ланка колгоспної системи залишалася основною "на цей момент"⁸. Але генсек не відмовлявся від ідеї позбавлення селян приватної власності у вигляді присадибного господарства. Функціонування колгоспів у формі артілей зберігало товарно-грошові відносини між містом і селом. Тим часом побудований соціалізм в уявленні більшовицьких теоретиків був несумісний з товарно-грошовими відносинами. У надрукованій в 1931 р. книзі М. Вознесенського заміна червонців трудовими одиницями (тродами) вважалася нагальною справою⁹.

Який вигляд одержувала артіль в умовах наступу соціалізму по всьому фронту? Аналізуючи "технологічні" постанови ЦК ВКП(б), ми помічаємо одну сенсаційно важливу деталь: у справі організації посівної та збиральної кампаній, у заходах із догляду за посівами Кремль аж ніяк не розрізняв колгоспи і радгоспи. Вироблена в колгоспах продукція фактично вважалася такою самою власністю держави, що й продукція радгоспів. Але між робітниками радгоспів і колгоспниками була одна істотна відмінність: перші одержували заробітну плату, а другі — ні.

У січні 1932 р. голова ЦКК ВКП(б) і нарком Робітничо-селянської інспекції Я. Рудзутак переконував Сталіна у необхідності встановлення хлібозаготівельного плану колгоспам уже на початку господарського року. Селяни мали б усі підстави турбуватися про врожай, якби були впевнені, що вироблена понад державне завдання продукція залишиться у них. Ідею переходу у відносинах з колгоспами на засади продовольчого податку висував й український генсек С. Косіор у записці Сталіну від 15 березня 1932 р.¹⁰ Сталін не прислухався до цих порад. Виходить, що він вважав продукцію, яку селяни одержували з "подарованої" їм у березні 1930 р. присадибної ділянки, достатньою матеріальною компенсацією за працю в громадському господарстві!

Цей несподіваний висновок нібито суперечить постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 6 травня 1932 р. "Про план хлібозаготівель з урожаю 1932 р. і розгортання колгоспної торгівлі хлібом". Постанова обіцяла після виконання плану заготівель, тобто з 15 січня 1933 р. "надати колгоспам і колгоспникам цілковиту можливість безперешкодного продажу надлишків свого хліба на свій розсуд як на базарах і ринках, так і у власних колгоспних лавках"¹¹. Проте постанова з відстроченим на вісім місяців строком очікуваної дії була непереконаливою.

Сталіна не треба було переконувати у тому, що визнання державою права власності колгоспів і колгоспників на вирощену продукцію змусило б колгоспників по-справжньому працювати, а не імітувати працю в громадському господарстві. Зберігся план промови Кагановича на засіданні ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р., в якому цей сталінський підголосок відповідав на поставлене ним же запитання "Що керувало нами при оголошенні колгоспної торгівлі?" Відповідь була такою: "аби краще сіяли, зачепити за інтерес". Каганович сформулював й додаткову причину: "заспокоїти українського селянина, який буйствував"¹².

Певний час Сталін вважав, що держава не зобов'язана прилаштовуватися до інтересів селянства. Виявилося, однак, що селяни працювали з кожним роком все гірше. Хоч держава забирала продукцію мало не до останньої зернини, в країні виник гострий дефіцит хліба. У керівних колах, де ще відчувався сильний вплив "правого ухилу", генеральну лінію ЦК ВКП(б) в її сталінському виконанні стали розглядати як загрозову для партії. 27 листопада 1932 р. Сталін влаштував об'єднане засідання надійно контрольованих ним органів — політбюро ЦК і президії ЦКК ВКП(б), на якому була піддана критиці опозиційна група О. Смирнова. Відводячи удар від себе, він звинуватив у провалі хлібозаготівель саботажників і шкідників, які просочилися в колгоспи, і висловив готовність відповісти на саботаж "нищівним ударом"¹³.

Внаслідок певних причин, які тут не розглядаються, "нищівний удар" був завданий по двох регіонах з яскраво вираженим переважанням українського населення — УСРР і Кубані. Зимою 1932–1933 рр. під виглядом хлібозаготівель в сільській місцевості обох регіонів були конфісковані всі продовольчі запаси. Метою цього удару було створення ситуації абсолютного голоду, щоб попередити повторення вже передбачуваного чекістами стихійного вибуху, подібного до того, що стався у березні 1930 р.

Разом з тим на січневому (1933 р.) об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) Сталін відмовився від політики "підхльостування", яка завела країну в глухий кут. Поворот в економічній політиці на селі ознаменувався заміною розкладки продовольчим податком.

19 січня 1933 р. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами". Цією постановою держава визнавала, що вирощений в колгоспі хліб належить селянам. Після виконання своїх податкових зобов'язань колгоспи могли продавати свою продукцію за цінами вільного ринку. Оскільки вони ще на початку року знали, скільки зерна треба відвантажити державі, у них виникала зацікавленість в результатах колективного господарювання.

Сталін до кінця життя залишався відданим моделі комунізму, яка була накреслена в програмі РКП(б) 1919 р. В своїй останній праці "Економічні проблеми соціалізму в СРСР" (вересень 1952 р.) він закликав крок за кроком скорочувати сферу дії товарного обігу і розширювати продуктообмін¹⁴. Однак постанова про обов'язкову поставку хліба державі поставила останню крапку в тій війні між державою і селянством, яка була розв'язана у 1929 р. Держава не змогла комунізувати селян і зробити колгоспний лад інтегральною частиною командної економіки. Селяни не змогли уникнути колективної праці на підприємствах, які перебували під цілковитим контролем держави-комуни. Але вони зберегли за собою присадибне господарство у приватній власності, хоч остання з ідеологічних причин була названа особистою власністю. Вони здобули право виходити на вільний ринок зі своєю продукцією.

У січні 1933 р. колгоспи набули вигляд, який всім нам добре відомий. Однією половиною обличчя (громадським господарством) вони зверталися до державного сектору економіки, а іншою (присадибним господарством) — до вільного ринку. У зв'язку з цим держава-комуна виявилася недобудованою. Її будівники не змогли ліквідувати товарно-грошових відносин.

У 1933 р. голод лютував у сільській місцевості хлібовиробляючих регіонів і в містах хлібоспоживаючих регіонів СРСР. У першому випадку він був наслідком хлібозаготівель, а в другому — зняття з централізованого постачання категорій населення, які влада вважала другорядними. В обох випадках цей голод був наслідком соціально-економічних перетворень у сільському господарстві, здійснюваних терористичними засобами. На тлі загальносоюзного голоду і в ситуації цілковитої фізичної та інформаційної блокади розгортався український Голодомор. Він мав іншу природу, будучи наслідком терористичної акції, влаштованої генсеком ЦК ВКП(б) з метою утриматися при владі.

Держава почала надавати продовольчу допомогу в місцевостях, охоплених Голодомором, з лютого 1933 р. Допомога була позбавлена рис благодійності: годували тільки тих, хто зберігав фізичну здатність працювати на сівбі. Ті, хто працювати не міг, гинули.

Жнива 1933 р. супроводжувалися в Україні величезними втратами. Причиною їх було вже не стільки небажання колгоспників сумлінно працювати, як у минулі роки, скільки фізична нездатність до праці. У багатьох районах, які особливо постраждали, відчувався сильний дефіцит робочих рук. Його долали шляхом створення мобільних бригад з колгоспників менш постраждалих районів, а також відмовою на певний час від чергового набору до територіальних частин Червоної армії. Значну роль на жнивях відіграли червоноармійці, робітники великих підприємств та студентська молодь. Згадуючи у 1934 р. недоліки минулорічної кампанії, С. Косіор вказав, що втрати зерна, за найбільш скромними підрахунками, сягали кількох сотень мільйонів пудів, і лише добрий урожай "певною мірою замазав усі проріхи у збиранні"¹⁵.

У попередні роки при непоганих урожаєх втрати теж були колосальними. У тезах доповіді А. Сліпанського "План агротехнічних заходів до підвищення врожайності на 1931 р." стверджувалося, що через забур'яненість полів загинуло до 40% урожаю. На III-ій конференції КП(б)У, яка проходила у присутності В. Молотова та Л. Кагановича і мала своїм основним завданням затвердити хлібозаготівельний план з урожаю 1932 р., українські керівники наводили оцінки абсолютних втрат попереднього урожаю: П. Любченко — від 100 до 150 млн. пудів, С. Косіор — від 120 до 150, О. Шліхтер — 150, М. Скрипник — близько 200 млн. пудів. Не претендуючи на точність, ці оцінки давали уявлення про масштаби втрат — до половини річного продовольчого фонду сільського населення України¹⁶. Реальний урожай 1932 р. взагалі не можна визначити, незважаючи на багаторічні зусилля М. Б. Таугера. Зрозуміло лише одне: втрати хліба в полі і при транспортуванні внаслідок апатії голодуючого селянства і загальної дезорганізації сільського господарства у 1932 р. були особливо великі.

Ситуація 1933 р. виявилася зовсім іншою для держави внаслідок переходу від розкладки до закупок. У 1930–1932 рр. вона забирала у вигляді хлібозаготівель все, що могла знайти, але з кожним роком знаходила все менше. Натомість план хлібозаготівель з урожаю 1933 р. Україна виконала уже на початку листопада. Колосальні втрати не вплинули на державний план, адже обов'язкові поставки обчислювалися з урожаю на пні. Постраждало знесилене від голоду селянство.

Хоча колгоспне селянство відвоювало собі певну автономію в командній економіці, воно мусило віддавати державі надто велику частку додаткового продукту. Зіставимо схожі за погодними умовами 1933 і 1936 рр. При урожаї зернових на пні в 1 419 млн. пудів і поставках державі в 317 млн. пудів товарність зернових у 1933 р. формально дорівнювала 22,3%. Це — на рівні другої половини 1920-х рр., приблизно

дві третини дореволюційної товарності. Однак у цьому році, як і в попередні, спостерігалися величезні втрати вирощеної продукції. Щоб визначити реальний рівень товарності зернових, треба урахувати ці втрати. Якщо припустити, що було втрачено третину врожаю (цю величину взято на основі оцінок компартійно-радянських керівників і, незалежно від них, іноземних експертів того часу), то питома вага зерна, переданого державі, підвищиться до 33,5%. Такий рівень товарності не поступався дореволюційному.

У 1936 р. біологічний врожай становив 221 млн. центнерів, або 1 381 млн. пудів. Держава заготовила 545 млн. пудів, тобто більше, ніж за будь-який попередній рік, включаючи період продрозкладки 1930–1932 рр. Питома вага заготівель у біологічному врожаї становила 39,5%. Врожай у коморі завжди менший, тому справжня товарність перевищувала 40%. Більш точну цифру назвати не можна, не знаючи втрат від поля до комори. Проте відомо, що після нормалізації становища в сільському господарстві втрати скоротилися до мінімуму і реальна товарність не набагато перевищувала 40-відсоткову позначку¹⁷.

Зіставлення 1933 і 1936 рр. свідчить про те, що держава обернула на свою користь всю економію, одержану в сільському господарстві завдяки подоланню втрат. Однак після відмови від продрозкладки у життєвому рівні колгоспного селянства теж сталися позитивні зміни. Колгоспи почали розширювати свої підсобні галузі — садівництво, городництво, птахівництво, бджільництво, ставкове господарство. У зв'язку з цим активізувалася участь працездатних членів сімей у громадському господарстві. У 1937 р. кожний колгоспний двор у степовій зоні України одержав на трудодні в середньому по 149 пудів хліба. Це був істотний додаток до продукції, що вироблялася на півгектарній присадибній ділянці. За 1934–1937 рр. колгоспники придбали близько півтора мільйона корів і телиць. На 100 господарств колгоспників у 1937 р. припадало 118 голів великої рогатої худоби¹⁸.

Післямова

Своєрідне надзавдання цього повідомлення полягало у тому, щоб віднайти причину одночасного застосування двох протилежних за знаком акцій сталінської команди у січні 1933 р. Причиною виявилася криза, що розгорталася у країні, яка будувала комунізм.

У схожій ситуації В. Ленін у 1921 р. відступив, задовольнившись одержавленням "командних висот" економіки. Сталін розв'язав кризу комбінованою політикою відступу і наступу. Не відразу, але він задовольнився створенням колгоспного ладу в артільній формі, тобто його неповною інтегрованістю в командну економіку. Та одночасно він

використав здобутий у попередні роки контроль над вищими органами влади, щоб здійснити замасковану під хлібозаготівлі терористичну акцію проти українського селянства, яке чинило особливо активний опір владі.

Можливо, що українські селяни задовольнилися б скасуванням продрозкладки і не піднялися б проти влади, як у березні 1930 р. Але Сталін не бажав ризикувати своїм становищем на вершині владної піраміди. Тому одночасно із відступом він завдав свій попереджувальний удар по сільській місцевості УСРР і Кубані. Отже, не варто прямо пов'язувати терор голодом, внаслідок якого стався Голодомор, з політикою комуністичного будівництва. Викликана цією політикою кризова ситуація в країні була лише тлом, на якому здійснювався страхотливий сталінський злочин.

Історичний досвід комуністичного будівництва в СРСР засвідчив, що створити державу-комуну у задуманому Леніним вигляді було неможливо навіть при застосуванні державного терору у велетенських масштабах. Досягнутий у січні 1933 р. компроміс між владою і селянством стабілізував ситуацію в народному господарстві. На четвертому році існування колгоспний лад набув того вигляду, в якому проіснував аж до розпаду СРСР.

¹ Ленін В. І. Останні листи і статті. 23 грудня 1922 р. — 2 березня 1923 р. — К., 1989. — С. 37.

² Там само. — С. 31.

³ Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927-1935. — М., 1957. — С. 259.

⁴ Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927-1932 гг. — М., 1989. — С. 390.

⁵ Lynne Viola. Peasant rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance. — New-York, Oxford, 1996. — P. 138-140.

⁶ Сталін Й. Твори. — Т. 13. — С. 183.

⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. Том 2. — М., 2000. — С. 383-384.

⁸ Сталин И. Сочинения. — Т. 12. — С. 286.

⁹ Вознесенский Н. А. Хозрасчет и планирование на современном этапе. — Детское Село, 1931. — С. 16.

¹⁰ Ивницкий Н. А. Голод 1932-1933 годов: кто виноват?// Судьбы российского крестьянства. — М., 1996. — С. 336.

¹¹ Трагедия советской деревни... — Том 3. — М., 2001. — С. 910.

¹² Командири великого голоду. Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932-1933 рр. — К., 2001. — С. 337-338.

¹³ Трагедия советской деревни... — Том 3. — С. 559.

¹⁴ Сталин И. Экономические проблемы социализма в СССР. — М., 1952. — С. 94.

¹⁵ Комуніст, 1934, 17 червня.

¹⁶ Кульчицький С. В. Ціна "великого перелому" — К., 1991. — С. 193, 213.

¹⁷ Кульчицький Станіслав. Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. — К., 2007. — С. 360-361.

¹⁸ История Украинской СССР. Том седьмой. — К., 1984. — С. 422-423.

Юркова Оксана (Київ)

**Наукова атестація істориків в Україні:
нормативна база та особливості захисту дисертацій
(друга половина 1920-х — 1941 рр.)**

В історіографії традиційно вважається, що в СРСР повернення до дореволюційної практики атестації наукових кадрів, що була ліквідована декретом Раднаркому РСФРР від 1 жовтня 1918 р.¹, відбулось із ухвалою відомої постанови РНК СРСР від 13 січня 1934 р. "Про вчені ступені і звання". Між тим варто наголосити, що в Україні вже з 1922 р. була запроваджена система наукової гратифікації (хоча й одноступенева, а не двоступенева, як з 1934 р.), однак вона не мала аналогів ані в РСФРР, ані в інших радянських республіках. Це було зафіксовано в ухваленому у жовтні 1922 р. 3-ю сесією ВУЦВК 6-го скликання "Кодексі законів про народну освіту"; стаття 619 проголошувала, що "*особам вищої вченої кваліфікації*" може присуджуватись ступінь доктора з певної загальної дисципліни. Займатися цим мав Науковий комітет Народного комісаріату освіти УСРР, що у той час очолював проф. С. Семковський.

Невдовзі в непримітному "Бюлетені" Укрглавпрофобру² була оприлюднена інструкція щодо застосування цього нововведення. Відповідно до неї можна було отримати ступінь доктора із 35 спеціальностей. Переважали, звичайно, точні та природничі галузі, але були зафіксовані й юридичні науки (публічне, цивільне та кримінальне право), політична економія, психологія, філософія, соціологія та історія української культури (остання спеціальність фактично означала історію України). Процедура здобуття наукового ступеня спочатку виглядала таким чином. Особи, які хотіли отримати ступінь доктора, мали подати заяву, життєпис, свої наукові праці (одна з яких мала бути "*цілковито самостійним науковим дослідженням*") та відзиви на ці праці відповідної науково-дослідної кафедри, вищої навчальної установи чи провідних вчених до Наукового комітету Наркомату освіти у Харкові або до його уповноважених у Києві, Одесі чи Катеринославі. У свою чергу, Науковий комітет організував спеціальні комісії (голови комісій та їх заступники визначались комітетом), до яких залучав всіх членів ВУАН відповідної спеціальності, що мешкали в цьому місті, керівників та дійсних членів науково-дослідних кафедр, інших компетентних спеціалістів, а також представників громадських організацій.

Із складу Комісії виділялась рецензійна підкомісія, члени якої мали детально ознайомитись із працями претендента і надати письмову

рецензію. У випадку позитивної рецензії Комісія допускала кандидата до публічного захисту та призначала щонайменше двох своїх представників для участі у публічному обговоренні. Якщо результати публічного диспуту визнавались Комісією задовільними, вона призначала кандидату ступінь доктора. Постанова Комісії разом з усіма протоколами та рецензіями надсилалась до Наукового комітету, який видавав кандидату відповідне посвідчення.

Згодом "Положення про вчені ступені" неодноразово вдосконалювалось. У 1925 р. до нього, зокрема, внесли пункт про те, що *"особам, що набули вченими працями видатність у науці"*, ступінь доктора міг бути наданий і без захисту дисертації, *honoris causa*. Розширювався і склад комісії по присудженню наукових ступенів. Зокрема, до їх складу стали запрошувати представників державних та профспілкових організацій (данина часу), а також *"окремих осіб, відомих зі своєї компетенції в питаннях даної спеціальності, які живуть так в обсягу УСРР, як і в інших республіках Союзу"*³. У травні 1927 р. постановою президії Укрнауки було визнано за доцільне та своєчасне поставити вимогу, аби наукові праці, що подавались на присудження вченого ступеня, були надрукованими, прийом рукописів припинявся⁴. У 1928 р. спеціально ухваленою "Інструкцією по переведенню положення про вчені ступні" на рецензійну комісію покладалась вже обов'язки не лише детально ознайомитись з усіма науковими працями кандидата, але й дати висновок щодо їх *самостійності та наукової цінності*, а також визначити *наукову компетенцію* кандидата⁵. Розширювався й перелік спеціальностей. Крім "доктора історії культури", або ж — більш деталізовано — "доктора історії української культури", з'явилася і ступінь "доктора історії європейської культури" — сьогодні ми називаємо цю спеціальність "всесвітньою історією".

Попервах дозволялось перереєструвати отримані раніше наукові ступені, тож цим негайно скористались досить поважні вчені. Серед інших лише в квітні 1924 р. заяви на перереєстрацію написали професори Одеського інституту народної освіти (ІНО) славіст, академік АН СРСР Борис Ляпунов та лінгвіст, член-кореспондент АН СРСР Олександр Томсон, відомий богослов, професор Одеського інституту народного господарства Олександр Покровський. Останній, приміром, разом із заявою про реєстрацію його в званні доктора загальної історії на підставі захищеної у 1916 р. дисертації "Собори давньої церкви епохи перших трьох віків: історико-канонічне дослідження" подав перелік опублікованих праць, а також друковані відзиви на цю роботу професорів О. Бронзова, В. Бенешевича, П. Верховського, В. Мишчина, М. Красножона, К. Харламповича⁶. Надходили заяви і від дослідників, які мешкали поза межами УСРР.

У другій половині 1924 р. розпочались захисти дисертацій, переважно з медицини, хімії, біології, геології, математики. Істориків же, які у 1920-х рр. отримали докторський ступінь, можна легко перерахувати.

Відповідно до виписаних процедурних вимог першими відбули публічні захисти науковий співробітник кафедри історії європейської культури Харківського ІНО Андрій Коцевалов та аспірант тієї ж кафедри Марк Константинопольський. У грудні 1925 р. за постановою президії Укрнауки у Харкові було організовано Комісію на чолі з проф. В. Бузескулом для присудження їм наукових ступенів докторів історії культури⁷. 11 січня 1926 р. відбулось її перше засідання, виділені рецензійні підкомісії. Оскільки В. Бузескул відмовився очолювати Комісію, головування в ній перебрав проф. Є. Кагаров. До Комісії ввійшли академіки В. Бузескул та Д. Багалій, професори О. Гладстерн (як уповноважений Наукової асоціації сходознавства), М. Гольдін, М. Маслов, П. Ріттер, О. Федоровський, В. Юринець, М. Яворський (останні двоє — як представники Інституту марксизму), а також представник Наркомпросу М. Шатунов⁸. 12 квітня було проведено чергове засідання Комісії. Акад. В. Бузескул та професори Є. Кагаров та М. Гольдін зачитали позитивні попередні рецензії на роботу А. Коцевалова "Матеріальна культура грецьких колоній північного узбережжя Чорного моря", так само задовільною визнавалась праця М. Константинопольського "Культ Мітри" у відзивах професорів Є. Кагарова та П. Ріттера⁹. Обговорення робіт на Комісії продовжувалось ще 19 та 26 квітня, тоді ж були визначені й дати публічних диспутів, призначені опоненти¹⁰.

Нарешті 6 червня 1926 р. в історичному кабінеті Харківського ІНО відбувся захист А. Коцевалова (опоненти — акад. В. Бузескул та проф. Є. Кагаров), а 9 червня — М. Константинопольського (опоненти — професори Є. Кагаров та П. Ріттер); обидва захисти одногосно були визнані задовільними і до Укрголовнауки були відправлені клопотання про присудження цим молодим вченим наукового ступеня докторів історії культури¹¹. Розглянувши їх, президія Укрголовнауки 23 жовтня 1926 р. дані клопотання задовольнила¹². Таким чином, ці двоє дослідників стали першими в Україні істориками, які після публічного захисту дисертацій отримали ступінь докторів історії культури.

Практично одночасно в Одесі за тією ж процедурою відбував захист професор кафедри історії України Київського ІНО Олександр Оглоблін. 8 квітня 1926 р. він подав заяву до уповноваженого Укрголовнауки в Одесі. 11 травня відбулось перше засідання Комісії по присудженню йому наукового ступеня доктора історії української культури. На наступному засіданні 27 травня після заслуховування позитивних відгуків членів рецензійної комісії професорів М. Слабченка, О. Вайнштейна та

Є. Загоровського було призначено офіційний прилюдний диспут для захисту О. Оглоблиним дисертації на тему "Передкапіталістична фабрика" на 10 червня 1926 р. в актовому залі Одеського ІНО. О. Оглоблин успішно відбув захист (опоненти — професори М. Слабченко, О. Вайнштейн, Є. Загоровський та К. Добролюбський), Комісія визнала його достойним ученого ступеня доктора історії української культури, проте лише 24 грудня 1927 р. президія Укрголовнауки затвердила О. Оглоблину докторат¹³.

25 жовтня 1927 р. в Одеському державному історико-археологічному музеї успішно захистив дисертацію й декан факультету соціального виховання Ніжинського ІНО Кость Штеппа (опоненти — професори Є. Кагаров, Г. Церетелі, О. Покровський, М. Бережков, І. Турцевич). Через місяць Комісія з вчених ступенів Укрнауки присудила йому науковий ступінь доктора історії європейської культури. Втім, його шлях до захисту дисертації на тему "Нариси з історії античної й християнської демонології. До історії походження християнства" був складнішим, ніж у попередників. Подаючи у червні 1926 р. заяву до Укрнауки про бажання захистити дисертаційне дослідження, К. Штеппа розраховував на те, що Комісія буде сформована у Харкові. Однак згідно рішення Укрнауки така Комісія була сформована у Києві під головуванням акад. А. Кримського. 21 січня 1927 р. на засіданні Комісії були розглянуті рецензії професорів Є. Кагарова, О. Покровського та О. Гілярова (останній дав негативний висновок). Далі справа не пішла, Комісія, що взяла за основу думку О. Гілярова, дисертацію до захисту не рекомендувала, підкресливши, що наукові здобутки автора не настільки видатні, аби за роботу він міг здобути ступінь доктора. На початку травня 1927 р. К. Штеппа подав нове клопотання до Укрнауки, цього разу просив переглянути його дисертаційну справу і передати її на розгляд іншій комісії, до складу якої обов'язково залучити фахівців з історії античної культури. Його прохання задовольнили: така комісія була сформована в Одесі, де, відбувши всі необхідні процедурні етапи, і провела захист¹⁴.

Наступного, 1928 року звання доктора історії європейської культури здобув і професор Київського ІНО Леонід Беркут¹⁵.

Без прилюдного захисту дисертацій докторами історії української культури стали проф. Михайло Слабченко (січень 1928 р.) та проф. Матвій Яворський (лютий 1929 р.)¹⁶. Клопотання перед Укрнаукою про надання М. Слабченку докторського ступеню без захисту дисертації з огляду на те, що він є автором значної кількості фундаментальних праць, було порушено Харківською науково-дослідною кафедрою історії української культури ще у 1926 р.¹⁷ Однак лише 7 січня 1928 р. на засіданні Укрнауки було ухвалено утворити у Харкові спеціальну Комісію під головуванням акад. Д. Багалія для розгляду справи¹⁸. Невдовзі

М. Слабченку таки було присуджено науковий ступінь доктора історії української культури *honoris causa*, що, як писав сам вчений у листі до Д. Багалія, було для нього дуже цінним¹⁹.

За всіма процедурними правилами відбулось і надання докторату проф. М. Яворському, хоча вчений в цей же час очолював соціально-історичну секцію Експертно-кваліфікаційної комісії при Укрнауці²⁰. Так, за участю акад. Д.Багалія, що головував у Комісії, професорів О. Оглоблина, В. Барвінського, Н. Мірзи-Авак'янц, представників Інституту марксизму професорів Г. Рохкіна та О. Камишана, а також завідувача Центрального архівного управління УСРР М.Рубача 19 лютого 1929 р. було проведено засідання в справі присудження вченому ступеня доктора історії культури. Як свідчить протокол, Д. Багалій оголосив витяги зі своїх рецензій на праці М. Яворського, В.Барвінський зачитав складений ним бібліографічний огляд рецензій на праці історика. Далі подали свої рецензії на твори М. Яворського: Н. Мірза-Авак'янц — на працю "Україна в епоху капіталізму", О. Оглоблін — на першу частину другого тому "Нарисів з історії революційної боротьби на Україні", а М. Рубач — на перший том "Революційних рухів на Україні". О. Камишан та Г. Рохкін, у свою чергу, охарактеризували наукову діяльність професора М. Яворського. Врешті-решт, після детального обговорення, було ухвалено: *"Комісія визнала проф. Яворського М. І. вповні самостійним сформованим науковим дослідувачем-істориком марксистом на підставі його "Нарису історії революційної боротьби на Україні", том I і I-а частина II тому. Окрім того і науково-популярні праці його синтетичного характеру як "Нарис Історії України", дві частини, і "Україна в епоху капіталізму", три частини, цінні як перші спроби в українській історіографії марксистського освітлення історичного процесу. I тому по сукупності всіх його праць Комісія одногolosно визнає необхідним дати М. І. Яворському ступінь доктора історії культури — без прилюдного захисту дисертації"*²¹.

Підсумуємо. Отже, докторами історії культури в Україні у другій половині 1920-х рр. стали семеро істориків, з них двоє отримали це звання *honoris causa*. Четверо з них спеціалізувались із всесвітньої історії (отримали ступінь докторів історії європейської культури), троє були фахівцями з історії України (стали докторами історії української культури). Двічі Комісія з присудження наукових ступенів працювала в Одесі, один раз — у Києві, коли К. Штеппі було відмовлено у захисті, і п'ять разів — у столиці України, Харкові. Відзначимо також, що двоє вчених (А. Коцевалов та М. Константинопольський) захищались на основі рукописів, інші п'ятеро подавали для захисту вже надруковані монографії. Різним був і їх професійний досвід та посади. Один дослідник на момент

захисту дисертації закінчив навчання в аспірантурі (М. Константинопольський), один після завершення аспірантури вже два роки працював як науковий співробітник науково-дослідної кафедри (А. Коцевалов), інші займали посади професорів в Інститутах народної освіти (Л. Беркут, О. Оглоблин, М. Слабченко, К. Штеппа), а М. Яворський навіть очолював Український інститут марксизму. Географічно вони представляли Одесу (М. Слабченко), Київ (Л. Беркут, О. Оглоблин), Ніжин (К. Штеппа) та Харків (А. Коцевалов, М. Константинопольський, М. Яворський), але фактично знаходились у сфері впливу акад. Д. Багалія і самого М. Яворського, репрезентуючи різні гілки так званої "нової революційної школи".

Задамося питанням: чому з-поміж значної кількості істориків-професіоналів, які працювали в Україні у 1920-х рр., стати докторами історії культури спромоглися лише ці семеро? Що зупиняло інших і що вмотивувало цих настійливо добиватись докторату? Чи справді, як твердять історики І. Верба та М. Самофалов, "захистити дисертацію було справою нелегкою, враховуючи боротьбу різних наукових шкіл"²²?

Не думаємо, що все так однозначно пов'язано із начебто передбачуваним довготривалим процесом захисту дисертації або ж непростими міжособистісними стосунками представників різних наукових напрямів та шкіл, в даному випадку акад. М. Грушевського, з одного боку, та акад. Д. Багалія (а, отже, М. Слабченка та О. Оглоблина), з іншого. (Справді, крім К. Штеппи, який, будучи деканом факультету соціального виховання Ніжинського ІНО, одночасно працював в Історичних установах М. Грушевського, більше жоден із "грушев'янців" здобути докторат не спромігся).

Зрештою, не відкидаючи тези про те, що саме вплив акад. Д. Багалія, який був членом Експертно-кваліфікаційної комісії при Укрнауці від Академії наук²³, спонукав даних дослідників до отримання докторату, припускаємо, що відповідь можна знайти у статусності докторського звання й ступені честоловства даних вчених. Дійсно, у 1920-х рр. звання доктора було почесною відзнакою і мало лише опосередкований вплив на отримання вищої посади й здобуття більшої зарплати, тож, можливо, переважна більшість істориків не вважала за потрібне витратити час для проходження цієї процедури. Наважувалися на захист докторських дисертацій лише найбільш амбітні вчені, які мали на думці далекосяжні плани — подальші біографії названих вчених це засвідчують.

У 1920-х рр. в Україні крім прилюдних захистів на здобуття докторського ступеня мали місце й так звані "промоційні захисти", про які варто згадати окремо. Хоча захисти промоційних праць також відбувались прилюдно, за певним сценарієм, дуже схожим на сценарій захисту

докторської дисертації, а їх метою також було засвідчення певного кваліфікаційного рівня здобувача, однак наслідками цих промоцій ставало переведення аспірантів науково-дослідних кафедр (які зазвичай і відбували промоції) до категорії наукових співробітників цих кафедр. Таким чином, ті, хто вдало пройшов промоційний захист, отримували не науковий (докторський) ступінь, а наукову посаду, що підтверджувалось відповідною ухвалою Укрнауки.

Приміром, на Науково-дослідній кафедрі історії України при ВУАН під керуванням акад. М. Грушевського промоційні захисти ставали завершальним акордом в підготовці аспірантів. Вони відбувалися лише тоді, коли аспірант складав усі перевірки, а його наукова праця не менше двох разів обговорювалась на пленумі кафедри. Такому обговоренню звичайно передували розгляд праці керівником аспіранта і подання аспірантом тез праці для ознайомлення широкого загалу із основними її положеннями. Безпосередньо перед промоцією праця обговорювалась в керуючому осередку кафедри, де кожний з дійсних членів давав відгук на роботу, а також визначався час захисту та призначалися опоненти.

Самі промоційні захисти ставали святами і відбувались по неділях в залі Історичної секції ВУАН за таким сценарієм: спочатку керівник кафедри акад. М. Грушевський зачитував постанову керуючого осередку в цій справі, потім секретар кафедри оголошував *curriculum vitae* кандидата та список його друкованих праць. Нарешті сам кандидат у годинній промові подавав коротке резюме із своєї праці, після чого з оцінкою роботи в цілому виступали призначені опоненти. Потому слово давалося усім бажаним, присутнім на захисті. Наприкінці з останнім словом — відповіддю опонентам виступав кандидат. Зрештою, після короткої наради керуючого осередку голова оголошував постанову, якою аспірант визнавався гідним звання наукового співробітника; надалі кафедра ухвалювала за потрібне клопотатись перед Укрнаукою про затвердження його в цім званні. Детальні звідомлення про ці прилюдні оборони промоційних праць аспірантів кафедри М. Грушевського друкувались в науковому часопису Історичної секції ВУАН — журналі "Україна".

Загалом же у 1926—1930 рр. на терені Науково-дослідної кафедри історії України відбулось 11 успішних промоційних захистів; О. Баранович, С. Глушко, П. Глядківський, В. Денисенко, П. Нечипоренко, О. Павлик, О. Степанишина, М. Ткаченко, С. Шамрай, В. Юркевич стали науковими співробітниками цієї установи, а Л. Окиншевич після промоції закріпився на Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури²⁴.

Подібні промоційні захисти у другій половині 1920-х рр. мали місце і в інших науково-дослідних установах історичного профілю, зокрема

Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури, Ніжинській науково-дослідній кафедрі історії, культури і мови та ін.

Останнім із істориків, хто отримав ступінь доктора історії української культури від Укрнауки, був Матвій Яворський. Трагічний процес примусової радянзації української історичної науки, що з часу так званої "Справи СВУ" набув виразних і чітких форм, зробив захист дисертаційних досліджень неактуальним. Вченим йшлося вже не про підтвердження своєї високої кваліфікації, а про банальне виживання в умовах так званих "дискусій" та "чисток".

Ситуація із науковою атестацією докорінно змінилась у 1934 р. із постановою РНК СРСР "Про вчені ступені і звання", що оформила радянську модель організації науки на обширах всього СРСР. Статусна номенклатура, що присутня у будь-якій науковій спільноті, в умовах радянської дійсності набула форми ієрархії вчених ступенів та вчених звань. Одночасно ця система почала слугувати й засобом реалізації позанаукових завдань, зокрема розподільчих, виховних та контрольних, а її цілі мали винятково адміністративно-господарчий характер²⁵.

Власне, початок був покладений постановою ЦВК СРСР "Про навчальні програми й режим у вищій школі й технікумах" від 19 вересня 1932 р., в якій було визнано за необхідне запровадити вчені ступені та встановити порядок надання вчених звань відповідно до кваліфікації та наукових і педагогічних заслуг, а не посади, що займав здобувач²⁶. Цією ж постановою було створено Комітет у справах вищої технічної школи при ЦВК СРСР, при президії якого у жовтні 1933 р. було сформовано Вищу атестаційну комісію (ВАК) СРСР²⁷.

Тож про що йшлося у тій знаковій постанові "Про вчені ступені і звання"? Керуючись начебто найкращими спонуканнями "заохочування наукової роботи та підвищення кваліфікації наукових та науково-педагогічних кадрів", РНК СРСР ухвалив запровадити вчені ступені кандидата та доктора наук, а також вчені звання асистента, доцента та професора у вищих навчальних закладах, у науково-дослідних установах відповідно — молодшого наукового співробітника, старшого наукового співробітника та дійсного члена. Вчені ступені мали визначати кваліфікаційний рівень певної особи, а звання — посадову наукову функцію.

Для того, аби отримати ступінь кандидата наук, треба було успішно "пройти" аспірантуру (або скласти відповідний іспит) та публічно захистити дисертацію. Для отримання ступеня доктора наук необхідно було мати вчений ступінь кандидата наук та публічно захистити дисертацію. Одночасно до цього пункту було додано дві примітки. По-перше, до публічного захисту докторської дисертації могли бути допущені і особи, що не мали ступеня кандидата наук, проте "були відомі своїми

вченими працями, відкриттями або винаходами". По-друге, ступінь доктора могла бути надана і без захисту дисертації тим особам, що були відомі "своїми *видатними* вченими працями, відкриттями або винаходами" (виділено нами. — О. Ю.).

Постановою встановлювався і зв'язок між вченими ступенями і вченими званнями. Так, звання доцента (старшого наукового співробітника) мало тепер надаватись за наявності ступеня кандидата наук, а звання професора (дійсного члена) — за наявності ступеня доктора наук. І хоча до 1 січня 1936 р. робилось послаблення — звання могли надаватись і без наявності вченого ступеня, проте володіння вченим ступенем доктора або кандидата наук за інших рівних умов давало перевагу на отримання відповідних посад. Окремим пунктом — на це варто звернути увагу історикам науки — також встановлювався порядок автоматичного надання ступеня доктора наук дійсним членам академій наук та Комакадемії з моменту їх обрання²⁸.

Невдовзі, 10 червня 1934 р. РНК СРСР була затверджена Інструкція Комітету з вищої технічної освіти при ЦВК СРСР про порядок застосування цієї постанови, де було детально вписано, хто може претендувати на пошукування вчених ступенів, як має відбуватись представлення дисертації та її захист, які установи можуть надавати вчені ступені та звання. Так, рішення щодо надання ступенів кандидатів та докторів історичних наук могли ухвалювати кваліфікаційні комісії Наркомпросів союзних республік, президії АН СРСР та академій наук союзних республік, а також президія Комакадемії²⁹.

20 березня 1937 р. була ухвалена вдосконалена постанова РНК СРСР "Про вчені ступені і звання". У порівнянні з однойменною постановою 1934 р. до неї були внесені певні зміни та уточнення. Для працівників науково-дослідних установ найвищим вченим званням стало звання професора (замість дійсного члена). Було також визначено, що вчений ступінь доктора присуджується радами вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів АН СРСР та затверджується ВАК СРСР. Загальним зборам АН СРСР було надано право присуджувати особливо видатним радянським та іноземним вченим ступінь доктора *honoris causa*. Учений ступінь доктора з моменту обрання мав надаватись лише дійсним членам АН СРСР. Разом з тим вчений ступінь кандидата наук міг присуджуватись радами вишів та науково-дослідних інститутів АН СРСР, але Всесоюзний комітет у справах вищої школи при РНК СРСР, який, власне, і затверджував склад цих рад, мав право в особливих випадках скасовувати їх ухвали. Одночасно вводився інститут апеляції.

До списку вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів, яким надавалось право приймання докторських і кандидатських

дисертацій з історичних наук і представлення до вченого ступеня доктора історичних наук було внесено низку державних університетів — Московський, Ленінградський, Казанський, Воронежський, Саратовський, Томський, Тбіліський, Білоруський, Вірменський, Азербайджанський та Середньоазіатський, а також Київський та Харківський; Московський та Ленінградський державні педінститути, Московський інститут історії, філософії та літератури. Крім того, право приймати кандидатські дисертації і присуджувати вчений ступінь кандидата історичних наук отримали Ростовський, Горьковський, Казахський та Одеський державні університети³⁰.

Цей перелік викликав серед науковців певне нерозуміння. Так, приміром, 2 квітня 1937 р. у листі до акад. Д. Петрушевського, який тоді працював в Інституті історії АН СРСР, київський історик Н. Полонська-Василенко із здивуванням писала: *"С правом наделения учеными степенями как-то не ясно. Почему лишен Ваш институт этого права? Еще непонятнее положение Академии. Как будто бы в законе сказано, что правом пользуются Укр[аинская] и Бел[орусская] Академии, а в списке давателей их нет, но зато стоит К[иевский] университет, учреждение значительно ниже стоящее, чем наша Академия. Все лучшие силы работают и в Академии, и в Университете, но нет ни одной крупной величины, кот[орая] работала бы в Университете, и не работала в Академии"*³¹.

Зрештою, 26 квітня 1938 р. до згаданої постанови були внесені доповнення, згідно з якими в галузі історичних наук докторські дисертації тепер могли ще розглядатися в Інституті Маркса-Енгельса-Леніна у Москві та Дніпропетровському державному університеті, а також в Інституті історії АН СРСР³². Чергові додатки були ухвалені вже через півтора року. 14 вересня 1939 р. постановою РНК СРСР Ростовський та Одеський державні університети отримали право розглядати не лише кандидатські, а й докторські дисертації, також до переліку установ, що могли приймати кандидатські дисертації та надавати вчені ступені кандидатів історичних наук, був включений й Інститут історії України АН УРСР³³.

Після появи постанови 1934 р. найбільш зацікавленими в отриманні вчених ступенів і звань виявились викладачі університетів та педагогічних інститутів, що й не дивно, адже їх посади (а, отже, і зарплата) були поставлені у пряму залежність від наявності того або іншого ступеня та звання. Однак кваліфікаційною комісією НКО УСРР, яка у 1934—1935 рр. розглядала ці справи, значній частині претендентів було відмовлено. *"Причина, — як зазначав заступник наркому освіти УСРР, голова кваліфікаційної комісії І. Хаїт, — недостатня кваліфікація. Деяких з цих товаришів допущено до виконання своїх обов'язків тимчасово. Перед усіма цими науковими працівниками стоїть завдання — якнайшвидше*

скласти встановлені законом іспити і захистити дисертацію на вчену ступінь, інакше цим товаришам доведеться залишитись у вищій школі тільки асистентами"³⁴. Отже, підготовка і захист дисертації стали найважливішою ознакою підвищення кваліфікації викладача вищої школи, можливо, тому права проводити захисти кандидатських і докторських дисертацій спочатку перебравли на себе саме університети.

Згідно із закладеною ЦВК СРСР у 1932 р. нормою підготовка наукових та науково-педагогічних працівників до захисту кандидатських дисертацій мала здійснюватись через інститут аспірантури. Власне, для України це не було чимось новим — у 1920-х рр. при науково-дослідних кафедрах (згодом — також і при інститутах ВУАМЛІН) навчалось чимало аспірантів, ними опікувалась Центральна аспірантська комісія Укрголовнауки при НКО УСРР. Однак ухваленої на державному рівні програми підготовки аспірантів не існувало. Вимоги до підготовки науковців складались на кожній науково-дослідній кафедрі окремо і значною мірою залежали від її керівника. Та й основною метою аспірантури (спочатку дворічної, а потім трирічної) було не написання дисертаційних досліджень, а науковий вишкіл, підготовка молодих вчених до самостійної дослідницької праці та до педагогічної діяльності у вищих навчальних закладах.

Натомість з 1932 р. підготовка аспірантів зосередилась при вишах, кожний аспірант був прикріплений до певної кафедри, мав працювати по спеціальному навчально-виробничому плану; запроваджувалось обов'язкове складання іспитів, а перед закінченням аспірантури — захист дисертації³⁵. 13 січня 1934 р. ці положення були розширені та оформлені у спеціальній постанові РНК СРСР "Про підготовку наукових та науково-педагогічних працівників", де чітко виписувались порядок зарахування до аспірантури та порядок навчання аспірантів. Окремим пунктом було зафіксовано, що після виконання всіх вимог навчального плану аспірант мав публічно захищати дисертацію на ступінь кандидата наук³⁶.

На жаль, поки що маємо не так багато даних про захисти кандидатських дисертацій істориками в Україні у 1930-х рр. Пов'язано це передусім з тим, що архіви Київського, Одеського, Харківського та Дніпропетровського університетів, а також Інституту історії України АН УРСР, на засіданнях вчених рад яких у той період могли відбуватись захисти дисертацій, за ті роки не збереглися. А численні хвилі репресій радянської влади щодо істориків призвели до вилучення із наукового вжитку багатьох імен вчених та викладачів. Таким чином, виявлення прізвищ науковців, які стали кандидатами та докторами історичних наук (хоча їх не так вже й було багато в Україні), складає окреме дослідницьке завдання.

Наразі можемо вказати, що у 1935 р. ступінь кандидата історичних наук без захисту дисертацій отримали декан історичного факультету Одеського університету І. Сероглазов (Шехтер)³⁷, завідувач кафедри історії України того ж університету І. Погорілий³⁸ та вчений секретар Інституту історії ВУАМЛІН В. Гуристримба³⁹. У 1936 р. кваліфікаційна комісія НКО УРСР без захисту дисертації присудила вчений ступінь доктора історичних наук професору Одеського університету К. Добролюбському⁴⁰.

Того ж 1936 року скористались правом присудження наукових ступенів без захисту дисертацій у ВУАМЛІН. На засіданні президії ВУАМЛІН 27—29 липня 1936 р. після обговорення пропозицій кваліфікаційної комісії та праць співробітників Інституту історії ВУАМЛІН К. Гуслистого та Т. Скубицького було ухвалено надати їм вчений ступінь кандидата історичних наук, а директору Інституту Н. Войтинському — після розгляду переліку його "як надрукованих, так і підготовлених до друку робіт" — вчений ступінь доктора історичних наук⁴¹. Однак ці ступені затверджені не були, ВУАМЛІН невдовзі була розформована.

Найбільш "плідними" в кількісному вимірі стали 1938—1941 рр. Так, зокрема, в цей час кандидатські дисертації захистили історики І. Бойко (тема: "Польське повстання 1863 р. на Україні", 1940)⁴², Д. Введенський, К. Віч, Ф. Ковтун — у Харківському університеті⁴³, А. Барабой (тема: "Причини приєднання України до Росії у 1654 р.", 1939)⁴⁴, Ю. Білан (тема: "Селянський рух у 60-х роках ХІХ ст. на Київщині", 1940)⁴⁵, А. Бортніков, К. Гербов, Я. Глуховський, К. Гуслистий, В. Жебоклицький (тема: "Політика Німеччини на Балканах в 1912 році", 1940)⁴⁶, О. Кіктев, О. Кошик (1941)⁴⁷, Я. Корчмар, П. Лавров (тема: "Селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармелюка", 1939)⁴⁸, Ф. Лось (тема: "Столипінська аграрна реформа на Україні", 1940, науковий керівник — проф. О. Оглоблин)⁴⁹, М. Марченко (тема: "Боротьба Росії й Польщі за Україну у перше десятиліття після приєднання України до Росії, 1654—1664", 1940)⁵⁰, О. Маркевич, І. Мельников, І. Премислер (1939)⁵¹, С. Ойгенблік⁵², О. Юровська (1939)⁵³, Ф. Ястребов (тема: "Місце декабризму в історії революційного руху в Росії ХІХ ст.", 1938)⁵⁴ — у Київському; І. Адамов (тема: "Робітники і моряки Одеського порту в революційному русі ХІХ – початку ХХ ст."), О. Колесников (тема: "Про селянські рухи на Україні в період селянської реформи"), П. Лісничий (тема: "Становище селян і селянський рух у 80–90-х рр. ХІХ століття на півдні України", 1940)⁵⁵, А. Крячун (1940)⁵⁶ — в Одеському університеті, М. Беркович — в Одеському державному педагогічному інституті іноземних мов (1939)⁵⁷. У 1938 р. без захисту дисертації отримав ступінь кандидата історичних наук С. Боровой⁵⁸, а у 1939 — С. Семенов-Зусер⁵⁹.

На засіданні вченої ради Інституту історії України АН УРСР, склад якої затверджувався президією АН УРСР, у 1940—1941 рр. захистили

кандидатські дисертації В. Дядиченко (тема: "Семен Палій", 1940), П. Бистренко (тема: "Перші марксистські організації на Україні", 1940), К. Стецюк (тема: "Вплив повстання Степана Разіна на Україну", 1941, науковий керівник — д.і.н., проф. М. Н. Петровський), В. Самофалов (тема: "Розгром української буржуазно-націоналістичної партії укапістів", 1941), О. Сенченко (тема: "Реформа 1861 р. на Україні", 1941) та Л. Жилинська (тема: "Становище і боротьба монастирських посполитих у другій половині XVII і XVIII ст. на Лівобережній Україні", 1941)⁶⁰. А старшому науковому співробітнику Інституту історії партії при ЦК КП(б)У І. Кулику науковий ступінь кандидата історичних наук був наданий за сукупністю праць⁶¹.

Перелік українських істориків, що до середини 1941 р. здобули ступінь доктора історичних наук, значно скромніший. Так, крім вже згаданого Н. Войтинського, докторат якого так і не був затверджений, без захисту дисертацій отримали наукові ступені докторів історичних наук Л. Беркут та О. Оглоблин⁶²; а М. Петровський і Н. Полонська-Василенко тріумфально захистили дисертації в Інституті історії АН СРСР у Москві. Про це свідчать збережені в Архіві РАН у Москві стенограми засідань Вченої ради Інституту історії АН СРСР — відповідно від 25 червня 1939 р. та 18 жовтня 1940 р., коли згадані українські дослідники повністю відбули процедуру захисту.

Після ґрунтовного переднього слова М. Петровського, який захищав дисертацію на тему "Визвольна війна українського народу проти гніту польської шляхти та приєднання до Росії (1648—1654)", В. Пічета, один із його опонентів, дав таку характеристику вченому: *"В Вашем лице имеется первостатейный исследователь истории Украины, превосходно знакомый с ист[орическими] материалами и источниками, и в совершенстве владеющий критическим методом анализа и критики источников..."*⁶³. Позитивні відгуки надали й інші опоненти М. Петровського — О. Савич, К. Сивков та М. Рубінштейн. Підсумовуючи, директор Інституту акад. Б. Греков зазначив, що *"не может быть никакого сомнения в том, что Ученый совет будет поощрять Ник[олая] Неон[овеча] в дальнейшей его работе, потому что то, что он показал и в своей книге, и в своем сегодняшнем выступлении, ясно говорит, что это первоклассный эрудит в этой области и что он подметил много такого, чего мы до сих пор не знали"*⁶⁴. Тож не дивно, що всі 16 членів Вченої ради Інституту проголосували за надання Миколі Неоновичу ступеня доктора історичних наук⁶⁵.

Як засвідчує стенограма, так само блискуче⁶⁶ захистилась і Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко, хоча, треба визнати, до процедури захисту докторської на тему "Нариси з історії заселення Південної України у середині XVIII століття" вона ставилась досить-таки

прагматично⁶⁷. Зокрема, в одному з листів до Д. Петрушевського вона щиро зізнавалась, що "*ведь мне степень-то сама не очень и нужна: я не буду ни преподавать в ВУЗах, ни извлекать из нее какие-либо выгоды. Мне она интересна только тем, что даст увеличение пенсии, и только*"⁶⁸.

В Інституті історії АН СРСР у 1940 р. захистив докторську дисертацію і С. Боровий (тема: "Нариси з історії євреїв на Україні у XVI—XVII ст.", 1940)⁶⁹. Нами, звісно, наведений неповний перелік українських істориків, які у 1935—1941 рр. стали кандидатами та докторами наук. Робота по їх виявленню, якою б легкою вона не здавалась на перший погляд, має тривати. Під кутом зору радянзації історичної науки в Україні потребують ретельного висвітлення також обставини захистів, їх мотивація, визначення наукових керівників та опонентів дисертантів, аналіз тематики дисертаційних досліджень.

Як бачимо, з 1938 р. процес захисту кандидатських і докторських дисертацій набирав обертів. До планів роботи як історичних факультетів держуніверситетів і педагогічних інститутів, так академічних Інституту історії України й Інституту археології неодмінно вносились завдання підготовки кандидатів та докторів наук. Разом з тим кожний черговий захист засвідчував не лише набуття науковцями певної кваліфікації, але й віддзеркалював *методологічне переозброєння* вчених на засадах марксистської методології, що неодмінно підкреслювалось.

¹ О некоторых изменениях в составе и устройстве государственных ученых и высших учебных заведений Российской Республики. Ст. №789 // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. — М.: Изд-во народного комиссариата юстиции. — 1918. — № 72. В Україні відповідний декрет РНК УСРР був ухвалений 18 травня 1919 р.

² Бюлетень Укрглавпрофобру. — 1923. — № 3–4. Укрглавпрофобру — Український головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти, був одним із структурних підрозділів НКО УСРР.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 618. — Арк. 1.

⁴ Там само. — Арк. 39.

⁵ Там само. — Арк. 67–67-зв.

⁶ Там само. — Оп. 4. — Спр. 725. — Арк. 40–70.

⁷ Там само. — Оп. 5. — Спр. 770. — Арк. 67.

⁸ Там само. — Оп. 6. — Спр. 623. — Арк. 3, 34.

⁹ Там само. — Арк. 4–4-зв.

¹⁰ Там само. — Арк. 5, 8–8-зв.

¹¹ Там само. — Арк. 6–7.

¹² Там само. — Арк. 31.

¹³ Докладніше про перипетії захисту О. Оглоблиним докторської дисертації див.: *Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні.* — К., 1999. — С.89–92.

¹⁴ Докладніше див.: *Верба І. В., Самофалов М. О.* Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. — К., 2010. — С.45–55. Ретельно оповідаючи про складнощі, що зазнав К. Штеппа під час пошукування докторату, автори, однак, помилились, назвавши дослідника "першим доктором в

Україні" зі спеціальності "історія європейської культури"; більше ніж за рік до К. Штеппи, як вже зазначалось, докторами історії європейської культури стали А. Коцевалов та М. Константинопольський.

¹⁵ Юркова О. В. Беркут Леонід Миколайович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Минуле й сьогодення (1934–2004 рр.). — К.: Прайм-М, 2004. — С.154.

¹⁶ Відмітимо цікаву річ: і М. Слабченко, і М. Яворський брали участь у роботі Комісії з присудження наукових докторських ступенів іншим дослідникам у той час, як самі ще такого ступеня на мали.

¹⁷ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. — К., Херсон, 1998. — С.101.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 618. — Арк. 64.

¹⁹ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. — С.101.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 466. — Арк. 12.

²¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 618. — Арк. 66; частково це питання було висвітлено: Рубльов О. С. Лідер "істориків-марксистів" України (М. І. Яворський) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К.: Рідний край, 1991. — С. 298.

²² Верба І. В., Самофалов М. О. Історик Кость Штеппа. — С. 45.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 466. — Арк. 12.

²⁴ Див.: Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 128–129.

²⁵ Детальніше див.: Козлова Л. А. "Без защиты диссертации...": Статусная организация общественных наук в СССР, 1933–1935 годы // Социологический журнал. — 2001. — № 2. // <http://www.socjournal.ru/article/443>

²⁶ Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду СРСР (далі — ЗЗ СРСР). — 1932. — Відділ перший. — № 68. — Ст. 409. — С. 677.

²⁷ Там само. — 1933. — Відділ перший. — № 64. — Ст. 386.

²⁸ Там само. — 1934. — Відділ перший. — № 3. — Ст. 30. — С. 56–59.

²⁹ Там само. — № 34. — Ст. 270. — С. 480–485.

³⁰ Там само. — 1937. — Відділ перший. — № 21. — Ст. 83. — С. 176–182.

³¹ Лист Н. Д. Полонської-Василенко до Д. М. Петрушевського від 2 квітня 1937 р. // Архів Російської академії наук (далі — Архів РАН). — Ф. 493 (особовий фонд Д. М. Петрушевського). — Оп. 3/756. — Спр. 170. — Арк. 112.

³² ЗЗ СРСР. — 1938. — № 21. — Ст. 134. — С. 302–306.

³³ Там само. — 1939. — № 53. — Ст. 459. — С. 843–848.

³⁴ Доктори і кандидати наук // Вісті ВУЦВК. — 1936. — 18 січня.

³⁵ ЗЗ СРСР. — 1932. — Відділ перший. — № 68. — Ст. 409. — С. 676.

³⁶ Там само. — 1934. — Відділ перший. — № 3. — Ст. 29. — С. 54–56.

³⁷ Петровський Е. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 13. — С. 262.

³⁸ Петровський Е. Іван Іванович Погорілий (1899–1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 12. — С. 383.

³⁹ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 527.

⁴⁰ Добролюбський А. О., Савченко В. А. Добролюбський Костянтин Павлович // Одеські історики. Т. 1 (початок XIX — середина XX ст.): Енциклопедичне видання. — Одеса: "Друкарський дім", 2009. — С. 128.

- ⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6852. — Арк. 37–38.
- ⁴² Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — С. 490.
- ⁴³ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. — Харків: Фоліо, 2004. — С. 402.
- ⁴⁴ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — С. 481.
- ⁴⁵ Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. — С. 155.
- ⁴⁶ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — С. 541.
- ⁴⁷ Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. — С. 225.
- ⁴⁸ Там само. — С. 578.
- ⁴⁹ Там само. — С. 583.
- ⁵⁰ Там само. — С. 592.
- ⁵¹ Там само. — С. 624.
- ⁵² Державний архів м. Києва. — Ф. Р-1246. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 9, 10.
- ⁵³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9.
- ⁵⁴ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — С. 692.
- ⁵⁵ *Петровський Е.* Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках. — С. 272; *Левченко В. В.* Лісничий Павло Олександрович // *Одеські історики*. Т. 1. — С. 218.
- ⁵⁶ *Музичко О. Є.* Крячун Андрій Васильович // Там само. — С. 191.
- ⁵⁷ *Музичко О. Є.* Беркович Марк Юхимович // Там само. — С. 42.
- ⁵⁸ *Музичко О. Є.* Боровой Саул Якович // Там само. — С. 68.
- ⁵⁹ *Левченко В. В.* Семенов-Зусер Семен Анатолійович // Там само. — С. 346.
- ⁶⁰ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — С. 235.
- ⁶¹ Там само. — С. 235, 574.
- ⁶² Детальніше про перебіг здобуття О. Оглоблиним ступеня доктора історичних наук див.: *Верба І. В.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. — К., 1999. — С. 240–241. Цікаво відзначити, що клопотання про надання О. Оглоблину бажаного ступеня подавала не Вчена рада Інституту історії України АН УРСР, а Вчена рада Інституту історії АН СРСР.
- ⁶³ Архів РАН. — Ф. 1577. — Оп. 2. — Спр. 23. — Арк. 13.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 66-зв.
- ⁶⁵ Там само. — Арк. 67.
- ⁶⁶ У стенограмі зафіксований виступ голови лічильної комісії С. Бахрушина, який оголосив результати голосування: "Выдано было бюллетеней 18, роздано 16, при открытии урны вынуто 16 бюллетеней, "за" ученую степень подано 16 голосов. Таким образом, Наталья Дмитриевне Полонской-Василенко Ученым советом Института истории единогласно присуждена ученая степень доктора исторических наук" (Архів РАН. — Ф. 1577. — Оп. 2. — Спр. 44. — Арк. 79). Це документальне свідчення уточнює помилкові дані, що наводяться дослідниками життя і творчості вченої (начебто, "за" проголосувало 14 осіб, а 1 особа утрималась). Див.: *Верба І. В.* Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973). — Ніжин, 2008. — С. 150.
- ⁶⁷ Детальніше про обставини захисту див.: *Верба І. В.* Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973). — С. 144–150.
- ⁶⁸ Лист Н. Д. Полонської-Василенко до Д. М. Петрушевського від 25 січня 1940 р. // Архів РАН. — Ф. 493. — Оп. 3/756. — Спр. 170. — Арк. 1.
- ⁶⁹ *Музичко О. Є.* Боровой Саул Якович // *Одеські історики*. Т. 1. — С. 68.

Артюшенко Ольга (Київ)

Охорона материнства та дитинства в УСРР у 1928–1933 рр.

Охорона материнства та дитинства — це система державних та суспільних профілактичних та лікувальних заходів, які забезпечують охорону плоду, профілактику захворювань дитини, її всебічний фізичний та розумовий розвиток, попередження та лікування захворювань у жінок, зміцнення їх здоров'я. У радянські часи вважалося, що розвиток охорони материнства та дитинства тісно пов'язаний з провідними соціально-економічними факторами відповідних етапів історичного розвитку, та в першу чергу зі способом виробництва матеріальних благ¹. Роль об'єктивних чинників незаперечна, проте не можна ігнорувати суб'єктивні складові, оскільки саме спрямованість соціальної політики визначає рівень добробуту населення та охорони здоров'я зокрема.

Охорона материнства у широкому своєму розумінні виходить далеко за межі безпосередньої охорони здоров'я жінок у стані вагітності, пологів та післяпологового періоду. Вона передбачає систему соціальних та медичних заходів по охороні здоров'я жінок, особливу турботу про вагітних жінок та матерів, що мали годувати дітей².

Широке коло завдань, безпосередньо пов'язаних з діяльністю закладів охорони материнства, але спрямованих на охорону здоров'я дітей та підлітків, мала мережа закладів охорони дитинства.

Мережу закладів Охматдит становили постійні та тимчасові медично-профілактичні та соціальні заклади як відкритого (консультації охорони материнства та дитинства, ясла з молочними пунктами, дитячі садки, оздоровчі колонії, санаторії та дитячі майданчики), так і закритого (будинки матері й дитини, будинки немовляти, будинки дитини) типу, що мали піклуватися про здоров'я та виховання дітей та жінок-матерів.

Керівним органом медичних закладів Охматдит УСРР було Управління Охорони материнства та дитинства при Наркоматі охорони здоров'я УСРР у складі шести відділів: 1) дитячих лікарень, амбулаторій, санаторіїв та дитячих будинків; 2) пологової допомоги з секторами організації пологової допомоги на селі та боротьби з абортами; 3) дитячих ясел; 4) консультацій та молочних кухонь з сектором для обслуговування багатодітних матерів; 5) по санаторно-профілактичному обслуговуванню дошкільних та шкільних закладів; 6) капітального будівництва³. На відділи покладалися завдання медико-профілактичної допомоги дітям та матерям та санітарного нагляду в соціальних та оздоровчих закладах

Охматдиту, навчальних закладах Наркомосу та на виробництвах, де працювали діти та жінки.

Зважаючи на широке коло завдання, Управління охорони материнства та дитинства мало співпрацювати з низкою народних комісаріатів (освіти, соціального забезпечення, праці, постачання й частково юстиції та внутрішніх справ) та громадськими організаціями (товариствами "Друзі дітей" та Червоний Хрест, кооперативами, профспілками та комсомольськими організаціями), які також відповідали за певні ділянки роботи Охматдиту.

Координацією діяльності державних закладів та громадських організацій у сфері охорони дитинства займалися комісії допомоги дітям при виконкомах рад, на які покладалися завдання розвитку системи закладів охорони материнства та дитинства, забезпечення матерів речами, необхідними для догляду за дітьми, популяризації відомостей, які стосувалися гігієни вагітності, відновлення після пологів, догляду за немовлям тощо.

В основу організації та діяльності радянської системи Охматдит, як і в цілому системи охорони здоров'я населення, було покладено класовий принцип, згідно з яким безкоштовна медична допомога надавалася "трудоючим" й в першу чергу — робітникам та робітницям. У зв'язку з посиленням наприкінці 1920-х років індустріальних пріоритетів розвитку країни та планами "соціалістичної реконструкції" села, класові пріоритети у державній політиці посилювалися. План розвитку охорони здоров'я на першу п'ятирічку передбачав переважне медичне обслуговування робітників основних галузей промисловості, ударних виробництв і підприємств, а також соціалістичного (колгоспного) сектору села⁴.

Перед закладами системи Охматдит ставилося завдання запровадження заходів, які сприяли б масовому залученню жінок у суспільне виробництво. При розробці цих заходів враховувалися чинники, що визначали рівень здоров'я жінок і дітей. Насамперед — рівень харчування, житлово-побутові умови, доступність медичного обслуговування, умови праці та ефективність соціального страхування, санітарно-культурний рівень населення тощо⁵.

Зважаючи на масову гінекологічну захворюваність робітниць та селянок, високий відсоток дитячої та материнської смертності, значну недоношеність немовлят, що зумовлювалися тяжкою працею, незадовільним харчуванням, недоступністю медичної допомоги, недотриманням умов соціального страхування вагітних та матерів та низьким санітарно-культурним рівнем населення на початку 1930-х років, план розвитку системи охорони материнства та дитинства передбачав комплекс заходів, спрямованих на розв'язання цих проблем. А саме —

розширення мережі дитячих закладів по обслуговуванню молодшого дитинства та дітей підліткового віку, в тому числі розвиток ясельної справи, організацію стаціонарної пологової допомоги на селі, поширення мережі медичних закладів по обслуговуванню жінок, які знаходились у стані вагітності та післяпологового періоду⁶.

Конкретні завдання щодо залучення жінок до суспільної праці, закріплення її на виробництві і забезпечення підвищення кваліфікації — вимагали не тільки розширення системи закладів Охматдит, а й організації належного культурно-побутового обслуговування жінок-робітниць, оздоровлення умов жіночої праці, що передбачало вивчення впливу виробництва на здоров'я жінки, зокрема вагітної, проведення відповідної роботи з охорони праці та техніки безпеки, запровадження санітарного мінімуму в цехах. Ця робота покладалася на консультації для жінок, які мали брати участь у справі організації жіночої робочої сили на виробництві: в професіональному доборі робітниць, їх переведенні на менш шкідливі роботи⁷.

Створювалася наукова база для розвитку системи Охматдит. Було засновано спеціальні науково-дослідні інститути охорони материнства та дитинства. Зокрема, у 1928 р. — Київський інститут, першими організаторами та науковими керівниками якого були блискучі клініцисти Євген Львович Скловський та Григорій Федорович Писемський. Працівники інституті займалися розробкою нових форм обслуговування хворих дітей в яслах, розробляли проекти типового будівництва дитячих закладів, виробництва дитячого одягу, а також меблів, визначали стандарти фізичного розвитку дітей. Так, в Україні вперше було розроблено стандарти для обліку розвитку дітей в сільській місцевості⁸.

Питання охорони материнства та дитинства набували широкого обговорення на всесоюзних та всеукраїнських нарадах та з'їздах працівників Охматдит. Так, у 1929 р. на IV Всеросійському з'їзді Охматдит жваво обговорювалося питання про те, чи повинні органи охорони материнства та дитинства брати на себе, окрім профілактичних, також лікувальні функції щодо обслуговування дітей раннього віку. Було ухвалено рішення про надання консультаціями всебічної лікувально-профілактичної допомоги матерям та немовлятам.

Саме в УСРР наприкінці 1920-х років було започатковано медико-санітарні цехи, які вперше в СРСР мали налагоджувати диспансерний нагляд за жінками-робітницями та дівчатами підліткового віку, а також забезпечувати психопрофілактичне знеболювання пологів, організувати школи материнства та здійснювати медичний контроль за материнською та дитячою смертністю. Такий контроль сприяв підвищенню

відповідальності органів та закладів охорони здоров'я за станом акушерської допомоги на місцях⁹.

Важливим напрямком роботи органів Охматдиту була боротьба з дитячою безпритульністю. Відповідно до постанови ВУЦВК та РНК УСРР "Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР", ухваленою у листопаді 1927 р., реалізація цих заходів покладалася на різні державні органи. Зокрема, НКЗдрав мав здійснювати завдання ліквідації безпритульності серед дітей віком до 4-х років, НКОсвіти — серед дітей віком старше 4-х та підлітків молодше 18-ти років, НКСоцзабезпечення мав займатися загальною опікою безпритульних, а НКВС та ДПУ — боротися з правопорушеннями неповнолітніх та вилучати безпритульних з вулиць. Перед НКПраці та НКЗемсправом ставилося завдання працевлаштування безпритульних та бездоглядних. Функції фінансування та здійснення контролю за всіма заходами по боротьбі з безпритульністю покладалась на Центральну комісію допомоги дітям (ЦКДД) при ВУЦВК як на координуючий державний орган. Державним органам у боротьбі з безпритульністю мали сприяти добровільні товариства та організації ("Друзі дітей", Червоний Хрест, профспілки та кооперативні організації)¹⁰.

Хоча безпритульність планувалось подолати до 1928 р., соціальні наслідки політики "розкуркулення" та колективізації унеможливили реалізацію цього завдання. Масовий голод та безпритульність внесли неочікувані корективи до планів розвитку системи Охматдит.

Саме діти були найбільш вразливою групою населення, яка постраждала від голоду та епідемічних хвороб. Оскільки діти у віці до 14-ти років, вважалися непрацездатними, колгоспи не брали їх до уваги при розподілі хліба на трудовні, й таким чином позбавляли засобів до існування. Коли дорослі масово покидали рідні оселі та відправлялися до міст в пошуках продуктів, діти поповнювали лави безпритульних. Нерідко вони ставали жертвами канібалів або інших злочинців. За переписом населення 1926 р., діти віком від 14 років становили 38% сільського населення України, а до 4 років — 16%, отже на 1933 р. останнім мало виповнитися по 11 років і багатьом з них довелося виживати самотужки¹¹.

У серпні 1931 р. ВУЦВК ухвалив нову програму заходів боротьби з дитячою безпритульністю, яка враховувала різке зростання кількості знедолених дітей та сиріт і подовжила термін ліквідації безпритульності до початку 1932 р.¹²

Боротьба з безпритульністю здійснювалася надзвичайними заходами: шляхом створення спеціальних штабів та бригад по відловлюванню "дітей вулиць" (до складу останніх поряд з оперативним працівниками органів НКВС та ДПУ залучались робітники з виробництва та колишні безпритульні) та проведення відповідних операцій. Після кожної з них

кількість безпритульних у містах тимчасово зменшувалася. Так, після організованої наприкінці 1931 — на початку 1932 рр., з вулиць, за різними даними, було вилучено від 770 (за повідомленнями дитбудинків) до 1004 (за довідками районних штабів до боротьби з безпритульністю) бездоглядних дітей. На підставі цих даних Київський виконком звітував до обкому партії про подолання дитячої безпритульності у місті¹³. Однак скоро на зміну вилученим з'явилися нові безпритульні.

Зважаючи на катастрофічне зростання безпритульності, у квітні місяці при Наркоматі освіти УСРР було створено Центральний штаб з ліквідації безпритульності, до складу якого увійшли представники Наркомздорів'я, Наркомзабезпечення, Наркомпраці та міліції. Місцеві штаби організовувалися при обласних, міських та районних відділах народної освіти там, де їх ще не існувало. Головою центрального штабу було призначено член колегії НКОсвіти — Баруна¹⁴.

Згідно з інформацією Центрального штабу, не всі наркомати активно залучилися до боротьби з безпритульністю¹⁵. Крім того, діяльність штабів, як і раніше, відзначалась командно-адміністративним підходом, поширювалася виключно на міста, а до того ж спрямовувалася на ліквідацію вуличної безпритульності, тобто самого явища, а не причин його появи¹⁶. Тому подолати дитячу безпритульність не вдавалося. Упродовж першого півріччя 1932 р. у містах, за неповними підрахунками, було вилучено близько 5 тисяч безпритульних підлітків.

Загубивши надію на ліквідацію безпритульності, влада намагалась стримати наплив безпритульних та бездоглядних до столиці репресивними заходами. У телеграмі посла Аттоліко до міністра закордонних справ Італії від 23 серпня 1932 р. з цього приводу повідомлялося, що під час однієї з облав на жебраків та безпритульних "усім їм було зроблено позначку на лівій руці, що не змивалася, й було наказано не з'являтися в подальшому у Москві та Харкові під загрозою розстрілу", а після цього усіх їх було "відправлено у невідомому напрямку, вочевидь на острови Каспійського моря"¹⁷.

На початку 1933 р. становище дітей у неврожайних місцевостях катастрофічно погіршилося. Про різке збільшення у лютому кількості підкидьків та стрімке зростання смертності в дитячих установах інформував ЦК КП(б)У Вінницький обком партії. Аналогічні повідомлення надходили з інших місць. Зокрема, від Дніпропетровського облвиконкому, який повідомляв ЦК, що у 14 районах області діти перестали відвідувати школи, а продовольчої допомоги потребують 250 тис. школярів. На Київщині, за даними Наркомохоронздорів'я, у травні голодувало більше чверті мільйона дітей, а смерть забрала життя

332 дітей. В сільських районах Мелітопольського району смертність серед дітей становила половину померлих від голоду¹⁸.

6 травня 1933 року ЦК КП(б) ухвалив рішення про створення Всеукраїнської комісії по боротьбі з безпритульністю, яку очолив заступник начальника Харківського обласного управління ДПУ О. Й. Броневой¹⁹. Комісія Бронєвого, не відміну від штабів з ліквідації безпритульності, переймалася різними справами: вилучала безпритульних дітей з вулиць і залізниць, організовувала дитячі притулки у селах, налагоджувала харчування у школах, притягала до відповідальності посадових осіб, які не допомагали голодним дітям, "вибивала" кошти для працевлаштування підлітків. Чутки про діяльність комісії дійшли до сіл. З усіх районів України селяни привозили сусідських дітей, які залишались без батьків, а то і своїх до столиці і там залишали. На вулицях Харкова з'явилися десятки тисяч безпритульних малюків²⁰.

За січень–травень 1933 р. комісією Бронєвого було підібрано з вулиць Харкова 11 тис. 402 безпритульних, з них дітей — 8 тис. 557 осіб. Крім того, на залізницях за відповідний період було затримано ще 10 тис. дітей. У травні 1933 р. кількість безпритульних, підібраних у Харкові, зростає до 11 тис. 940 дітей (з них тисяча померла кількома днями поспіль). У бараках і дитбудинках на цей час перебувало понад 27 тис. дітлахів, а до міста щодня прибували все нові і нові.

На 5 липня 1933 р. кількість безпритульних, вилучених з вулиць та залізниць в Україні, становила близько 158.090 осіб. З метою попередження епідемічних хвороб, безпритульних первісно розміщували в ізоляторах — "карантинах".

Один з перших "карантинів", утворених на кошти комісії з ліквідації безпритульності, розпочав діяльність в Києві 1 жовтня 1932 р. Згідно з висновками бригади Київської КК–РСІ, яка проводила обстеження цього дитячого закладу, було з'ясовано, що він забезпечувався ще гірше, ніж інші дитячі заклади. Будівля "карантину" знаходилась у вкрай незадовільному стані, мало побитий дах, попсовану каналізацію, стелі, що руйнувались. В закладі, розрахованому на 45 дітей, їх перебувало у 2,5 рази більше (120 дітей). Кухня карантину поєднувалась з пральнею, тому фактично в одному приміщенні готували їжу, зберігали продукти, сушили білизну та купали, стригли й перевдягали дітей. В іншому приміщенні діти їли, спали та навчалися. Оскільки "карантин" не забезпечувався необхідним інвентарем та меблями, його постояльці спали на підлозі та розкладушках без матраців, подушок, простирал. Не було у "карантині" і рушників та мила, а через відсутність верхнього теплого взуття та одягу діти не виходили на прогулянки й весь час перебували у брудному приміщенні²¹.

Згідно з інструкціями НКЗО, після проходження карантину в ізоляторах дітей, вилучених з вулиць, мали розміщувати у спеціалізованих дитячих закладах: сиріт у віці від 1 до 4 років, а також дітей відповідного віку, які залишались без постійного догляду дорослих, або тих, кому батьки не забезпечували нормальні умови життя, — у "будинках дитини"²². Дітей старшого віку відсилали до так званих "виховних будинків".

Однак через брак приміщень для дитячих закладів, це правило не дотримувалося: малолітніх, вилучених з вулиць, на тривалий час залишали в карантинах, а до будинків дитини спрямовували переважно немовлят віком до одного року, а також безнадійно хворих підлітків. Аналогічна інформація щодо становища безпритульних надходила і з інших місць. Зокрема, у доповідній записці Харківського міського відділу охорони здоров'я повідомлялося, що діти у Литовських та Салтовських карантинах, що розміщувалися у бараках, через велику скупченість та погане харчування були дуже виснажені, тому їх щомісяця помирало більше третини²³. Тіснота та антисанітарія в дитячих ізоляторах спричиняли високу смертність дітей, яких ховали в колективних могилах²⁴.

У зв'язку з поширенням такого явища, як підкидання батьками немовлят до дитячих притулків, існувала потреба пристосування цих закладів для утримання немовлят. Деякі з "будинків дитини" було реорганізовано у "будинки немовляти" ще у 1920-ті рр., проте про їх кількість на початку 1930-х рр. нам невідомо.

Як і заклади для дітей старшого віку, "будинків немовляти" мали надавати притулок не тільки для безпритульників, а й для тих дітлахів, яких з різних причин належало тимчасово вилучати з хатніх умов життя. Різновидом "будинків немовляти" стали "будинки для хворої дитини", в яких розміщували фізично та розумово відсталіх дітей, а також (в окремих будинках) дітей з вродженим сифілісом, або хворих на трахому, чи на шкіряні або інші хвороби. Ці будинки відрізнялися від "будинків дитини" лише тим, що в них здійснювалася спеціалізована медична допомога для хворих²⁵.

На жаль, місць в дитячих притулках різних типів для безпритульних не вистачало. Про це, зокрема, повідомлялося у доповідній записці керівника групи соціально-побутової роботи Київської КК та РСІ, надісланої до обласної РСІ у серпні 1932 р.²⁶

Проте й розміщення дітей у дитячих закладах не рятувало їх від хвороб, голоду та смерті. Через брак приміщень для дитячих закладів, мізерність асигнувань на їх утримання та брак медичних та педагогічних працівників, умови утримання та виховання дітей у дитячих притулках були вкрай незадовільними, навіть для хворих, які потребували особливого нагляду та лікування. Це засвідчують чисельні акти ревізій,

проведених у дитячих будинках для хворих дітей. Так, у акті за наслідками обстеження Київського будинку для глухонімих дітей, організованого у січні 1931 р., було зафіксовано його істотне переповнення, занедбаний стан приміщення, відсутність опалення (через брак вугілля і непридатність печей до опалювання дровами), недостатнє обладнання меблями, побутовими речами та постільною білизною (на всіх вихованців було лише 5 рушників, часто-густо вони спали без простирадл). Крім того, було зафіксовано факти нецільового використання продуктів, призначених для продовольчого забезпечення дітей (співробітники установи харчувалися за рахунок цих продуктів)²⁷.

Залишалась нерозв'язаною проблема кадрового забезпечення дитячих закладів²⁸. На цьому, зокрема, зауважувалося у акті обстеження інтернатних установ міста Києва, проведеного обласною КК–РСІ у вересні 1932 р. За висновками бригади КК–РСІ, незабезпеченість кадрами медичних та педагогічних працівників, а особливо допоміжним персоналом, зумовлювалася їх низькими заробітками²⁹.

Не дотримувалися у дитячих будинках й нормативи щодо харчування дітей, встановлені у розмірі 400 г хліба, 20 г цукру, 85 г гороху чи круп, 40 г борошна, 6 г жирів, 35 г м'яса, 30 г свіжих овочів на особу на добу³⁰. Згідно з даними актів по обстеженню дитячих будинків та шкіл–інтернатів по районах Київської області у 1932 р., було встановлено, що щоденна видача хліба на особу становила пересічно 360 г, а крупи — лише 25% від норми. Зовсім не видавали дітям жирів, м'яса, риби та молока — продуктів конче необхідних для розвитку дитячого організму. Не надходили до дитячих закладів і засоби гігієни та санітарії, одяг, взуття та інші промислові товари. Внаслідок цього, наприклад, взуттям дитбудинківці були забезпечені лише на 40% від норми³¹.

Голод для дитячих міських закладів розпочався навесні 1931 р., коли уряд зняв з централізованого продовольчого постачання всіх працівників та утриманців, що його отримували, у 180 районах УСРР, які не виконали хлібозаготівель. Це рішення мало катастрофічний характер, особливо для дитячих інтернатних установ, які не мали продовольчих запасів³².

Оскільки дитячі заклади переводилися на самозабезпечення, характерним явищем була організація підсобних господарств у дитячих будинках. Так, на початку 30-х років 280 дитячих будинків мали сільськогосподарські бази, 60 — городи³³. Однак сільгосппродукції, виробленої у підсобних господарствах, для забезпечення вихованців та працівників дитячих закладів не вистачало. Щоб врятувати їх, уряд УСРР епізодично надавав фінансову та натуральну допомогу дитячим закладам. Так, незадовго до збору врожаю, у червні 1931 р., для 42 тис. вихованців інтернатних закладів по лінії Наркомосу УСРР було додатково

виокремлено 35 тис. кг м'яса, 5 тис. кг масла, 105 тис. шт. яєць та 10 тис. кг господарського мила.

Мало результативна допомога надходили й з боку союзного уряду. Зокрема, у січні 1932 р. Наркомат постачання СРСР надіслав для дітей України хліб, м'ясо, масло, рибу, цукор, крупу — всього понад 23,4 т продуктів. Але постачання йшло з перебоями, обмежено, а то і зовсім припинялося³⁴.

Намагаючись розв'язати проблему продовольчого забезпечення дитячих закладів за рахунок громадських організацій та господарських підприємств, ВУЦВК у серпні 1931 р. ухвалив рішення про прикріплення цих закладів в порядку шефства до промислових підприємств, МТС та радгоспів. Одночасно передбачалися заходи розширення мережі інтернатних закладів та налагодження їх стабільного фінансування³⁵.

Однак через брак коштів мережу дитячих інтернатних установ було скорочено. Кількість названих закладів з 1929/30 р. до 1930/31 р. скоротилась з 402 до 358, а чисельність їх вихованців — з 45 860 до 38 045. На 1 жовтня 1932 р. в Україні залишилося тільки 274 інтернатні установи, в яких перебувало 44 588 вихованців. Тобто за умовою скорочення інтернатних установ їх контингент, порівняно з 1930/31 р., збільшився майже до рівня 1929/30 р. Якщо у другій половині 20-х рр. згортання мережі дитячих інтернатних установ відбувалося як результат зменшення чисельності безпритульних, то з початку 1930-х рр. всупереч їй зростання. Це означало, що проблеми дитячої безпритульності у суспільстві стояла досить гостро³⁶.

Після відносного полегшення з харчуванням дітей влітку та восени 1931 р., наприкінці року голод знову посилювався. Заклади опіки, що знаходились на місцевому забезпеченні, були приречені на голодне існування, оскільки майже весь хліб, отриманий в одноосібних та колгоспних селянських господарствах з урожаю 1931 р., було вилучено та відправлено до центру для виконання плану хлібозаготівель.

У зв'язку з неспроможністю міських дитячих закладів врятувати всіх безпритульних, маленьких біженців від голоду почали повертати на село: до батьків, на патронат в селянські родини або в сільські дитячі установи. 1 серпня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У законодавчо закріпило цю практику. Згідно з постановою Політбюро "Про відправку дітей на село", реєвакацію маленьких біженців від голоду планувалось завершити до 1 листопада 1933 р.³⁷ Через збереження голоду на селі, це рішення прирєкло багатьох із них на голодне існування або навіть смерть.

Для голодуючих безпритульних, які перебували поза закладами опіки, передбачалось безкоштовне харчування. Але державних коштів для цього бракувало. У жовтня 1932 р. Раднарком УСРР доручив Вукопхарчу та

транспортним споживчим товариствам спільно з Наркомосом УСРР залучити для врятування дітей всі можливі продовольчі ресурси господарських та громадських організацій. На їх кошти при громадських їдальнях деінде почали відкриватися харчувальні пункти для дітей. Їх підтримці сприяло виокремлення Наркомпостачем УСРР позапланових фондів — 700 т борошна, 50 т круп, 170 т цукру, 800 тис. банок консервів. У березні 1933 р. пункти громадського харчування годували 60 тис. дітей³⁸.

1 червня 1933 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову "Про надання продовольчої допомоги безпритульним дітям". Було оголошено про видачу голодуючим дітям 90 тис. продовольчих пайків, яких не вистачило навіть на безпритульників Харкова на один день³⁹.

З ініціативи місцевих органів робились спроби забезпечити молоком немовлят та хворих дітей у шпиталях. Зокрема, згідно постановою Київського обкому КП(б)У від 18 березня 1933 р. "Про виділення молока дітям та хворим" в голодуючих Сквирському, Білоцерківському та Володарському районах Київської області було тимчасово призупинено здачу молока молочарськими господарствами державним заготівельним організаціям⁴⁰.

Продовольча допомога дітям, які мали батьків, надавалася як шляхом організації громадського харчування в школах, сільських будинках та дитячих яслах, так і видачі продовольчих пайків вагітним жінкам та дітям у віці до 5 років (тим, які не відвідували ясла). Гаряче харчування, започатковане у 1928 р., надавалося дітям віком від 6 до 15 років. Видача натуральних пайків передбачалась 2 рази на місяць⁴¹.

Проте, вже на початку 1930-х рр. майже всі школи було знято з централізованого продовольчого постачання. З місць звідусіль до центральних установ почали надходити повідомлення, що видача гарячих сніданків в більшості шкіл припинилася, оскільки забезпечення за рахунок місцевих фондів виявилось нереальним. Дітям доводилося перебувати у школі без їжі по 7–8 годин, що негативно впливало на їх здоров'я.

У середині травня уряд вирішив перевести школи на самозабезпечення за рахунок шкільних допоміжних сільських господарств. Однак коштів, що виокремлювалися Наркомосом УСРР для їх організації не вистачало. За даними Всеукраїнського комітету профспілки працівників народного харчування, на 1 листопада 1932 р. вдалося забезпечити гарячими сніданками лише 1,1 млн. осіб, замість 3,9 млн. за планом⁴².

Більш активно, порівняно з містечками та селами, громадське харчування школярів розгорталося у великих містах. За наслідками перевірки, проведеної Київською КК–РСІ у квітні 1932 р., у школах міста сніданками забезпечувалося 46% учнів київських шкіл, хоча у листопаді 1931 р. ними користувалося 53% школярів. Крім недотримання плану розгортання мережі шкільного громадського харчування, було виявлено

погану якість обідів для школярів. Калорійність обідів та їх якість за кількістю білків, вуглеводів та жирів не відповідали встановленим нормативам. Причинами цього, окрім поганого постачання шкільних їдалень, були крадіжки продуктів, призначених для школярів, оскільки за рахунок цих продуктів готували обіди для вчителів⁴³.

Діяльність закладів Охматдит щодо забезпечення матерів та малолітніх дітей продовольчими пайками нами не досліджена.

Важливе значення для охорони здоров'я дітей та підлітків, особливо в умовах голоду та епідемій, мало лікування та оздоровлення знесилених та хворих дітей.

Медичну допомогу дітям надавали дитячі амбулаторії, дитячі консультації та дитячі відділення поліклінік та лікарень для обслуговування всіх верств населення. Відомості про розвиток у досліджуваній період мережі дитячих амбулаторій та відділень міських та районних поліклінік нами не виявлено, проте знайдено дані про чисельність дитячих консультацій в УСРР, що у 1929–1933 рр. збільшилася з 524 до 689⁴⁴. Однак, за оцінкою керівників НКЗО УСРР, рівень лікувальної допомоги хворим дітям, особливо удома, лишався незадовільним⁴⁵. Через голод та епідемії не вдалось налагодити оздоровчо-профілактичну роботу дитячих лікувально-консультаційних закладів. Між тим, ці заклади, поряд з наданням медичної допомоги хворим дітям, мали здійснювати диспансерний нагляд за дітьми, вивчаючи їх хатні умови, сприяти правильному розвитку дітей, їх оздоровленню.

Найбільш слабкою ланкою охматдиту була дитяча лікарня. В дитячих стаціонарах бракувало лікарняних ліжок, медичного обладнання, медикаментів та медичних працівників. Не достатньо було налагоджено спеціалізовану медичну допомогу⁴⁶.

Не вистачало шкільних лікарів, на яких покладався нагляд за санітарним станом шкільних закладів, станом здоров'я учнів, що у них навчалися, робота по санітарній та фізичній освіті школярів, а також нагляд за їх фізичним вихованням⁴⁷.

Повільно, але розвивалася мережа санаторно-курортних закладів. Відбір ослаблених дітей для оздоровлення у санітарно-курортних закладах проводили лікарсько-доборові комісії, організовані при дитячих поліклініках, дитячих відділах поліклінік для обслуговування всіх верств населення та дитячих відділів туберкульозних диспансерів. До складу лікарсько-доборових комісій входили окрім лікарів, які працювали у відповідних лікувальних та навчальних закладах, представники міськради, комсомолу та інших громадських організацій, а також представники від батьківських комітетів загальноосвітніх або профшкіл. Комісії здійснювали добір дітей, керуючись класовими принципами⁴⁸.

Всі оздоровчі дитячі установи, що існували у той час, поділялися на дві групи: масові оздоровчі (оздоровчі майданчики, фізкультурні бази, піонерські табори, дитячі оздоровчі колонії, будинки для відпочинку підлітків та будинки відпочинку 5-го для підлітків) та оздоровчі установи санаторного типу (санаторії, оздоровчі групи у школах, денні санаторії для школярів, нічні санаторії, школи-санаторії для психоневротиків)⁴⁹.

З'явилися нові типи дитячих оздоровчих установ, виникнення яких зумовлювалося наслідками голоду. Зважаючи на масову міграцію голодуючого населення у пошуках хліба, на великих вокзалах, де накопичувалася велика кількість біженців від голоду, створювалися кімнати матері і дитини.

Мережа дитячих оздоровчих закладів, створена у 1920-х рр., поступово збільшувалася, але якість педагогічної та медичної роботи в цих закладах, особливо на селі, була низькою⁵⁰.

Діти із слабким здоров'ям, що перебули заразні захворювання, а також ті, хто походив з туберкульозних родин або ж самі хворіли на незаразну форму сухот, залежно від профілю захворюваності, на літо чи навіть на цілий рік відсилались до спеціалізованих дитячих санаторіїв, які поєднували оздоровчі та лікувальні функції.

Найбільші санаторно-лікувальні установи розташовувалися у Київській приміській зоні, Одесі, Бердянську, Слов'янську, Складовську та інших курортних місцевостях⁵¹. Зокрема, під Києвом у Пуща-Водиці функціонував один із тубсанаторіїв, пристосованих для дітей⁵². Відкривались і спеціалізовані дитячі санаторії-стаціонари для дітей, хворих на вензахворювання. Звичайно термін лікування у таких закладах тривав не менше двох чи трьох років. Наприклад, тих, кого лікували від сифілісу, виписували лише через рік після отримання негативних аналізів. Сиріт після одужання переводили до інтернатних дитячих установ⁵³.

Поряд з дитячими установами закритого типу, діяли відкриті санаторні установи — сезонні зимові та літні санаторії, які працювали під час канікул, а також денні та нічні санаторії для оздоровлення учнів без відриву від навчання, а також оздоровчі групи в школах та школи-санаторії для психоневротиків⁵⁴. Так, у 1932 р. в УСРР існували два стаціонарні оздоровчі заклади для дітей психоневротиків — у Києві та Харкові⁵⁵.

На початку 1930-х рр. майже по всіх областях почали закладатися колгоспні і міжколгоспні санаторії для дітей, утримання яких покладалося на колгоспи за умовою додаткових дотацій районних і обласних міжвідомчих комісій Охматдит⁵⁶. Однак у 1932–1933 рр. діяльність цих закладів фактично завмерла.

До групи масових оздоровчих закладів також належали піонерські табори та дитячі оздоровчі колонії; будинки відпочинку для підлітків (на час

відпусток) та будинки відпочинку для підлітків 5-го дня (на вихідні), а також оздоровчі та фізкультурні майданчики, які організовувалися закладами Наросвіти, громадськими організаціями й житловими кооперативами.

Звичайно піонерські табори, будинку відпочинку та колонії влаштовувалися поблизу великих міст у найближчій сільській або іншій місцевості зі здоровим кліматом. Такі заклади нерідко іменувалися колоніями, оскільки мали на меті не тільки оздоровленням, а й громадсько-політичне та трудове виховання дітей та підлітків під час праці у найближчому колгоспі⁵⁷. На відміну від піонерських таборів, призначених виключно для піонерів, оздоровчі колонії приймали всіх школярів, незалежно від приналежності до піонерської організації. В 1932 р. багато піонертаторів було реорганізовано на загальнооздоровчі дитячі заклади⁵⁸.

20 травня 1933 р. ВУЦВК видав постанову "Про літню дитячу оздоровчу кампанію", згідно з якою було утворено центральну, обласні, міські та районні міжвідомчі комісії по керівництву місячником (оздоровлення дитинства), а план фінансування кампанії орієнтовно визначено у сумі 75 млн руб., з яких приблизно 45% мало бути зібрано за рахунок добровільних внесків.

Проте через зрив фінансування план оздоровлення дітей не було виконано. У літку 1933 р. до НКОЗ надходили чисельні листи від районних керівників відділів охорони здоров'я зі скаргами, що "професійні, господарські та страхові організації недооцінювали важливість оздоровчої кампанії, добровольчі товариства також мало йшли на зустріч справі розгортання оздоровчої роботи"⁵⁹. Проте й державні органи виявилися неспроможними виконати свої завдання. Факти "незадовільної постановки педагогічної та масово-політичної роботи, особливо на шкільних майданчиках у сільських районах, слабе керівництво цією найважливішою ділянкою оздоровчих установ з боку окремих районних відділів охорони здоров'я, органів народної освіти та райфізкультури" було зафіксовано у резолюції "Про підсумки літнього і завдання зимового оздоровлення дітей та підлітків", що була ухвалена Всеукраїнською нарадою у справах ОЗДП 22 жовтня 1933 р. Про проблеми з харчуванням в оздоровчих закладах у резолюції не згадувалося⁶⁰.

На жаль, динаміка оздоровлення дітей та підлітків продовж 1928–1933 рр. нами не досліджена через відсутність належних даних. Проте відомо, що до липня 1931 р. в 97-ми районах України було створено 2 340 дитмайданчиків на 93 600 дітей, 15 піонерських таборів на 1 870 піонерів та 15 санаторіїв на 45 100 дітей та підлітків. Всіма літніми оздоровчими заходами у 1931 р. було охоплено близько 150 000 дітей шкільного віку⁶¹.

За 1932–1933 р. знайдено статистичні дані про чисельність оздоровчих закладів для підлітків по областях УСРР (будинків відпочинку, сезонних та нічних санаторіїв, оздоровчих колоній) та про кількість осіб, які їх відвідували, та відсоток підлітків, оздоровлених цими закладами. Також виявлено відомості про відсоток міських та сільських школярів, охоплених оздоровчими закладами в цілому по УСРР та по окремих областях і в АМСРР. (Див. додатки 2, 3).

У 1932 р. у колоніях робітничої молоді оздоровлювалося 10 569 осіб або 15% учнів професійно-технічних закладів та підлітків-робітників⁶². У наступному році їх послугами скористалось 3% підлітків у Одеській області, по 13% — у Київській та Вінницькій та 59,8% — у Донецькій. Дані по інших областях невідомі. У колоніях та піонертаборах у 1932 р. відпочивало 19% міських школярів, а сільських — лише 0,6%. У наступному році їх кількість відповідно зросла до 33% та 1,9%. Послугами сезонних літніх дитячих санаторіїв у цьому році скористалось 9,6% школярів з міст та промислових центрів України та лише 0,3% сільських школярів. Дані за наступний 1933 р. нам невідомі. (Див. додатки 2, 3)⁶³.

Сільські діти мали можливість оздоровитися лише на шкільних майданчиках. У 1932–1933 рр. шкільні майданчики відвідувало 23–30% сільських школярів. Частка міських школярів, охоплених шкільними майданчиками, за відповідний період становила 64–48% (Див. додаток 1)⁶⁴. Дані про роботу майданчиків при житлових кооперативах та організованих громадськими організаціями невідомі.

Таким чином, саме шкільні майданчики були найбільш поширеною формою оздоровлення дітей⁶⁵. Однак на селі ці заклади, як і оздоровчі дитячі колонії, почали організовуватися лише з початку 1930-х рр. Зокрема, у Березівському районі влітку 1930 р. було створено 7 дитячих оздоровчих майданчиків та районна оздоровча колонія — фактично санаторний піонертабір. Понад 60% шкільних майданчиків утримувались на кошти батьків⁶⁶.

Всього на Україні у 1933 р. діяло 50 оздоровчих закладів по обслуговуванню дітей шкільного віку та 84 — по обслуговуванню підлітків, що фактично склали тогочасну мережу дитячих оздоровчих закладів⁶⁷.

У зв'язку з необхідністю масового залучення жінок-матерів до суспільного виробництва актуалізувалося завдання розгортання мережі дитячих ясел. Зокрема у 1932 р. у СРСР планувалось залучити більш, ніж 1 млн. жінок⁶⁸.

Зважаючи на це, НКОЗ УСРР у 1930 р. ухвалив відкрити замість спершу запроектованих 93600 ясельних місць 97000. Для забезпечення

ясельних закладів приміщеннями, він звернувся з клопотанням до РНК УСРР про надання для цієї мети 10% житлової площі, що звільнялася по кооперативах, та про забезпечення ясельного будівництва будівельними матеріалами на рівні з робітничим будівельними житлокооперативами. Інше клопотання торкалося забезпечення ясельних закладів медперсоналом за рахунок випуску у 1931 р. 400 лікарів-педіатрів, які мали до закінчення навчання проходити виробничу практику у тих ясельних установах, до яких їх планувалося працевлаштувати. Середній медперсонал мав готуватися на короткотермінових курсах⁶⁹.

Завдяки цим заходам передбачалося забезпечити місцями у стаціонарних яслах всіх дітей ясельного віку робітниць провідних галузей промисловості, на 60% — дітей робітниць інших галузей промисловості та транспорту і на 10% — дітей колгоспниць. Ще 30% малечі колгоспників планувалося забезпечити доглядом за рахунок сезонних ясел, які на відміну від стаціонарних ясел, які почали організовуватися у колгоспах на початку 1930-х рр., традиційно створювалися у сільській місцевості на час польових робіт⁷⁰.

Польові колгоспні ясла, розраховані на 12–15 немовлят віком до 6–8 місяців, які потребували грудного годування, організовувалися сільрадами у колгоспах, де колгоспниці працювали на віддалених від сіл ділянках. Там, де колгоспниці працювали на ділянках не дуже віддалених, немовлят доглядали в стаціонарних колгоспних яслах, розташованих у самому селі. Польові ясла прикріплювались до бригади, в якій працювали матері грудних дітей, та розташовувалися біля виробничої ділянки бригади. Для роботи в сезонних яслах мали залучатися колгоспниці, які набули підготовку на короткотермінових курсах ясельних працівників. Але так було далеко не завжди⁷¹. З метою залучення фахівців ясельної справи до роботи в колгоспах, уряд у 1931 р. ухвалив забезпечувати завідательок ясел та дитсадків промкрасом нарівні з колгоспницями, що працювали у полі. Також було запропоновано налагодити у зимовий час роботу сезонних ясел як стаціонарних⁷².

Враховуючи, що голод та епідемії вражали насамперед дітей ясельного віку, організовувалися спеціалізовані ясла для хворих дітей⁷³.

Згідно з індустріальними пріоритетами переважну частину коштів, асигнованих Головоцстрахом у 1930 р. для розвитку мережі дитячих ясел та молочних кухонь, було переведено у міста та робітничі селищіща Донбасу та Криворіжжя. Решта ж, а саме 88 тис. руб. на ясла та 30 тис. — на молочні кухні, призначалась для найбільших міст УСРР: Києва, Одеси та Харкова (переважну частину останньому)⁷⁴.

У звітах органів охорони здоров'я про розвиток системи закладів Охматдит за першу п'ятирічку зазначалось поступове зростання мережі закладів по

обслуговуванню дітей ясельного віку. Так, якщо у 1928 р. в УСРР діяло 226 постійних та 1 434 сезонних ясел, 502 консультації та 243 молочні кухні, а також 27 будинків немовляти та 6 будинків хворої дитини, то у 1931 р. — 1205 постійних та 17 678 сезонних ясел, 641 консультація та 347 молочних кухонь, а також 10 будинків хворої дитини⁷⁵.

Поступово ясла перетворювалися в провідний масовий заклад Охматдиту. До липня 1931 р. ясельними закладами було охоплено 181 389 дітей. Ще 7 420 дошкільників, але старше 4-х років, користувалися послугами 186 дитсадків⁷⁶.

Однак розвиток ясельна мережі відстав від потреб втягнення жіноцтва у виробництво. На кінець 1931 р. відсоток дітей робітниць, забезпечених яслами, навіть по вугільній промисловості, не перевищував 56%. І це незважаючи на те, що було створено 1 200 нових ясельних ліжок для дітей робітниць вугільної промисловості, 500 — для дітей робітниць металевої й 200 — для дітей робітниць хімічної промисловості. До кінця року планувалося збудувати нові приміщення на 2 785 ясельних ліжок⁷⁷.

З метою розширення ясельної мережі, 21 травня 1932 р. Раднарком СРСР запропонував збільшити коло підприємств, які мали відраховувати ¼% з фонду заробітної плати на ясельну справу. До кінця року сума відрахувань для ясел збільшилася в УСРР на 1,4 млн руб.

Широку програму заходів щодо розгортання мережі ясельних закладів, зміцнення їх матеріальної бази та піднесення якості ясельної роботи накреслила постанова ЦК ВКП(б) від 28 липня 1932 р. Згідно з цією постановою належало, по-перше, прискорити ясельне будівництво, ремонт та облаштування ясельних закладів: по-друге, — упорядковувати їх фінансування та налагодити продовольче постачання за рахунок виокремлення централізованих фондів та розгортання децентралізованих заготівель; по-третє, — забезпечити підготовку ясельних працівників. Також передбачалися заходи громадського контролю за роботою ясельних закладів з метою усунення їх антисанітарного стану та низького рівня медобслуговування вихованців⁷⁸.

Завдяки зусиллям державних органів у 1932–1933 рр. збільшилася кількість постійних ясел з 1 094 до 2 012, а сезонних — з 30 500 до 30 923. Зростала і мережа молочних кухонь, що засновувалися при консультаціях — з 360 до 1 094 (див. додаток 5)⁷⁹. Проте умови перебування дітей у ясельних закладах не покращувалися. Це підтверджують результати перевірок цих закладів, проведених КК–РСІ. Зокрема, під час обстеження київських ясел у серпні 1932 р. було виявлено затримку їх фінансування, продовольчого та промислового постачання, розміщення у тісних, непристосованих приміщеннях, а також неупорядкованість кадрами кваліфікованих

працівників. Всі ці чинники зумовлювали велику скупченість вихованців, їх високу захворюваність і смертність,⁸⁰

Підсумки розвитку мережі Охматдит за чотири роки першої п'ятирічки підбила VII Всеукраїнська нарада з питань охорони материнства та дитинства та охорони здоров'я дітей та підлітків, що відбулась у Харкові 15–19 жовтня 1932 р. Нарад констатувала, що незважаючи на розширення мережі ясел (протягом поточного року сільськими яслами було охоплено приблизно півтора мільйони дітей), консультацій, молочних кухонь та інших закладів Охматдит, план розвитку закладів системи Охматдиту у першій п'ятирічці не було виконано. На нараді зауважувалося, що відставання розвитку системи Охматдит від темпів розвитку народно-господарства негативно позначалося на виконанні виробничих завдань через високу захворюваність матерів та дітей, яка спричиняла падіння продуктивності праці⁸¹.

Справа з ясельною справою не покращилася й у наступному році, насамперед, через погане надходження коштів до фондів Охматдит від промисловими підприємствам та припинення їх сплати кооперативним та профспілковими організаціями⁸².

Під час ревізій ясел Дніпропетровська та області, проведених у 1933 р. Інститутом Охматдит, було виявлено антисанітарні умови утримання дітей у багатьох закладах. Поширенню інфекційних захворювань серед їх вихованців сприяли розміщення у тісних приміщеннях, нерідко поблизу до вигрібних ям, відсутність у закладах вентиляції та камер для збереження продуктів, погане освітлювалися й до того ж ігнорування не тільки дезінфекції, а й навіть звичайного прибирання.

Невід'ємною складовою системи Охматдит, поряд з заходами по охороні дитинства, були заходи по охороні материнства. До них, як вже згадувалося, окрім медичної та соціальної допомоги вагітним та породіллю, входили заходи по наданню гінекологічної допомоги жінкам та охорони їх праці на виробництві.

Радянське трудове законодавство забороняло застосування жіночої праці на особливо важких і шкідливих роботах. Перелік таких робіт та професій, із врахуванням потреб індустріального розвитку країни, було уточнено 1932 р. За цим переліком дозволялось застосовувати жіночу працю на всіх, за невеликим винятком, роботах у системі господарства річкового флоту, на багатьох підземних роботах в гірничодобувній промисловості⁸³. Заборонялося її використовувати на роботах по перенесенню і пересуванню вантажів, вага яких перевищувала встановлені законом граничні норми. Однак ці умови часто-густо не дотримувалися⁸⁴.

Зважаючи на зростаючу потребу народного господарства у робочій силі, влада намагалася зниження смертності породілля та немовлят та

підвищення народжуваності. У 1928 р. згідно з декретом ВУЦВК про організацію фонду матері-селянки, запроваджувалося страхування матерів-селянок за рахунок селянських товариств взаємодопомоги (СТВ) шляхом організації спеціальні фонди для допомоги вагітним та годівницям⁸⁵. Історія реалізації цього декрету в умовах продовольчої кризи кінця 1920-х та голоду початку 1930-х рр. залишається недослідженою⁸⁶. З 1932 р., після реорганізації СТВ у каси товариств взаємодопомоги колгоспів, соціальне страхування вагітних та годувальниць у колгоспах було покладено на новостворені товариства.

Зберігалось державне страхування матерів-робітниць, матерів-службовок, а також дружин робітників та службовців у разі вагітності та пологів. Для працівниць та дружин працівників фізичної праці ця допомога надавалася на термін 8 тижнів до і після пологів, а для осіб, розумової праці та їх дружин — 6 тижнів. Так звана допомога "на годування" для немовлят надавалася виключно робітницям та жінкам-службовкам впродовж 8 тижнів до пологів та 9 місяців після них й дорівнювалася $\frac{1}{4}$ сумі середнього для певної місцевості заробітку. Причому право на отримання допомоги для породілля набували лише ті робітниці, які пропрацювали на наймом не менше півроку до початку відпуски за вагітністю. Тобто ті, котрі підтвердили статус найманих робітниць⁸⁷.

Для матерів, які не мали притулку, в останні місці вагітності та відразу після пологів організовувалися "будинки матері та дитини", які також називалися "будинками матері-пролетарки" або "будинками самотньої матері". Ці заклади не тільки надавали притулок та харчування безпритульним вагітним та породіллю, а й адаптувати їх до материнства та суспільної праці: навчали правильному догляду за дітьми та здійснювали професійну підготовку. Кількість таких закладів в Україні з 1929 по 1931 рр. збільшилася з 9 до 14 (Див. додаток 5)⁸⁸.

Відповідно до вимог "Статуту про Охматдит в єдиних диспансерах", основна робота по охороні здоров'я вагітних жінок, породілля та немовлят покладалась на жіночі консультації та жіночі кабінети, що діяли при поліклініках. Вони мали пропагувати знання про гігієну вагітності, тобто надавати поради вагітним жінкам з приводу режиму їх життя під час вагітності, а з метою попередження захворювань та смертності немовлят, виявляти та брати під нагляд новонароджених та через патронажних сестер навчати матерів правилам догляду та годування дитини. Через ради соціальної допомоги, що входили до складу консультацій, останні призначали та надавали соціальну допомогу вагітним жінкам (видача продуктів харчування) та малозабезпеченим матерям (видача дитячого одягу, речей догляду за дітьми, харчових продуктів тощо).

На консультації також покладалися завдання боротьби з "перегулами" декретних відпусток, а також з абортами, насамперед підпільними. Боротьба з абортами мала здійснюватися шляхом роз'яснення жінкам небезпечності цієї операції та популяризації та індивідуального підбору протизаплідних засобів, а також направлення жінок, які бажали перевивати вагітність, до медичних закладів. З метою захисту жінок від свавілля чоловіків, консультаціям належало організовувати юридичні бюро, які б надавали їм консультативну допомогу у сфері родинного права⁸⁹.

Сприяючі профілактиці соціальних хвороб та попередженню ускладнень під час пологів та захворювань після них, жіночі кабінети та консультації мали співпрацювати з пологовими будинками, клінічними лабораторіями, туберкульозними та венерологічними диспансерами⁹⁰.

Незважаючи на економічні труднощі, кількість консультацій охорони материнства та дитинства за 1931–1933 рр. зросла у містах УСРР з 252 до 350, а по селах — з 382 до 461 (Див. додаток 4)⁹¹. За 1929–1933 р. їх кількість збільшилася з 542 до 729 (Див. додаток 5)⁹².

Однак у роки голоду функціонування цих закладів у містах було призупинено, а у селах голодуючих місцевостей — фактично згорнуто. Консультаціям Охматдиту не вдавалось запровадити диспансерні методи роботи, здійснити повсюдний патронаж над породіллями, налагодити масову санітарно-профілактичну роботу, охопити дітей всіма видами лікувальної допомоги в стаціонарах і вдома, а також об'єднати роботу охматдитських закладів в районах⁹³.

Стаціонарна пологова допомога надавалася переважно городжанкам, оскільки пологові будинки, кількість яких за 1928–1933 рр. збільшилася з 29 до 40, відкривалися у великих містах і робітничих селищах (Див. додаток 5)⁹⁴. На початку 1930-х рр. лише 12 зі 100 селянок народжували з медичною допомогою. У районних центрах стаціонарну пологодопомогу породіллю надавали районні лікарні (по одній чи дві на район), які мали не більше 6–8 акушерських ліжок, тому породіллі часто-густо лежали в коридорах, а новонароджені діти — по двоє в ліжках⁹⁵. Недотримання правил ізоляції породілля, які мали підвищену температуру, та санітарно-гігієнічних норм догляду за немовлятами призводили до їх високої смертності у пологових відділеннях та будинках⁹⁶.

Боротьба за збільшення пологових ліжок на селі залишалась основним завданням охорони материнства та дитинства. Враховуючі обмежені можливості стаціонарної допомоги породіллю, у районних центрах при медичних амбулаторіях створювалися акушерсько-фельдшерські пункти (пересічно по 3 на район) із однією акушеркою у штаті, на яку покладалися завдання пологової допомоги породіллю у акушерському пункті і удома. Як правило, акушерка обслуговувала не менше 5 сіл на

відстані 10–12-ти км від амбулаторії. Наявність у штаті акушерських пунктів "роз'їзних акушерок" була скоріше виключенням, аніж правилом. Тому "роз'їзна акушерка" на Київщині обслуговувала 12 495 жінок зі всіх районів області.

На початку 1930-х рр., згідно з пільговим медичним обслуговуванням членів колгоспів, на селі почали організовуватися колгоспні (при кожному великому колгоспі) та міжколгоспні (при кількох "маломісних" колгоспах) стаціонарні акушерські пункти, розраховані на надання стаціонарної допомоги 2–3 породіллям впродовж 6–7 днів. Відповідно до постанови Наркомздоров'я УСРР від 1 грудня 1929 р., колгоспні та міжколгоспні акушерські пункти мали організовуватись у кожному великому колгоспі, а також при кущових об'єднаннях колгоспів із загальною скупченістю людності в 2 000–3 000 осіб (на території до 5-ти кілометрів радіусом). У штаті таких пунктів мали працювати акушерка та 3–4 санітарки⁹⁷. Через брак акушерок акушерські пункти нерідко обертались на суто фельдшерські⁹⁸.

У 1931 р. відсоток охоплення породілля пологовою допомогою, як стаціонарною, так і домашньою, пересічно по Україні становив лише 30,2%. У наступні роки, незважаючи на голод, спостерігався певний приріст гінекологічних ліжок та консультацій охорони материнства та дитинства, особливо на селі. Так, кількість гінекологічних ліжок у пологових будинках та відділеннях за 1933 рр. збільшилася у містах УСРР на 160, а по селех — на 500 ліжок (Див. додаток 3)⁹⁹. Щоправда, в умовах голоду багато з них, особливо у голодуючих місцевостях, фактично припинили свою діяльність.

Хоча охорона материнства на селі передбачала ті ж самі заходи, що і у містах — охорона праці вагітної селянки й селянки годувальниці, дотримання рекомендованих норм харчування й санітарії житлових приміщень, патронаж вагітної, організація абортної допомоги жінкам, регулювання дітонародження і, нарешті, організація медичної допомоги за пологів і за післяпологової доби — у роки першої п'ятирічки контраст у рівні пологової та післяпологової допомоги породіллю та годувальницям у місті та на селі не було подолано¹⁰⁰.

VII Всеукраїнська нарада з питань охорони материнства та дитинства та охорони здоров'я дітей та підлітків, що відбулась у Харкові 15-19 жовтня 1932 р., констатувала невиконання планів розвитку мережі закладів Охматдит по обслуговуванню жінок та дітей амбулаторною та консультативною допомогою¹⁰¹. Консультацій та пологових будинків, які мали надавати кваліфіковану пологову та післяпологову медичну та консультативну допомогу породіллю, до середини 1930-х років в УСРР не вистачало. Пересічна селянка, народивши вдома, починала працювати вже на другий-

третій день після пологів, іноді тому, що цього вимагала родина. Це призводило до гінекологічних захворювань та знесиленості організму¹⁰².

Лише у 1934 р. по селах УСРР починали організовуватися перші колгоспні пологові будинки, утримання яких на 75% покладалось на колгоспи, а 25% — на бюджет¹⁰³.

Наявна мережа гінекологічних ліжок задовольняла лише тих жінок, які потребували оперативної допомоги, переважно невідкладної. Пологова допомога, зокрема по лінії акушерських пунктів, найбільший розвиток мала у Київській, Вінницькій, Одеській та Чернігівській областях¹⁰⁴.

Поширеною формою оперативної гінекологічної допомоги була операція по перериванню вагітності. Брак контрацептивів змушував жінок систематично звертатись до абортів. Для жінки 30–35 років нормою було 6–8 операцій подібного характеру. З 1930 р. з метою утримання жінок від штучного переривання вагітності, операція по здійсненню абортів стає платною. Якщо в 1931 р. за позбавлення від вагітності жінкам, залежно від прибутків, треба було заплатити від 18–20 руб., то у 1933 р. плата піднялася від 20 до 60 руб.¹⁰⁵ Внаслідок широкого розповсюдження отримала практика підпільних абортів та самоабортів, які в більшості випадків закінчувалися гінекологічними ускладненнями¹⁰⁶.

Узагальнюючи досвід організації та діяльності закладів Охматдиту у роки першої п'ятирічки, слід зазначити, що урядом була розроблена широка програма в області охорони здоров'я матерів та дітей. Проте, незважаючи на всі спроби втілити її в життя, результати виявилися суперечливими.

Всупереч збільшенню безпритульності, кількість інтернатних дитячих закладів до жовтня 1932 р. скорочувалася, проте зростала чисельність відкритих закладів Охматдит (консультативних, лікувальних, оздоровчих, ясельних). Щоправда це зростання не відповідало планам розвитку системи у першій п'ятирічці. Цьому перешкоджали, особливо на селі, відсутність приміщень, пристосованих для ясел, неуккомплектованість кваліфікованим персоналом, систематичні зриви фінансування та постачання. Останнє зумовлювалося недотримання страхових внесків на охорону здоров'я з боку промислових підприємств та призупинення внесків селян до фондів товариств селянської взаємодопомоги в умовах голоду та колективізації. Навіть дотації на літні оздоровчі заходи з боку Наркомату охорони здоров'я і Наркомату освіти мали несистематичний характер. В найбільш скрутному становищі опинились жінки та діти у сільській місцевості. Районні консультації Охматдит працювали в межах райцентру, ігноруючи вимоги села, на селі не діяли спеціалізовані медичні заклади по обслуговуванню дітей грудного віку, а нечисленні ясла у більшості не були пристосовані до обслуговування працюючих жінок.

Додаток 1
Мережа оздоровчих закладів по обслуговуванню дітей
шкільного віку у сільській та міській місцевості по областях
УСРР у 1932–1933 рр.

Області	Роки	Шкільні майданчики		Колонії та піонертабори		Сезонні дитячі санаторії		Загальна кількість закладів
		Міста та промцентри	Села	Міста та промцентри	Села	Міста та промцентри	Села	
Харківська	1932	55%*	32%	22%	0,2%	10%	–	12
	1933	56%	33%	28%	1,5%	11%	0,3%	
Донецька	1932	40%	40%	34%	16%	1,1%	4%	5
	1933	80%	36%	38%	3,6%	11%	0,3%	
Дніпропетровська	1932	48%	17%	17%	0,5%	9%	–	10
	1933	78%	32%	30%	2,4%	10%	0,4%	
Київська	1932	46%	21%	25%	1,0%	8%	–	10
	1933	59%	27%	31%	1,3%	9%	1,9%	
Одеська	1932	36%	21%	16%	1,3%	7%	–	7
	1933	57%	45%	26%	4,0%	8%	0,4%	
Вінницька	1932	56%	13%	15%	0,2%	5%	–	5
	1933	71%	15%	23%	1,0%	6%	0,1%	
АМССР	1932	44%	16%	20%	–	5%	–	1
	1933	53%	28%	50%	2,0%	6%	0,4%	
Всього	1932	48%	23%	19%	0,6%	–	–	50
	1933	64%	30%	33%	1,9%	9,6%	0,3%	

* % — відсоток охоплення дітей шкільного віку мережею оздоровчих закладів.

**Додаток 2.
Мережа оздоровчих закладів УРСР по обслуговуванню підлітків
у 1932–1933 рр.**

Область	Загал. кільк. підлітків	Будинки відпочинку		Санаторії для відпочинку		Нічні санаторії		Оздоровчі колонії молоді	
		Кількість підлітків // процент охоплення							
		1932	1933	1932	1933	1932	1933	1932	1933
1.Донецька	47942	<u>14383</u> 30	<u>28765</u> 60	<u>6400</u> 13,6	<u>7040</u> 14,7	<u>2975</u> 6,2	<u>4500</u> 9	—	—
2.Харківська	18874	<u>7660</u> 40	<u>9437</u> 50	—	<u>600</u> 3,2	—	<u>600</u> 3,2	—	<u>1080</u>
3.Київська	8372	<u>3349</u> 40	<u>4185</u> 50	<u>543</u> 6,5	<u>600</u> 7,2	<u>271</u> 3,2	<u>600</u> 7	<u>1086</u> 13	<u>1230</u>
4.Дніпропет- ровська	24000	<u>9600</u> 40	<u>12000</u> 50	<u>4488</u> 18,5	<u>4910</u> 20,5	<u>4353</u> 18,1	<u>4353</u> 18,1	<u>9568</u> 59,8	<u>1040</u> 0
5.Одеська	11465	<u>4886</u> 40	<u>5723</u> 50	<u>1678</u> 14,6	<u>1838</u> 16	<u>839</u> 7,3	<u>920</u> 8	<u>3365</u> 3	<u>3580</u>
6.Вінницька	1066	<u>426</u> 40	<u>533</u> 50	<u>70</u> 6,5	<u>80</u> 7,5	<u>35</u> 3,2	<u>45</u> 4,2	<u>140</u> 13	<u>160</u>

**Додаток 3.
Приріст гінекологічних ліжок по УРСР у 1933 р.**

Роки	Загалом по Україні		Харківська		Київська		Одеська		Вінницька		Дніпроп.		Донецька	
	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село
1933	160	500	25	50	25	100	20	75	30	120	25	65	25	75

**Додаток 4.
Розвиток консультацій охорони материнства та дитинства в УРСР
у 1931–1933 рр.**

Роки	Всього по Україні		Харківська		Вінницька		Київська		Дніпро- петровськ.		Одеська		Донецька	
	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село	місто	село
1931	252	382	53	92	22	57	41	93	34	53	26	60	74	19
1932	341	423	59	93	29	70	56	103	43	58	30	64	122	26
1933	350	461	60	97	30	78	58	108	44	62	36	70	123	31

**Додаток 5.
Мережа закладів Охматдит в УСРР у першій п'ятирічці.**

Заклади	1929	1930	1931	1.01.32	1.10.32	1.01.32	1.10.33
Консультації	524	541	564	618	671	689	729
Молочні кухні	161	182	191	280	270	180	360
Ясла постійні	360	369	422	1094	1614	1568	2012
У них дітей	11652	17143	20290	83225	–	88646	99275
Ясла сезонні	2023	6762	17500	30500	–	30923	–
У них дітей	66205	266000	751200	1559000	–	1824515	–
Закрити дитячі заклади	77	65	65	54	64	77	116
У них дітей	1996	2523	2617	223	3223	3685	9591
У т.ч. будинки матері-пролетарки	9	8	10	–	–	–	–
У т.ч. будинки хворої дитини	5	5	7	–	–	–	–
У т.ч. будинки матері та дитини	–	3	3	–	–	–	–
Пологові будинки	29	25	27	32	36	4–	38

¹ *Сосюра Н. Я.* Современные задачи и методы работы консультации по охране материнства // Доклад на межрайонной конференции работников Охматдета в мае 1931 г. — Одесса, 1932. — С. 2.

² *Ткач Л. И.* История охраны материнства в дооктябрьский период и развитие ее на Украине за годы Советской власти. (1844–1967): Автореферат дис. канд. мед. Наук / Харьковский медицинский университет. — Х.: 1969. — С. 16.

³ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 214. — Арк. 16–17.

⁴ Про контрольні цифри охорони здоров'я на 1932 рік в УСРР // Профілактична медицина. — 1931. — № 9–10. — 160.

⁵ *Ткач Л. И.* Вказана праця. — С. 7–8.

⁶ Про контрольні цифри охорони здоров'я на 1932 рік в УСРР. — С. 160–161.

⁷ *Беліцька Є. Я.* XV років охорони материнства і дитинства на Україні. Историчний нарис. — К., 1936. — С. 38–39.

- ⁸ Український научно-исслед. институт Охматдета им. П. М. Буйко. X итоговая сессия. Рефераты научных работ. — К., 1958. — С. 5–6.
- ⁹ *Ткач Л. И.* Вказана праця. — С. 13–14.
- ¹⁰ *Зінченко А. Г.* Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-і — першій половині 30-х років ХХ століття: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес.нац.ун-т ім. І. І. Мечникова. — О., 2002. - С. 107.
- ¹¹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 562–563.
- ¹² *Зінченко А. Г.* Вказ. праця. — С. 122.
- ¹³ Державний архів міста Києва. — Ф-р. 323. — Оп. 1. — Спр. 554. — Арк. 279.
- ¹⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — К., 2007. — С. 434.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Зінченко А. Г.* Вказ. праця. — С. 119; Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. — К., 2008. — С. 329.
- ¹⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — С. 297.
- ¹⁸ Там само. — С. 836–838.
- ¹⁹ Там само. — С. 836–838.
- ²⁰ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 562–563.
- ²¹ Державний архів міста Києва. — Ф-р. 323. — Оп. 1. — Спр. 559. — Арк. 6–7.
- ²² ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 215. — Арк. 29, 33.
- ²³ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 562–563.
- ²⁴ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. — К., 2008. — С. 334.
- ²⁵ *Федотова О. М.* Охорона материнства і дитинства на Україні. — Х., 1930. — С. 26.
- ²⁶ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. — С. 329.
- ²⁷ Державний архів міста Києва. — Ф-р. 323. — Оп. 1. — Спр. 559. — Арк. 26 — 31.
- ²⁸ *Зінченко А. Г.* Вказ. праця. — С. 100.
- ²⁹ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. — С. 334.
- ³⁰ Державний архів міста Києва. — Ф-р. 323. — Оп. 1. — Спр. 559. — Арк. 43, 44.
- ³¹ Там само. — Спр. 554. — Арк. 280.
- ³² Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. — С. 562.
- ³³ *Зінченко А. Г.* Вказ. праця. — С. 111.
- ³⁴ *Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Становище дітей на Україні у 1931–1933 рр.: Документальна розповідь. — К., 1989. — С. 8,10.
- ³⁵ Там само. — С. 122.
- ³⁶ Там само. — С. 110.
- ³⁷ Там само. — С. 130.
- ³⁸ Там само. — С. 20–21,24.
- ³⁹ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. — С. 868.
- ⁴⁰ Там само. — С. 783.
- ⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 765. — Арк. — 174, 200.
- ⁴² *Кульчицький С. В., Шаталіна Є. П.* Вказ. праця. — С. 13, 16, 21.
- ⁴³ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. — С. 318.
- ⁴⁴ *Беліцька Є. Я.* Вказ. праця. — С. 41.
- ⁴⁵ Там само. — С. 58–59.
- ⁴⁶ Там само. — С. 50–52, 54.

- ⁴⁷ Федотова О. М. Вказ. праця. — С. 22-23.
- ⁴⁸ Там само. — С. 27.
- ⁴⁹ Варшавський М. М. Типологія оздоровчих установ для учнів та підлітків. — Дніпропетровськ, 1935. — С. 3, 7.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 28/21. — Арк. — 29, 30.
- ⁵¹ Шаферштейн С. Я. К постановке детской помощи на курорте. — Харьков, 1930. — С. 5.
- ⁵² ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 3, Т. 1. — Спр. 2149. — Арк. 35.
- ⁵³ Там само. — Оп. 14. — Спр. 215. — Арк. 1, 7-8.
- ⁵⁴ Варшавський М. М. Вказ. праця. — С. 3, 7.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 28/21. — Арк. — 33.
- ⁵⁶ Турова Ф. Д. Медичне обслуговування дитячих оздоровчих закладів. — К., 1936. — С. 13.
- ⁵⁷ Варшавський М. М. Вказ. праця. — С. 3, 7.
- ⁵⁸ Федотова О. М. Вказ. праця. — С. 20-21, 22-26. Дашевський Д. М. Літня оздоровна дитяча колонія. — Х.-К., 1931. С. 5-6.
- ⁵⁹ Бандурівський А. З., Мац Д. І. Підсумки та завдання літньої оздоровчої роботи серед дітей // Профілактична медицина. — 1934. — № 8. — С. 79.
- ⁶⁰ Мац Д. І. Оздоровна робота в шкільній колонії та на майдані. — Х., 1934. — С. 35.
- ⁶¹ Єдиний фінансовий план Наркомздоров'я на 1931 рік // Профілактична медицина. — 1931. — № 7-8. — С. 161, 163.
- ⁶² Про організацію та оздоровлення праці підлітків та робітничої молоді // Профілактична медицина. — 1932. — № 8. — С. 131.
- ⁶³ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 28/21. — Арк. — 30.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. — 29, 30.
- ⁶⁵ Реммер Т. Л. Оздоровна робота серед дітей. — К., 1936. — С. 25-26.
- ⁶⁶ Шпільберг Г. І. Дитячі курорти та здравниці України. — К., 1959. — С. 8-9, 11.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 28/21. — Арк. — 29, 30.
- ⁶⁸ Министры здравоохранения России. Очерки истории здравоохранения России в XX веке. — М., 1999. — С. 107.
- ⁶⁹ Найближчі завдання в галузі охорони материнства та дитинства УСРР // Профілактична медицина. — 1930. — № 12. — С. 107.
- ⁷⁰ Про контрольні цифри охорони здоров'я на 1932 рік в УСРР // Профілактична медицина. — 1931. — № 9-10. — С. 160-161.
- ⁷¹ ЦДАВО України. — Ф. 342. Оп. 14. — Спр. 214. — Арк. 1,2.
- ⁷² Єдиний фінансовий план Наркомздоров'я на 1931 рік. — С. 163.
- ⁷³ Белицька С. Я. Вказ. праця. — С. 50-52.
- ⁷⁴ Найближчі завдання в галузі охорони материнства та дитинства УСРР // Профілактична медицина. — С. 108.
- ⁷⁵ ЦДАВО України. — Ф. 342. Оп. 14. — Спр. 256. — Арк. 1,2.
- ⁷⁶ Єдиний фінансовий план Наркомздоров'я на 1931 рік. — С. 163.
- ⁷⁷ Там само. — С. 161.
- ⁷⁸ Белицька С. Я. Вказ. праця. — С. 42-43.
- ⁷⁹ Там само. — С. 41.
- ⁸⁰ Національна книга пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років в Україні. Місто Київ. — С. 329.

- ⁸¹ VII Всеукраїнська нарада з питань охматдиту та ОЗДП // Профілактична медицина. — 1933. — № 5–6. — С. 135.
- ⁸² Про невиконання постанов вищих інстанцій у галузі охорони материнства та дитинства// Профілактична медицина. — 1933. — № 11–12. — С. 90.
- ⁸³ Мельник С. Ф. Охорона інтересів матері і дитини в радянському законодавстві. — К., 1954. — С. 20-21.
- ⁸⁴ Кривуля О. О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929-1938 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01/ Східноукр. нац. ун-т. ім. В. Даля. — Луганськ, 2004. — С. 94.
- ⁸⁵ Федотова О. М. Вказ. праця. — С. 8-9.
- ⁸⁶ Рыбак И.В. Крестьянские комитеты (общества) взаимопомощи Украинской ССР (1921-1932) Автореф. дис. ... канд. истор. н. — К., 1982; Шарпатов В. Товариства взаємодопомоги УСРР 1920 — Перша половина 1930-х років: організація, форми та соціальні функції // Пам'ять століть, 2004. — № 6.
- ⁸⁷ Мовчан О. Соціальне страхування робітників УСРР в добу нової економічної політики (1921-1927 рр.) // Наукові записки тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія історія. — Вип. 2. — Тернопіль, 2009. — С. 108, 114.
- ⁸⁸ Беліцька С. Я. Вказ. праця. — С. 16-17, 41.
- ⁸⁹ Федотова О. М. Вказ. праця. — С. 10, 12–14; Обмін досвідом. Збірник-огляд робіт Дніпропетровського обласного інституту Охматдиту та його опорних пунктів. — Дн-п., 1935. — С. 3, 8.
- ⁹⁰ Беліцька С. Я. Вказ. праця. — С. 50–52, 54.
- ⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 28/21. — Арк. — 35.
- ⁹² Беліцька С. Я. Вказ. праця. — С. 43.
- ⁹³ Там само. — С. 50–52, 54.
- ⁹⁴ Там само. — С. 41
- ⁹⁵ Министры здравоохранения России. Очерки истории здравоохранения России в XX веке. — С. 139.
- ⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 293. — Арк. — 1.
- ⁹⁷ Янкевич Е. Я. Завдання охорони материнства на селі у зв'язку з колективізацією // Профілактична медицина. — 1930. — № 11.– С. 62–63, 67.
- ⁹⁸ Там само. — С. 62.
- ⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 28/21. — Арк. — 35.
- ¹⁰⁰ Янкевич Е. Я. Вказ. праця. — С. 62–63, 67.
- ¹⁰¹ VII Всеукраїнська нарада з питань охматдиту та ОЗДП // Профілактична медицина. — 1933. — № 5–6. — С. 135.
- ¹⁰² Янкевич Е. Я. Вказ. праця. — С. 62.
- ¹⁰³ ЦДАВО України. — Ф. 342. — Оп. 14. — Спр. 296. — Арк. — 54.
- ¹⁰⁴ Беліцька С. Я. Вказ. праця. — С. 58–59.
- ¹⁰⁵ Лебина Н. "Навстречу многочисленным заявлениям трудящихся женщин..." Абортная политика как зеркало советской социальной заботы // Советская социальная политика 1920-1930-х годов: идеология и повседневность. Сб. статей под ред. П. В. Романова, Е. Р. Ярской-Смирновой. — М., 2007. — С. 234–235.
- ¹⁰⁶ Лебина Н. Вказ. праця. — С. 237-238.

Ленартович Олег (Луцьк)

**Формування організаційної структури та діяльність
українського націоналістичного підпілля на Волині
у 1930-х рр.**

Наростання соціально-економічної й політичної кризи в Другій Речіпосполитій призвело до державного перевороту у травні 1926 р. Федералістська програма Ю. Пілсудського передбачала політичну асиміляцію нацменшин, визначала примат державних інтересів перед національними¹. Уособленням нової урядової політики на Волині став Г. Юзевський. Визнаючи специфіку регіону, в якому проживали 80% українців, він розробив політичну стратегію, котра передбачала одночасну боротьбу проти місцевого націоналізму, польського шовінізму та радянського комунізму. Наголос ставився на ізоляції Волині від Східної Галичини адміністративним кордоном з метою не допустити поширення тут впливу радикальних політичних партій². Тим не менше, націоналістична ідеологія проникала на Волинь і навіть оформилася в організований рух. Поняття націоналізму набуло партійного забарвлення й асоціювалося з Українською військовою організацією (УВО). Польська державна поліція ідентифікувала останню як терористично-диверсійну, тісно пов'язану з іноземними розвідслужбами та українським сепаратистським рухом³.

Українські націоналісти практикували проведення мітингів, здійснення терористичних актів, підпали господарств польських поміщиків і осадників, поширення нелегальної літератури (зокрема, журналу "Сурма"). В другому півріччі 1930 р. на західноукраїнських землях був зафіксований 191 акт опору владі, з них 172 — підпали й 19 — нищення державних об'єктів⁴. Важливою ланкою діяльності націоналістів стала пропагандистська робота. Вона рідко здійснювалася у вигляді масових акцій. Перевага віддавалась індивідуальним бесідам та поширенню нелегальної літератури. Постачання останньої на Волинь здійснювалося з Галичини. Для цього використовувалися кур'єри, залізничний транспорт (у товарних вагонах її переховували серед піску чи цементу), організувалися кінні супряги, які таємно перетинали кордон. Вилучення журналу "Сурма" у населення стало буденним явищем. Польська державна поліція констатувала, що близько 2 тис. примірників цього видання потрапляло на Волинь щомісяця⁵.

Основним об'єктом націоналістичної пропаганди була молодь. Її залучення до Організації мало забезпечити кадрову базу для формування бойових підрозділів. Студентство, як найбільш активна та інтелектуально розвинута частина волинської молоді, ставало носієм націоналістичної

ідеології. Навчаючись у вищих учбових закладах Польщі й Західної Європи, воно потрапляло під вплив радикальних українських організацій. Чисельність політично активного волинського студентства була незначною. Проте, повертаючись додому, його представники намагалися створити підпільну організацію чи гурток. У них відбувалися дискусії, літературні читання, в окремих випадках планувалися акти політичного опору владі.

У 1933 р. за підозрою в поширенні націоналістичної ідеології державна поліція взяла під нагляд 47 українських студентів-волинян, котрі навчалися поза межами воєводства, зокрема у Луцькому повіті — 13 осіб, Ковельському — 2, Володимирському — 1, Горохівському — 7, Сарненському — 1, Костопільському — 1, Ровенському — 8, Дубнівському — 5, Здолбунівському — 2, Кременецькому — 7⁶. Підозри правоохоронних органів в їх приналежності до сепаратистського руху, як правило, були небезпідставні.

Політична ситуація в регіоні стала більш напруженою з виникненням Організації українських націоналістів (ОУН) у 1929 р. Сформувалася її чітка структура. Її виконавчим органом був провід українських націоналістів, до складу котрого входили голова та 8 членів. Кожний член проводу очолював референтуру⁷.

Українські землі в структурі ОУН були поділені на 10 країв, кожен мав власну назву, позначався римською цифрою і складався з п'яти округ. Низовими ланками були відділи. Мережа Організації на території іноземних держав поділялася на 10 теренів, які теж мали власну назву та позначалися арабською цифрою. Межі кожного з них визначалися політичними кордонами існуючих країн⁸.

У структурі ОУН існувала власна судова система, котра передбачала покарання винних. Голова проводу, провідник, секретарі й голови відділів мали право виносити догани, усувати від виконання обов'язків і віддавати під суд Організації. Останній складався з головного судді (призначався великим збором українських націоналістів) та двох членів, яких призначав Провід. Загалом принципи побудови партії ґрунтувалися на засадах радикалізму й вождизму. Функціонували головний та крайові революційні трибунали (після запровадження змін в устрої Організації великим збором націоналістів у серпні 1939 р.), котрі мали право виносити смертні вироки⁹.

З 8 до 15 років дозволявся вступ до "Доросту", з 15 до 21 року — "Юнацтва" ОУН, а потім можна було стати дійсним членом Організації. Кожен бажаючий вступити до ОУН подавав письмову заяву з порукою двох дійсних членів і після проходження піврічного випробувального терміну ставав повноправним членом організації. Існувала категорія "заприсяжних" членів ОУН, які повинні були мати вік не менше 25 років та відзначитися особливими заслугами перед Організацією. Щодо цієї

категорії існували окремі статутні правила поведінки. Під час розв'язання спірних питань голос "заприсяжних" мав вирішальне значення.

Перший осередок ОУН на Волині було створено у 1930 р. в Ковелі. Його організатором став студент Варшавського університету Юрій Косач — племінник Лесі Українки. Під час арешту поліція виявила у нього націоналістичну літературу, плани розбудови Організації, особисті листи. На основі цих матеріалів було доведено зв'язки Ю. Косача з членом крайової ексекутиви у Львові Богданом Кравцівим (студентом Львівського університету), підтверджено факти неодноразових контактів із відомим ідеологом українського націоналізму Д. Донцовим і співпраці з редакцією часопису "Новий шлях". Організаційна робота почалася з пошуків патріотично налаштованої молоді у м. Ковель та налагодження контактів із членами УВО. Проживаючи в с. Колодяжне, Ю. Косач створив нелегальне літературне товариство у власному домі. На його зібраннях читалася націоналістична література, відбувався обмін думками про майбутнє України, методи боротьби за відновлення її державності. Було створено драматичну труппу, котра поставила кілька вистав патріотичного змісту. Поступово оформився перший осередок Організації у складі восьми осіб. До нього входили Павло Вітрук, Ілля Сидорський, Володимир Маркевич, Мирослав Онишкевич, Зиновій Самчинський, Сергій Самчинський, Ілля Куниця, Мила Гілевська¹⁰.

Однією з перших бойових операцій цієї групи став підпал мосту поблизу містечка Ратне в ніч на 11 листопада 1931 р. Окрім вищезгаданих членів Ковельського осередку ОУН, у ній взяв участь Григорій Лісничевич. Очевидно, він прагнув стати членом Організації, а підпал був його завданням — випробуванням. У звіті повітового відділення державної поліції наголошувалося, що саме він здійснив цей акт. Решта членів групи лише була присутня при цьому й надавала йому допомогу¹¹.

Ю. Косачу вдалося налагодити контакт із багатьма симпатиками і членами ОУН на території воєводства, зокрема Леонідом Березовським (с. Довгополе Дубнівського повіту), Євгенієм та Олександром Новицькими (м. Торчин Луцького повіту), Юрієм Трофимчуком-Охрімівським (м. Біла Церква Кременецького повіту), Петром Кравецьким (м. Кременець), Нилом Хасевичем (с. Деражне Ровенського повіту), Олексієм Садовським (м. Почаїв Кременецького повіту), Степаном Грицюком (с. Седлище Ковельського повіту) й ін.¹² В кожному із цих населених пунктів почали створюватися невеликі групи і гуртки Організації (по 3–5 членів).

20 листопада 1932 р. у Варшаві було заарештовано Ю. Косача. Судовим вироком стало позбавлення його волі терміном на рік. Відбувши покарання, він змушений був покинути територію Польщі та емігрував у

1933 р. до Франції. Місце повітового провідника ОУН на Ковельщині посів Володимир Маркевич. Під керівництвом останнього Організація збільшилася чисельно й взяла участь в "антишкільній" та інших акціях ОУН, що проводилися у період 1933–1934 рр. Загроза арешту спонукала і його до еміграції. 30 серпня 1936 р. він теж виїхав до Франції. З 1935 р. Організацію в Ковельському повіті очолив Єфим Супрунюк¹³.

Після арешту Ю. Косача на чолі націоналістичного підпілля у м. Ковель став Мирослав Онишкевич. Розуміючи необхідність дотримання суворої конспірації, молоді люди винаходили найрізноманітніші способи проведення зборів. В одному випадку вони брали човни й випливали в обумовлене місце на річці Турія поза містом, де читали нелегальну літературу, обговорювали поточні питання, проблеми поширення часописів "Сурма" та "Розбудова нації". В іншому — виїжджали на велосипедах у с. Колодяжне до Мили Гілевської, організували зібрання в маєтку депутата Сейму Самійла Підгірського у с. Любитові, де господарство вів брат його дружини, симпатик ОУН¹⁴.

Пропагандистсько-виховна робота вважалася першочерговим завданням Організації. Із цією метою використовувалася будь-яка можливість — черги у магазинах, святкові богослужіння в церкві, мітинги, заняття спортивних секцій. Поступово вплив осередків ОУН поширився на громадські й культурно-освітні організації Волині, зокрема на "Союз українок", "Основу", "Просвіту", а також кооперативи — "Народну торгівлю", "Добробут", "Господар", "Злагоду" та ін. Важливим завданням стало охопити відповідним впливом дитячі військово-спортивні товариства "Сокіл", "Луг", "Пласт" і створити власну організацію "Юнак". На Кременеччині цю ланку роботи очолив гімназист Ігор Шубський. Йому вдалося залучити членів товариства "Пласт" у м. Почаїв до переходу в оунівське товариство "Юнак"¹⁵.

Перші дві п'ятірки ОУН у м. Кременці організував Михайло Пикалюк. До першої входили Теодор Максимов, Ян Максимов, Роман Ільчук, Теодор Кузик, Василь Тимощук; до другої — Клим Миколайчик, Володимир Миколайчик, Олександр Війтів, Олександр Андросюк, Фома Поважук¹⁶.

У Луцькому повіті організаційну роботу розгорнули в 1932 р. Іван Скопюк (із Луцька) та Ананій Закоштуй (із с. Лаврів). У 1930 р. Скопюк вступив до ОУН й активно працював з молоддю, як член кошової команди "Пласту". Спілкуючись з дітьми, він намагався виховати в них патріотичні почуття. Ця пропагандистська робота була помічена поліцією, котра прискорила призов І. Скопюка на військову службу. Повернувшись додому в серпні 1932 р., він створив осередки організації "Юнак" у Луцьку, особисто викладав дітям військову справу, організував їх практичні заняття в лісових таборих¹⁷.

Розбудова осередків ОУН відбувалася доволі швидко і потребувала організаційного оформлення. Її провідником у Луцькому повіті став І. Скопюк (призначений крайовою ексекутивною повітовим комендантом у 1932 р.), секретарем — Володимир Гайдук. Згідно з вказівками крайового проводу, в 1933 р. на території повіту пройшла масова акція проти полонізації шкільної освіти. Зусиллями ОУН було переведено на українську мову навчання школу у с. Жидичин поблизу Луцька¹⁸.

В 1931–1933 рр. спостерігалася тенденція до активізації Організації на Волині. Так, якщо в 1931 р. державна поліція зафіксувала 2 їхні акції, то у 1932 р. — 16, а в 1933 р. — понад 100¹⁹. До них відносилися політичні демонстрації, походи на Козацькі могили у Берестечку, вивішування української символіки, акти саботажу й ін. Окремі осередки ОУН проводили збір коштів на користь українських політичних в'язнів та голодуючих в УСРР, у бойовий фонд організації²⁰.

Активна робота дала можливість створити осередки ОУН у кожному повіті воєводства. Станом на 1 січня 1935 р. структура Організації була такою:²¹

крайових ексекутив — 2 (в Луцьку і Рівному);

повітових — 9 (у Дубно, Горохові, Ковелі, Кременці, Луцьку, Рівному, Володимирі, Здолбунові);

районних — 8;

гуртків — 34;

п'ятірок — 22;

трійок — 67.

Кількісний склад ОУН постійно змінювався й був таким:²²

Повіт	на 1.01.1935 р.	на 1.01.1936 р.
Дубнівський	154	73
Горохівський	62	60
Костопільський	67	72
Ковельський	75	75
Кременецький	80	76
Луцький	179	105
Ровенський	185	156
Сарненський	3	—
Володимирський	46	43
Здолбунівський	81	81
Разом:	932	781

Зменшення кількісного складу Організації було наслідком проведення "пацифікаційних" акцій та масових арештів. Вони були реакцією на терористичну діяльність українського націоналістичного підпілля в 1935 р. За той рік державна поліція зафіксувала на Волині 36 акцій,

зокрема підпал (знищено майно польського осадника), 6 вбивств, страйк, 4 випадки псування державного майна (телефонні комунікації) й ін. Наслідком цього став арешт 114 націоналістів²³.

Слід відзначити, що терористичні акти на Волині ОУН почала практикувати лише з середини 1930-х рр. Найбільш резонансною була підготовка до замаху на волинського воєводу Г. Юзевського. Спроба виявилася невдалою і спровокувала жорстку реакцію влади. Масові арешти активістів Організації призвели до порушення зв'язку з крайовим проводом та ліквідації частини крайових і повітових ексекутив.

Станом на 1 січня 1936 р. структура ОУН на Волині виглядала так:²⁴

крайових ексекутив — 1 (Володимирський повіт);

повітових — 3 (Луцьк, Рівне, Володимир);

районних — 9;

гуртків — 1;

п'ятірок — 52;

трійок — 23.

У 1936 р. поліція зафіксувала на території воєводства 8 акцій: 2 пов'язані з вбивствами, решта — з поширенням листівок, псуванням портретів політичних лідерів Польщі, вивішуванням національної символіки. У процесі розслідування цих останніх було заарештовано 77 членів Організації²⁵.

В другій половині 1930-х рр. масові репресії охопили Галичину. Їх розмах змусив крайовий Провід перенести основну роботу на північно-західні українські землі — Волинь, Полісся та Холмщину. Організаційну роботу очолив Василь Сидор, який створив тут окремий провід. У 1937 р. він висунув план щодо створення спеціальних військових підрозділів ОУН, котрі б стали зародком майбутньої повстанської армії. В зв'язку із цим у липні того року було створено першу військово-бойову групу під назвою "Вовки". Вона складалася з 25 випробуваних бойовиків Організації. Другий такий відділ почав створюватися на Горохівщині. Масові арешти перервали на деякий час цю акцію. Група відновилася лише в липні 1939 р.²⁶

У 1937 р. змін зазнала й організаційна структура ОУН на Волині. Згідно з інструкціями Центрального проводу, переданими через кур'єра Івана Климів, замість п'ятірок і трійок (осередків на селі), пропонувалося створити сільські проводи на чолі з провідником та двома референтами (з культурно-освітньої й бойової роботи)²⁷.

Організаційні зміни відбулися лише в Луцькому, Горохівському частково Дубнівському повітах. Було визначено два основні напрямки діяльності на найближчий період. З одного боку — пропагандистська робота, спрямована на збільшення кількості членів і симпатиків ОУН у

регіоні, а з іншого, — підготовка до загального повстання, котра передбачала створення бойових дружин, нагромадження зброї, військової підготовки членів організації.

Причинами прискореної мілітаризації ОУН стала ескалація німецько-польських суперечностей. Наближення війни відчували всі. Серед населення поширювалися інструкції крайового проводу, як поводити себе, якщо почнеться загальна мобілізація до польської армії. Пропонувалося заздалегідь скласти списки державних посадовців, поліцейських та активістів корпусу охорони прикордоння для негайного їх знищення в разі початку бойових дій.

Пропаганда насильства з боку Організації призвела до її засудження представниками українських центристських партій і церковних діячів. Під впливом громадської думки формувався негативний імідж ОУН. Тому загальна чисельність її на Волині зростала повільно.

Спостерігалася тенденція до зменшення кількості замахів, вбивств, підпалів та побиття польських державних службовців і колоністів. Водночас зростала активність у справі поширення пропаганди. З 1 липня 1938 р. до 1 квітня 1939 р. на Волині було зафіксовано лише 20 акцій ОУН (підпал, 2 випадки вимагання грошей, 7 — поширення листівок у населених пунктах, 1 — побиття, 5 — погроз, 4 — знищення державної символіки)²⁸. Така тенденція могла бути викликана необхідністю збереження кадрів для їх подальшої активізації в разі початку війни між Польщею й Німеччиною. Вона пов'язана також з вбивством Є. Коновальця та, як результат, загостренням внутріпартійної боротьби, відтоком частини членів ОУН для організації оборони Карпатської України.

Серйозною проблемою була відірваність вищого керівництва (проводу), котре перебувало на еміграції, від роботи безпосередньо на території окупованих українських земель. Непорозуміння між крайовою ексекutiveю і керівництвом ставали дедалі загрозливішими й, врешті, призвели до розмежування повноважень. Протистояння було настільки очевидним, що стало предметом публічного обговорення.

Авторитет Є. Коновальця певний час утримував крайовиків від рішучих дій, але з його загибеллю в 1938 р. постало питання про керівництво ОУН. Провід українських націоналістів визнав повноваження А. Мельника. На цю посаду претендував і С. Бандера, але у той час він перебував в ув'язненні. Спроби контролю над крайовиками викликали їх опір та переросли у неприховану внутріпартійну боротьбу.

Події навколо Карпатської України й заборона керівництва брати активну участь у бойових діях членам Організації, яскраво виражена пронімецька політика А. Мельника викликали протест молодого, активної частини ОУН. Часто, ігноруючи накази проводу, вони переходили кордон

та зі зброєю в руках відстоювали власні переконання, намагаючись реалізувати ідею національної державності хоча б на частині українських земель. Одним із таких активістів був 16-річний волинянин Євген Басюк — майбутній полковник УПА, начальник штабу з'єднання "Холодний Яр". Нелегально перетнувши кордон, він був спочатку затриманий, а пізніше (в лютому 1939 р.) направлений командуванням "Карпатської Січі" до підофіцерської школи, взяв участь у боях з угорцями й після поранення потрапив у полон. Пізніше був переданий німецькій стороні, лікувався у Відні, а потім навчався в офіцерській школі вермахту²⁹.

Автору вдалося ідентифікувати прізвища ще шести волинян, які брали активну участь у бойових діях на Закарпатті в 1938 р. Це, зокрема, Михайло Ярмолюк (с. Липове Луцького повіту), Ілля Ткачук (с. Дуже Кременецького повіту), Микола Ярмолович (Турійськ Ковельського повіту), Степан Мельничук (с. Старі Іванчиці Луцького повіту), Микола Щигельський (с. Гірка Полонка Луцького повіту), Сильвестр Затовканюк (с. Гірка Полонка Луцького повіту), Євгеній Бухало (с. Дермань Здолбунівського повіту). Це були молоді люди 1916–1917 рр. народження. Їхнє рішення вступити до "Січі" було самостійним і не погоджувалося з керівництвом Організації³⁰.

Авторитаризм ОУН не дозволяв проявів власної ініціативи. За невиконання наказу велика частина крайовиків потрапила під суд, була виключена з організації. Така позиція проводу багатьма сприймалася як зрада національних інтересів та ідеологічних засад ОУН. У подальшому конфлікт загострився ще більше.

Таким чином, організаційне становлення ОУН на Волині відбувалося під впливом і за дорученням крайової езекутиви організації у Львові. Поширення націоналістичної ідеології стало можливим завдяки діяльності УВО. В 1938–1939 рр. основними засобами боротьби стали політичні акції й пропагандистська робота.

Підготовка до збройної боротьби втілилася на Волині у формуванні (в 1937 р.) першої бойової групи Організації "Сірі вовки". Посилення репресій польської влади, загострення ситуації в Європі та протистояння у середині ОУН призвели до загального зниження активності організації. Початок Другої світової війни вона зустріла ослабленою.

¹ Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzacego w Polsce w latach 1926–1935. — Wrocław, 1985. — S. 144.

² Діло. — 1938. — 21 серпня. — С. 1.

³ Державний архів Волинської області (далі — ДАВО). Ф. — 46. — Оп. 9. — Спр. 412. — Арк. 5–35.

- ⁴ Там само. — Спр. 1517. — Арк. 3.
- ⁵ Там само. — Спр. 1826. — Арк. 44.
- ⁶ Там само. — Арк. 56.
- ⁷ *Книги 3*. Становлення ОУН. — К., 1994. — С. 114–115.
- ⁸ *Мірчук П.* Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1. — 1920–1939. — Б.м. — 2003. — С. 119.
- ⁹ Там само. — С. 579.
- ¹⁰ ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 9. — Спр. 1826. — Арк. 22.
- ¹¹ Там само. — Арк. 7.
- ¹² Там само. — Арк. 22.
- ¹³ Там само. — Спр. 4678. — Арк. 8.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 2891. — Арк. 20–22.
- ¹⁵ Там само. — Арк. 25.
- ¹⁶ Там само. — Арк. 5.
- ¹⁷ Там само. — Арк. 35.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 37.
- ¹⁹ Там само. — Спр. 1076. — Арк. 26.
- ²⁰ Там само. — Спр. 529. — Арк. 19.
- ²¹ Там само. — Спр. 1825. — Арк. 33.
- ²² Там само. — Арк. 34.
- ²³ Там само. — Спр. 3579. — Арк. 18–23.
- ²⁴ Там само. — Спр. 1825. — Арк. 33.
- ²⁵ Там само. — Арк. 35.
- ²⁶ *Кучерена М. М., Дмитрук В. Г., Прокопчук В. І.* Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.). — Луцьк, 1994. — С. 36.
- ²⁷ ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 9. — Спр. 4675. — Арк. 27.
- ²⁸ Там само. — Арк. 55.
- ²⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. 75133–ФП. — Арк. 14–16.
- ³⁰ ДАВО. — Ф. 46. — Оп. 9. — Спр. 4678. — Арк. 8–9.

Чистки на промислових підприємствах і залізничному транспорті Південно-східного регіону України (1933 р.)

На початку 1933 р. відбулося різке збільшення жорстких каральних заходів у системі транспорту шляхом масового застосування репресій проти робітників та технічної інтелігенції у вигляді "чисток". Їх суть зводилася до перевірки репресивно-каральними органами громадян на благонадійність з метою очищення підприємств від "класово-ворожих" елементів. Для проведення репресивних заходів утворювалися комісії за участю партійних органів та профспілкових комітетів. Майже на всіх підприємствах промисловості та залізничного транспорту були створені комісії з чистки.

Репресивна політика влади у вигляді широкомасштабних чисток аналізувалася у працях М. Шитюка, Ю. Бондарчука, З. Лихолобової, П. Соболя¹.

Практика застосування радянською владою чисток мала чітку правову базу. У постанові Одеського обкому КП(б)У "Про заходи у зв'язку з рішенням ЦК ВКП(б) від 10 грудня 1932 р." повідомлялося, що необхідно ретельно підготуватися до наступної чистки, засвоївши відповідні уроки з попередніх кампаній. Ставилася завдання в першу чергу перевіряти партійні осередки на промислових підприємствах².

Нова хвиля широкомасштабних перевірок на благонадійність українських залізничників була призначена на початок 1933 р. партійною конференцією. Під час аналізу результатів минулорічної чистки вказувалося, що підприємства ще залишалися засміченими різними контрреволюційними елементами³.

У постанові ЦК КП(б)У від 25 січня 1933 р. "Про очищення залізничного транспорту від антирадянського елементу та заходи по зміцненню трудової дисципліни" зазначалося, що існує велика засміченість залізниць контрреволюціонерами, які безкарно проводять активну шкідницьку роботу на підприємствах⁴. ЦК КП(б)У фактично давав "зелене світло" партійним та правоохоронним органам для початку репресій на залізничному транспорті. Головна роль у проведенні терору покладалася саме на органи ДПУ УСРР, які мали в місячний строк виявити та вислати на Північ всіх залізничників-контрреволюціонерів⁵.

"Компетентні" органи на місцях не забарилися з реакцією на рішення ЦК КП(б)У про започаткування нової хвилі каральних заходів. Зокрема, в рішенні бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У "Про чистку кадрів залізничного транспорту області від дезорганізаторських та

контрреволюційних елементів" від 1 лютого 1933 р. повідомлялося, що необхідно негайно провести роботу з чистки на залізниці. Додатково передбачалося для підготовки матеріалів з виявлення чужих та дезорганізаторських елементів на залізниці при кожному експлуатаційному відділенні організувати комісію й до 15 березня 1933 р. закінчити підготовку матеріалів на осіб, які підлягають негайному звільненню з лав партії та з роботи⁶.

Масові чистки мали ліміти. Керівництво СРСР ставило відповідні завдання для підлеглих органів щодо кількісних показників репресій. Узагальнивши численні повідомлення агентів на місцях, організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У запропонував до розгляду конкретні кількісні показники тих неблагонадійних, яких було необхідно вичистити з Південно-Західної магістралі — 4 350 працівників, Південної — 3 339 та Катерининської — 3 491 контрреволюційний елемент⁷.

Статистика свідчить про те, що найбільш численними групами ненависних владі класово-чужих елементів були: "куркулів", які таємно проникли на транспорт, український "контрреволюційний елемент" та колишні білогвардійці⁸.

Чистка в 1933 р. на Катерининській магістралі зарахувала до шкідників 1390 залізничників, з них: "куркулів" — 362, колишніх жандармів та поліцейських — 197, служителів культу та сектантського активу — 75, інших неблагонадійних — 755 осіб⁹.

Спираючись на широку документальну базу, можна дійти висновку, що основними звинуваченнями під час чистки на залізничному транспорті були такі: зв'язок з куркульсько-непманськими елементами — 1784 осіб (18,8%), викривлення класової лінії в роботі — 1445 осіб (15,7%), причетність до колишніх фабрикантів, поліцаїв, жандармів та служителів релігійних культів — 1004 осіб (10,9%), шкідництво на роботі — 755 осіб (8,4%), активна боротьба проти радянської влади в минулому — 588 (6,4%), антирадянська діяльність — 472 осіб (5,1%)¹⁰.

Аварії, катастрофи, які мали місце у промисловості й на транспорті УСРР, завжди ставилися керівництвом держави у вину різного роду "шкідникам". У жодному випадку не допускалися інші причини (зношеність устаткування, форсування потужностей тощо). Така тактика давала змогу безперешкодно вести широкомасштабну боротьбу з власним народом, замість того, щоб здійснювати заходи щодо вдосконалення техніки і технології промислового виробництва, поліпшення матеріально-технічного забезпечення робітників, підвищення їх кваліфікації.

1933 рік позначився збільшенням кількості чисток на копальнях Донбасу. В доповідній записці комуніста А. Михайлова секретарю Донецького обкому КП(б)У Саркісу про боротьбу Артемівської партійної

організації з троцькістами на підприємствах "Артемсолі" повідомлялося, що партійні осередки на підприємствах до чистки були дуже засміченими соціально-чужими елементами, але після проведення відповідних "мобілізаційних" заходів кадри робітників істотно зміцнені. В записці зазначалося, що партія направила на шахту імені "Лібкнехта" № 2 секретарем партосередку Голедзінова, а керівником шахти призначила Лисицю. Повідомлялося, що ці працівники — надійні партійці, тому що вони безпосередньо вичищали неблагонадійних з промислових підприємств, чим довели свою відданість¹¹. За подібним сценарієм пройшла чистка серед керівництва рудкому, після чого було поставлено на керівні посади "перевірених" комуністів, які продовжували вести безкомпромісну боротьбу з вигаданими шкідниками¹².

В цей час репресивно-каральні органи на деяких копальнях Донбасу "викрили" до 20% працівників, які нібито займалися антирадянською діяльністю¹³. Заслугове на увагу гучний процес викриття шкідників на соляному руднику ім. Т. Шевченка. У доповідній записці парткому до ЦКК КП(б)У "Про діяльність контрреволюційних троцькістських організацій на соляному руднику ім. Т. Шевченка в Артемівську" від 8 серпня 1933 р. зазначалося, що в 1927 р. на підприємстві виникла велика контрреволюційна троцькістська група, яка, до самого її викриття "завдяки" чистці в липні 1933 р., займалася активною шкідницькою діяльністю¹⁴. Відзначалося й те, що про існування антирадянської організації нібито знали районні та обласні партійні органи. Лише під час ретельної чистки були виявлені конкретні учасники угруповання та їх зв'язки з іншими представниками класово-ворожих елементів Артемівська. При цьому зазначалося, що начебто партійні комітети зовсім не займалися розгромом троцькістів, а розглядали контрреволюційні прояви лише як звичайне хуліганство. Таке "безвідповідальне" ставлення до ворогів народу, на думку "справжніх" комуністів, заохочувало шкідників до захоплення основних керівних ділянок, а саме до проникнення на соляний рудник ім. К. Лібкнехта, кар'єри та інші великі підприємства регіону з метою повного їх руйнування¹⁵.

Надзвичайно "тривожною" для властей була ситуація й на інших копальнях Донбасу. У протоколі засідання бюро Артемівського міськпарткому про звільнення з роботи керівника Шевченківського рудника Росинського від 9 серпня 1933 р. зазначалося, що його слід суворо покарати за невиконання програми з видобутку солі шляхом зняття з роботи та направити відповідні матеріали в комісію з чистки партії для вирішення його подальшої долі¹⁶.

Чи не останньою надією на порятунок робітників від масового терору, були багаточисленні апеляційні заяви до представників влади з

проханнями переглянути матеріали чистки. Тисячі звернень, щодо реабілітації після незаконного вичищення з лав партії розглядалися самими районними комісіями з чистки. Так, 4 жовтня 1933 р. комісія на металургійному заводі ім. Ілліча розглянула заяву працівника підприємства Шевченка з проханням поновити його в лавах партії через безпідставне "вичищення". Однак, комісія залишила його заяву, як і сотні інших, без розгляду, й цим самим унеможливила реабілітацію, а відтак і повернення доброго імені багатьом репресованим. Апеляційні заяви громадян шкодили їм, бо "компетентні органи" шукали нові компрометуючі факти, що робило їх становище справді трагічним¹⁷.

На підприємствах промисловості і транспорту значно почастишали випадки самогубств, основною причиною яких був відчай тих, хто не пройшов чистку. У доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Попова зазначалося, що секретар парткому Кисельов вів справу про самогубство робітника заводу ім. Ілліча Шевченка. Під час слідства було встановлено, що згідно рішення осередкової комісії з чистки Шевченко виключений із лав партії за приховування свого минулого, а саме служби в армії П. Скоропадського протягом одного місяця й того, що його брат — колишній офіцер Білої армії¹⁸.

В світлі цих компрометуючих матеріалів заводська газета "Іллічівець" використала неперевірені й недоведені факти і в гонитві за сенсацією висвітлила на своїх шпальтах Шевченка як зятятого шкідника-контрреволюціонера. Розміщений в газеті матеріал, зі слів редактора, був погоджений з комісією з чистки на підприємстві. Безпідставні та безвідповідальні звинувачення підштовхнули Шевченка позбавити життя двох своїх дітей (7 і 2 років) і покінчити самогубством¹⁹.

Криваві репресивні заходи в 1933 р. не обмежувалися цинічним мордуванням населення голодомором. Широко застосовувалася практика чисток. Весь час вона удосконалювалася шляхом ухвалення нових законодавчих актів, які юридично обґрунтовували масові безчинства влади.

¹ Шитюк М. Масові репресії на Півдні УРСР в 20-ті - на початку 50-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 "Історія України" / М. Шитюк. — Київ, 2001. — 35 с.; Бондарчук Ю. Залізничний транспорт України в умовах утвердження адміністративно-командних методів управління народним господарством (кінець 20-х-30-ті рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук — Дніпропетровськ, 1999. — 20 с.; Лихолобова З. Найбільша чистка в Донбасі / З. Лихолобова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 177–189; Соболь П. Жертви сталінських чисток у 30-ті роки / П. Соболь // Нариси історії Миколаївщини ХХ століття. — Миколаїв: 2005. — С. 75–80.

² Державний архів Одеської області. — Ф. П.-11. — Оп. 1. — Спр. 141. — Арк. 118–120.

- ³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6256. — Арк. 8.
- ⁴ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 183. — Оп. 4. — Спр. 580. — Арк. 48.
- ⁵ Там само. — Ф. 183. — Оп. 4. — Спр. 580. — Арк. 48.
- ⁶ Реабілітовані історією. Запорізька область: [у 2 т.]. — Запоріжжя : Дніпр. металург, 2004. — (Науково-документальна серія книг "Реабілітовані історією" : у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: Стрюк А. І. (голова) та ін.]. — 2004. — С. 103.
- ⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6256. — Арк. 8.
- ⁸ Там само.
- ⁹ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6256. — Арк. 35.
- ¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 1421. — Арк. 5.
- ¹¹ Державний архів Донецької області (далі — ДАДО). — Ф.-7. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 1.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само. — Ф. Р. — 835. — Оп. 1. — Спр. 106. — Арк. 192–193.
- ¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 16. — Спр. 38. — Арк. 138.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ ДАДО. — Ф. — 17. — Оп. 1. — Спр. 47. — Арк. 17.
- ¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6395. — Арк. 81.
- ¹⁸ Там само. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6395. — Арк. 70.
- ¹⁹ Там само.

**Фабрикування "Польської організації Військової":
"Одеські справи"**

На історичну долю радянського суспільства в 30-ті роки ХХ століття припало чимало трагічних подій — розкуркулення селянства й виселення хліборобів з рідних домівок, голодомор, політичне переслідування усіх верств суспільства. Від цих карально-репресивних заходів постраждали усі без винятку національні меншини, у тому числі й ті, які проживали в Одеській області. Значних втрат зазнало також польське населення — про це красномовно свідчать матеріали, опубліковані в серії книг "Одеського мартирологу"¹.

Органи ДПУ-НКВС на догоду вищому керівництву фабрикували так звані "контрреволюційні організації". Поляків найчастіше оголошували членами "Польської організації військової". Слід зазначити, що це свавілля відбувалось в умовах загального фізичного й морального виснаження більшості населення країни, злочинної бездіяльності й розгубленості місцевих чиновників, цілеспрямованого наступу владних структур на самобутній розвиток національних меншин, у тому числі й польської.

Архівні матеріали досліджуваного періоду дають змогу простежити процес наростання в суспільстві атмосфери страху й шпигуноманії. У першу чергу, неблагонадійними ставали люди, які мали іноземне підданство, певну національність й відвідували іноземне консульство, звертались до родичів й різних благодійних організацій за кордоном з проханнями надати їм матеріальну допомогу, належали до певних верств та професій. Таких людей піддавали прискіпливій перевірці на предмет лояльності до влади. Наведемо декілька характерних прикладів.

Одеське облуправління НКВС 10 вересня 1934 р. направило до однойменного облвиконкому форму звіту, згідно якої там мали систематизувати та подати інформацію щодо працівників апарату, які були підданими іноземних держав².

В другій половині 1935 р. районні партійні комітети, посилаючись на директиву Одеського обкому КП(б)У від 22 серпня 1935 р., звітували про виявлених в процесі перевірки партійних квитків іноземнопідданих, політемігрантів та перебіжчиків³.

У 1935 р. в Одеській міській парторганізації склали список членів КП(б)У — поляків за національністю у кількості двохсот осіб⁴.

В інформаційному зведенні "Про перебіг перевірки партійних документів у Миколаївській міській парторганізації станом на 10 серпня 1935 р." про одного з її членів відзначалось наступне: "Камінський

Володимир Вікторович — начальник групи цехів заводу "61". Обвинувачується у приховуванні своєї національності, сам поляк, а всюди писав, що українець. Брат Камінського емігрував з білими за кордон [...] Камінський має тісний зв'язок з братом, листування і особисті розмови під час приїзду брата в м. Одесу на закордонному пароплаві"⁵.

Протягом липня-серпня 1935 р. секретар Херсонського міському КП(б)У Григор'єв звітував перед обласним керівництвом: "У нас виникають сумніви щодо ряду членів партії, у яких ми квитків не брали, але їх особистість та минуле з'ясовуємо, в тому числі й по лінії НКВС. Це наступні особи:

Скобеєв В. І., директор Винорозсадника — рідні за кордоном;

Стамблер С. Д., сам з Польщі, рідні там;

Вишня Г. Я., поляк, працює в с[ільсько]-г[осподарській] колонії ПТУ, викликає підозру через польське походження. Перевіряє НКВС."⁶ Виникли сумніви й щодо мешканця міста Херсона Юзефовича, який, уникаючи політичного переслідування на батьківщині, емігрував до СРСР, не отримавши на це санкції Комуністичної партії Польщі. "Все це й інші дані, — розмірковував далі партійний функціонер, — говорить про те, що він неспроста перейшов до нас. Є підозри в шпигунстві. Перевіряємо, запросили польсекцію Комінтерну"⁷.

У серпні 1935 р. співробітники особливого відділу УДБ НКВС УСРР підрахували, що в частинах Українського військового округу знаходиться 1077 поляків та підняли питання про створення спеціальної комісії для негласної перевірки всіх "військовослужбовців-націоналів" й доцільності їх подальшого перебування в армії⁸.

Значною мірою вказані дії влади були зумовлені тим, що поляки не підтримували її політику, виявляли реальний інтерес до життя в Польщі, отримували матеріальну допомогу з-за кордону й прагнули емігрувати у пошуках кращої долі. Водночас, події на міжнародній арені й відносини СРСР з іноземними країнами також впливали на ставлення влади до свого населення. З перемогою в Німеччині націонал-соціалістів, представників національних меншин починають підозрювати у симпатіях до них. Перш за все, до потенційних шпигунів потрапили німці та поляки. Тож, можна припустити, що обвинувачення у причетності до "ПОВ" стали універсальним приводом для звільнення підозрілих поляків з роботи навчання чи служби, виключення з лав Комуністичної партії й конфіскації їхнього майна, позбавлення виборчого права й відмови у обміні паспорта, заборони проживати у режимних місцевостях й кримінального переслідування.

Проблема політичних репресій щодо польського населення в Україні здобула в українській історіографії ґрунтовне висвітлення, чимало зусиль доклали учені для з'ясування механізмів фабрикування так званого

керівного ядра "Польської організації військової" та деяких її філій, розкриття трагічних доль здебільшого знаних та впливових у суспільстві людей⁹. Проте ще залишається чимало малодосліджених питань, серед них й вивчення життєвого шляху пересічних поляків — мешканців різних регіонів України, котрі під тиском слідчих змушені були оговорити себе та близьких. Дослідити проблему повністю, докладно й у всіх необхідних аспектах неможливо й досі: значна частина архівів радянських спецслужб з матеріалами про репресії залишається закритою, існуючі відомості як про державну репресивну політику в цілому, так і про долі репресованих поки ще далеко не повні. Тому важливим науковим завданням кожної публікації, присвяченої цій проблематиці, є введення нової, раніше засекреченої інформації, її наукове осмислення й увічнення пам'яті репресованих.

В даній статті зроблено спробу евристичним шляхом виявити якомога більше так званих "одеських учасників" "Польської організації військової" періоду 1933-1936 років, дослідити механізм фабрикування кримінальних справ на цих людей, охарактеризувати методи слідства й репресивні рішення, а також з'ясувати подальші долі засуджених й розкрити процес їх реабілітації. На відміну від двох наступних років, вказаний хронологічний період є маловисвітленим на регіональному рівні й потребує більш детального розгляду¹⁰.

Джерельну базу дослідження становлять документи секретного діловодства секретаріату КДБ УРСР, протоколи засідань судової трійки при колегії ДПУ УСРР та архівно-слідчі справи на репресованих.

За архівними матеріалами, черговий сплеск арештів за справою "ПОВ" припав на 1933 рік¹¹. В розгортанні цього резонансного процесу Одеське ДПУ брало активну участь й швидко знаходило "фашистських агентів" серед місцевого польського населення. Підтвердження цьому міститься в доповідній записці очільника ДПУ УСРР, В. Балицького під промовистою назвою "Про ліквідацію контрреволюційної організації ПОВ", направленої наприкінці 1933 р. секретареві ЦК КП(б)У С. Косіору. У ній розкрито обставини створення "ПОВ", охарактеризовано основні напрямки її діяльності й названо лідерів. Вказана організація, начебто, мала на меті відторгнення від Радянського Союзу України та Білорусії з подальшим утворенням під протекторатом Польщі федерації цих трьох держав. В своїй діяльності "ПОВ" тісно блокувалась з "Українською військовою організацією". Й насамкінець Балицький відзначив: "Нині викриті і ліквідуються відгалуження на Харківщині, Київщині, Поділлі, Одещині, Волині і Мархлевському районі. Заарештовано 123 людини, з них — членів та кандидатів партії — 31 осіб"¹². Згідно оперативної звітності транспортного відділу ДПУ УСРР в 1934 році у місті Одесі "ліквідовувалось" відгалуження "ПОВ" на об'єктах водного й

залізничного транспорту. Зокрема, була "викрита диверсійна ячейка на Одеському залізничному вузлі, яка мала на меті вчинення диверсій з моменту початку війни"¹³.

На сьогодні неможливо з'ясувати скільки всього кримінальних справ, групових та одиночних, було сфабриковано в Одеському облуправлінні ДПУ. Ймовірно, що арешти другої половини 1933 р. вилились в групову слідчу справу № 10686. Поки що невідомо, скільки всього людей за нею проходило, але на розгляд позасудового органу були подані матеріали на дев'ятнадцять осіб. Ось їхні прізвища — Петро Бороденко (він же — Стефан Шпичек), Олександр Мікевич, Домінікій Врублевський, Броніслава Глинська, Марцель Турчинський (він же — Турек), Йосип Лещинський, Ян Зелінський, Максиміліан Сохацький, Ісідор Коваль, Марія Мединська, Генріх Гродський, Мечислав Вонарський, Пилип Ясинський, Станіслава Мулько-Шульц, Ганна Лозинська-Штан, Галина Маєвська, Георгій Попович, Яніна Мірато та Станіслав Новак.

Згідно постанови судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 28 лютого 1934 р., більшість з них мали відбувати покарання у виправно-трудовах таборах (ВТТ) строком від 3 до 10 років, С. Мулько-Шульц мали вислати до Казахстану, а для Г. Лозинської-Штан та Г. Маєвської вирок був умовним з подальшим звільненням їх з-під варті. А ось справу на Я. Мірато повернули "на дослідження до особливого відділу УВО і ДПУ УСРР з долученням її до справи Військової групи "ПОВ". Крім поляків, серед репресованих були єврейка та українець, а національність І. Ковалю не вказана. Їх віковий діапазон коливався від 50-ти до 21-го року, вони були уродженцями Польщі, Білорусії й Росії, а також Київської, Вінницької й Одеської областей. Переважна більшість людей були службовцями й виключеними з лав Комуністичної партії. Слід відзначити, що паралельно із винесенням вироків "одеським членам" "ПОВ", той же позасудовий орган розглядав матеріали на її "учасників" надіслані секретно-політичним відділом ДПУ УСРР, київським та вінницьким облуправлінням ДПУ¹⁴.

Тоді ж, фабруючи справу 1933 р., одеські слідчі здобули прізвища родичів, друзів, колег підслідних, що у майбутньому суттєво спрощувало їхню репресивну діяльність. Так, приміром, на допиті від 10 грудня 1933 р. М. Турчинський показав, що особисто завербував до "ПОВ" П. Кропивницького¹⁵. Остання обставина стала фатальною не лише для названої особи, а й для чималої кількості його співвітчизників. Адже Петро Кропивницький до арешту 29 грудня 1933 р., здобував освіту в навчальних закладах Москви та Одеси, працював на багатьох роботах, був членом Комуністичної партії та декілька разів одружувався. Доля зводила його з багатьма людьми і в слідчому ізоляторі він пригадав усіх. Одеські

слідчі підшивали копії протоколів його допитів до кожної наступної слідчої справи, а численні клопотання підслідних й судових органів про виклик засудженого з таборів для проведення з ним очної ставки постійно ігнорували. Малоймовірно, що викривальних показань Петра Антоновича боялись, скоріш за все, органи правосуддя не хотіли марнувати часу на "безперспективну" справу. Водночас, протоколи допитів П. Кропивницького свідчать про те, що він визнав себе польським шпигуном й учасником "Польської організації військової" за завданнями якої, нібито, був перекинутий в СРСР для проведення шкідницької діяльності (ст. 54–6 КК УСРР). Очевидно, що його змусили оговорити себе. З проведених у 1934 р. допитів, перші дев'ять містять інформацію про час їх завершення. Наведемо її повністю. Отож, січневі допити закінчувались:

- від 9 січня — о першій годині 10 січня;
- від 10 — за 25 хвилин на першу годину 11 січня;
- від 11 — в 15.30 того ж дня.

Лютневі:

- від 5 лютого — о другій годині 6 лютого;
- від 7 — о 17.00 того ж дня;
- від 8 — о пів на другу годину 9 лютого;
- від 9 — о першій годині 10 хвилин 10 лютого;
- від 10 — о другій годині 11 хвилин 11 лютого;
- від 11 — о 24 годині.

Як і було заведено, на першому допиті підслідний розповів про себе. Народився він у 1899 р. в селі Кучіно Белостокського повіту Гродненської губернії у родині малоземельних селян-бідняків. Крім нього, в сім'ї було ще шість братів та одна сестра. Один із братів ще до Першої світової війни виїхав до Америки, інший, Олександр — до радянської держави, де обіймав відповідальні посади. Він був комуністом, останнім часом завідував польським рабфаком в місті Одесі й у 1932 р. помер від туберкульозу. Всі інші родичі мешкали в Польщі та займались сільським господарством. Радянський кордон Петро Кропивницький перейшов нелегально в 1922 р., уникаючи відбуття тюремного ув'язнення на батьківщині за дезертирство з армії. На той час він отримав листа від рідного брата з Мінська. Опинившись в СРСР, завдяки братовій протекції був направлений до Військової школи червоних комунарів ім. Й. Уншліхта в Москві, в якій провчився з 1922 по 1926 рр. Однак був відрахований за станом здоров'я. За порадою лікарів переїхав до південного міста й декілька місяців навчався в Одеському інституті інженерів водного транспорту на рабфаці, працював у міліції, матросом на пароплавах, різноробчим на заводі ім. Жовтневої революції, перед арештом обіймав

посаду парторга в колгоспі ім. Г. Петровського у селі Вільшанка Савранського району Одеської області. Під час наступних виснажливих допитів, він назвав прізвища "спільників" по різних періодах трудової діяльності. Так, на допиті від 13 лютого 1934 р., Петро Антонович "пригадав", що у 1931 р. поступив матросом на пароплав "Туркмен" й виконуючи завдання з вербовки членів "ПОВ" почав приглядатись до екіпажу. Увагу привернув Франц Францевич Крисевич — старший механік: "[...] Це був єдиний поляк на пароплаві. Познайомившись, Крисевич розпізнав у мені поляка і з перших розмов зі мною виявив себе як польський патріот [...]"¹⁶ Чоловік показав, що в подальшому завербував Ф. Крисевича до "Польської організації військової".

Незважаючи на явну недоведеність вини обвинуваченого, судова трійка при Колегії ДПУ УСРР, 21 травня 1934 р., постановила ув'язнити П. Кропивницького до ВТТ на 10 років. Покарання відбував спочатку в місті Новосибірську, пізніше переведений до Красноярського краю. В серпні 1946 р. звільнений та за розпорядженням влади мав виїхати до Воронежської області. Однак він до березня 1947 р. мешкав у місті Канськ, пізніше виїхав на роботу до колгоспу, що в Дзержинському районі Красноярського краю, в грудні 1948 р. повернувся до Одеси, влаштувався пічником на завод ім. Жовтневої революції, отримав невеличку кімнату на його території, де й проживав.

Проте спокійне життя незабаром скінчилось. На початку березня 1950 р. Управління міністерства державної безпеки по Одеській області був знову заарештований. В постанові на обшук та арешт від 6 березня 1950 р. старший оперуповноважений 1 відділення 2 відділу УМДБ по Одеській області, старший лейтенант Волков відзначив, що П. Кропивницький був нелегально перекинутий на територію СРСР розвідкою однієї з іноземних держав, де проводив активну шпигунську контрреволюційну діяльність, вербував і створював контрреволюційні шпигунські організації в Москві, на промислових об'єктах і водному транспорті в Одесі, організовував і брав особисту участь в диверсіях та шкідництві. Справу за ст. 54-6 КК УРСР направили на розгляд позасудового органу — особливої наради при МДБ СРСР, яка 5 серпня 1950 р. постановила вислати П. Кропивницького як шпигуна на поселення до Джамбульської області Казахської РСР без вказання терміну покарання.

В 1954 р. його звільнили від відбуття поселення й Петро Антонович почав добиватись перегляду справи й відновлення справедливості. Він написав до УМДБ по Одеській області декілька листів, у яких відмовився від своїх показів періоду 1934 р. і пояснив, що на допитах змушений був оговорити себе через застосування до нього засобів фізичного впливу. Під час перегляду матеріалів, військова прокуратура Одеського військового

округу з'ясувала, що слідчу справу періоду 1933–1934 рр. було втрачено. Її частково відновили за допомогою документів з архівної справи оперативного обліку на П. Кропивницького, котра знаходилась на зберіганні в архівному відділі УМДБ по Одеській області. Це копії 11 протоколів допитів підслідного за січень–лютий місяці 1934 р., виписки і протоколи допитів заарештованих по іншій справі — М. Турчинського та Д. Врублевського, довідка ОДПУ БСРР від 21 січня 1934 р. про відсутність компрометуючих матеріалів на братів Кропивницьких — Петра й Олександра і постанова прокурора Одеської області по слідчій справі Кропивницького від 4 квітня 1934 р. Завдяки новим документам можемо більше дізнатись й про трьох репресованих за вище згадану слідчою справою Одеського облуправління ДПУ № 10 686.

Домінікій Врублевський народився у 1904 р. в Мінську, переїхав в Одесу, мав радянське громадянство. До арешту працював у Центральній робітничій бібліотеці, з 1929 до 1933 рр. — в польському клубі. Заарештований 20 жовтня 1933 року, і в той же день показав, що в "контрреволюційну організацію" був завербований навесні 1932 р. Бороденком. Останній до переїзду в Одесу працював в польській секції Комінтерну в Москві. Також назвав прізвища 23 учасників "ПОВ". А на допиті від 21 січня 1934 р. заявив, що був завербований до організації восени 1930 р. Турчинським, а не Бороденком¹⁷.

Марцель Турчинський народився у 1893 р. у м. Варшаві. На момент арешту — 2 листопада 1933 р. мешкав в Одесі, працював технічним контролером на лісомеблевому заводі. Обвинувачувався в тому, що як член варшавської організації КПП влітку 1928 р. вступив до "ПОВ", за завданнями якої восени 1929 р. прибув до Радянського Союзу для проведення "контрреволюційної роботи". В місті Одесі Турчинський в тому ж році створив осередок "Польської організації військової" для здійснення диверсій та шпигунства¹⁸.

Як склалась подальша доля цих двох чоловіків, невідомо. Реабілітовані: Д. Врублевський — 2 грудня 1958 р., М. Турчинський — 13 березня 1959 р.

Ще один з репресованих — П. Бороденко — вижив й особисто довідався про відновлення свого чесного імені. На допиті від 17 червня 1959 р. він розповів, що емігрував з Польщі, у 30-ті рр. ХХ ст., мешкав в Одесі, працював інструктором польських шкіл. Тут 24 жовтня 1933 р. був заарештований за обвинуваченням у приналежності до "ПОВ" й на 10 років відправлений до ВТТ. В 1948 р. за цю ж "провину" особливою нарадою при НКВС СРСР висланий на поселення. Петро Антонович пригадав: "Відразу по арешті слідчий, прізвище якого не пам'ятаю, заявив, що я повинен визнати себе винним в приналежності до контрреволюційної "Польської організації військової" і дати свідчення про злочинну

діяльність інших осіб. Причому він заявив мені, що мовляв показання "ми від Вас отримаємо з живого чи мертвого". Спочатку я відмовився свідчити через те, що зовсім нічого не знав про існування названої організації, тим більше — не проводив контрреволюційної діяльності. Однак слідчі, прізвища яких не пам'ятаю, почали застосовувати до мене засоби фізичного впливу. В результаті чого, вимушений був підписувати протоколи своїх допитів, в яких слідчий писав все, що йому заманеться"¹⁹.

Внаслідок перегляду одеської справи 2 жовтня 1959 р. П. Кропивницького реабілітували²⁰. Невдовзі Петро Антонович ознайомився із цим рішенням²¹.

Отже, показання П. Кропивницького використовувались слідчими при потребі для подальшого викриття "шпигунів" серед польського населення. Чи всі з названих ним людей потрапили до слідчого ізолятора, достеменно невідомо, нині в одеських архівах виявлено три архівно-слідчі справи, за якими проходили його колега по роботі на флоті, колишня дружина й товариш, а також однокурсник по військовій школі у місті Москві. Всі кримінальні справи фабрикувались в Одеському облуправлінні НКВС паралельно, але першими двома "опікувався" транспортний відділ, а третьою — особливий.

Слідство по справі Франца Крисевича порушив 6 жовтня 1935 р. помічник начальника 4 відділення ТВ УДБ УНКВС по Одеській області, Стрижевський. Чоловіка заіпозрили у тому, що він, як учасник "ПОВ", проводив диверсійну та шпигунську діяльність на водному транспорті (ст. 54-11 КК УСРР)²².

Франц Крисевич народився у 1887 р. у Варшаві, емігрував до Радянського Союзу й осів в Одесі, поляк, громадянин УСРР. На момент арешту — виключений з партії та усунений з посади старшого механіка на пароплаві "Тифліс". В процесі досудового слідства було здійснено ряд технічних перевірок на пароплаві й допитано свідків. Підслідний клопотав про очну ставку з П. Кропивницьким, проте йому відмовлено, а в обвинувальному висновку зазначалось, що Ф. Крисевича повністю викрито показаннями свідків. Його конкретна підривна й розкладницька робота на Чорноморському пароплавному, начебто, полягала в наступному:

- працюючи старшим механіком на пароплаві "Туркмен", систематично створював зупинки у Тихому океані та Перській затоці, що ледь не зумовило загибель судна;

- коли працював на пароплаві "Чичерін", в 1934 р. за його розпорядженням й безпосередньої участі, був виведений з ладу підйомний кран. Також практикував придбання недоброякісного вугілля, що зумовило псування котлів;

- з переходом на "Тифліс", активізував свою роботу, створив цілий ряд серйозних аварій. Також боровся з парторганізацією пароплава, групував

навколо себе моряків, одним обіцяючи підвищення, інших залякуючи органами НКВС, видаючи себе за таємного співробітника.

Свої "вини" Ф. Крисевич не визнав, та це не вважалось суттєвим. Особлива нарада при НКВС СРСР 1 вересня 1936 р. за шпигунську діяльність постановила ув'язнити його на п'ять років до ВТТ²³. Покарання мав відбувати на Колимі²⁴. Подальша доля репресованого залишається невідомою.

У жовтня 1956 р., дружина та син Франца Крисевича, котрі проживали в Одесі, звернулись до Президії Верховного Суду СРСР з проханням встановити: чи на законних підставах у 1936 р. був ув'язнений їхній чоловік та батько. Розпочався тривалий перегляд справи, в ході якого, 17 грудня 1957 р., було допитано П. Кропивницького²⁵. Він розповів, що не давав показань про належність колеги до "ПОВ", а якщо такі й були в протоколі — то вони написані слідчим, він їх підписував перебуваючи у безтямному стані. Реабілітований Ф. Крисевич 21 січня 1958 р.

Через 10 днів після арешту Франца Крисевича, транспортний відділ заарештував Авеніра Лагуновича, а рівно через місяць, 16 листопада 1935 р. й Ірину Савицьку, мешканців міста Одеси, за обвинуваченням у приналежності до "Польської організації військової"²⁶.

Авенір Лагунович, 1903 року народження, уродженець Польщі, із міщан, білорус, мешканець міста Одеси з 1925 року, одружений. За часи перебування в Одесі працював на заводі ім. Жовтневої революції, служив на флоті, завідував секретно-шифрувальною частиною Радторгфлоту Чорного моря, під час голодомору — на селі, що в Кривоозерському районі Одеської області. Перед арештом працював на пароплаві "Вірменія" пасажирським помічником капітана. Виключений з КП(б)У як учасник "польської контрреволюційної організації".

Ірина Савицька народилась у 1898 р. в місті Вільно у родині службовців, полька, в Одесу прибула у 1917 р., працювала продавцем в магазині Гальперіна, медсестрою в дитячих інтернатах та одночасно в позаурядовій благодійницькій організації — Американській адміністрації допомоги (АРА). У 1924 р. почала відвідувати польський клуб, де проводив заняття Олександр Кропивницький. Спочатку він направив Ірину Антонівну на трьохмісячні курси до міста Києва, а потім викладачкою до польської школи міста Миколаєва, де вона пропрацювала до 1928 р. На момент арешту — медсестра в поліклініці водників. Деякий час перебувала у шлюбі з Петром Кропивницьким, розлучена, безпартійна.

Слід зазначити, що їх арешти планувались ще у першій половині 1934 р., проте не відбулись за невідомих причин. Транспортний відділ УДБ УНКВС по Одеській області дослідивши у квітні 1936 р. літерну справу "ПОВ" з'ясував, що "на арешт Савицької вже навіть була санкція ТВ ДПУ УСРР (за № 137616 від 17 березня 1934 р.)"²⁷. Можливо, це було пов'язано із деяким послабленням

репресій за цією резонансною справою. Натомість, наприкінці 1935 - на початку 1936 рр. їх слідча справа почала стрімко поповнюватись новими прізвищами. Зрештою, 23 лютого 1936 р. оперуповноважений, лейтенант держбезпеки Іван Лунев, розглянув слідчі матеріали по справі № 24172, за якою проходило вже 62 особи і постановив матеріали щодо А. Лагуновича й І. Савицької виділити в окреме провадження.

По завершенні досудового слідства матеріали на двох людей були передані до спеціальної колегії Водно-транспортного суду Чорноморського басейна, яка 26–27 березня 1936 р. розглядала їх на закритих судових засіданнях без участі сторін захисту й обвинувачення в місті Одесі. Підсудна І. Савицька, відповідаючи на запитання членів суду, розповіла про те, що А. Лагунович був частим гостем в її помешканні. Коли ж він повернувся із села, то бідкався, що розбитий: мовляв, на селі голод, людоїдство, безчинство. Висловлював недовіру колективізації й успіхам радянської влади. Пригадала також миколаївський період життя. За її словами, антирадянське виховання дітей в школі проявлялось у тому, що педагоги користувались вилученими підручниками як посібниками й ставили шкідливого характеру п'єси. Діти ходили до костюлу, а педагоги це підтримували й не витравлювали у них релігійні забобони.

У свою чергу, А. Лагунович заявив, що він білорус й поляком себе ніколи не вважав, про голод він нічого подібного не говорив, а винним себе вважає лише в тому, що як комуніст, не розповів нікому про бажання П. Кропивницького втекти до Польщі.

Єдиний свідок на суді — Олександр Свірський (перший чоловік І. Савицької, пенсіонер НКВС) розповів: "Савицьку знаю з 1919 року [...] Ми розійшлись з нею років 12 тому. Розійшлись мирно. Спочатку вона, як полька, була антирадянськи налаштована. Мені було дуже важко її перевиховувати [...] Характеризувати Савицьку по цій справі не можу, але ясно розумію, чому її судять за контрреволюційний злочин. Нутром відчуваю, що вона не радянська людина".

Однак суд вирішив інакше й направив справу на додаткове розслідування, зобов'язавши слідство допитати П. Кропивницького. Цього ніхто не збирався робити. Розпочалась тривала відомча тяганина і лише з другої спроби зшити білими нитками справу вдалось направити до позасудового органу. Особлива нарада при НКВС СРСР, 1 вересня 1936 р., постановила ув'язнити звинувачених до ВТТ терміном на п'ять років кожного²⁸. Згідно архівних матеріалів, Авенір Лагунович помер в ув'язненні 7 березня 1938 р.²⁹, а подальша доля Ірини Савицької залишається невідомою. Реабілітували їх 20 серпня 1991 р.

Показово, що 15 липня 1936 р. ТВ УДБ НКВС УСРР надіслав відповідному відділу Одеського облуправління лист, в якому охарактеризував дії

слідчого як "компрометуючі слідство". Зокрема, вказувалось, що в одному з протоколів допиту Лунев, записав показання Савицької про те, що "... вона розгледіла в камері на стіні малюнок військового судна — за її припущенням, намальований рукою Кропивницького і з цього зробив висновок про зв'язок контрреволюційної організації "ПОВ" з Морським військовим флотом..." А "в обвинувальному висновку тов. Лунев допустив запис особистого спостереження як пункту звинувачення: "... в квартирі Лагуновича ... серед газет за 1935 р. виявлений портрет лідера контрреволюційної троцькістської організації Г. Зинов'єва. Зрозуміло, що обвинувачений, поряд з діяльністю в "Польській організації військовій", вів активну троцькістську роботу..."³⁰ За недбалість І. Лунева мали притягти до дисциплінарної відповідальності, однак це не вплинуло на долі невинних людей.

Остання, третя справа відноситься до лютого 1936 р. Тоді особливий відділ УДБ УНКВС по Одеській області "ліквідував" попередню розробку "Гість — галичанин". За нею був заарештований Михайло-Віктор Миколайович Хомулек й направлений до 4 спецкорпусу одеської в'язниці³¹. Перед цим його виключили з Комуністичної партії й звільнили з Одеської артилерійської школи ім. Фрунзе (ОАШ), де він обіймав посаду командира батареї. Очевидно, що це був взаємопов'язаний процес. На волі залишилися дружина Тетяна Іванівна та малолітній син Георгій.

На допитах підслідний розповів про свій життєвий шлях. Народився він 18 січня 1898 р. в містечку Михайловиць Унгварського повіту Австро-Угорської імперії у робітничій сім'ї. Батько працював на нафтових промислах у місті Дрогобичі, а в 1911 р., його, як ландштурміста, призвали до армії. На другому місяці служби глава сім'ї загинув від удару коня в груди. Тому матері довелось самотужки виховувати трьох синів. В 13-тирічному віці старшого, Михайла-Віктора, забрав до себе материн брат, який працював на залізничній станції поблизу міста Львова.

З початком світової війни юнак повернувся до матері й батракував до травня 1916 р., а потім був призваний до австрійської армії й 22 червня того ж року відправлений на італійський фронт. У 1918 р., під час останніх боїв австрійської армії в Італії, отримав поранення в груди та ногу, захворів на малярію й потрапив до польового лазарету. Після поразки Австро-Угорщини у війні був направлений спочатку до Чехо-Словаччини, в місто Кошице, а звідти — на батьківщину. Однак по дорозі, біля міста Самбор, був мобілізований до Української Галицької армії. У 1919 р., під час бою УГА проти польської армії під містом Стрий, потрапив у полон, звідки невдовзі втік. Опинившись вдруге у Чехо-Словаччині, працював на каменоломнях поблизу м. Михайловиць в одній роті з російськими військовополоненими. Увійшовши в довіру до росіян,

разом з ними на початку 1921 р., прибув до Москви, а ще через два тижні — до Києва. Наступного року, маючи велике бажання навчатись, звернувся до секретаря польбюро при ЦК КП(б)У К. Вишневського і за його безпосередньої підтримки потрапив до Військової школи червоних комунарів ім. Й. Уншліхта в Москві, яку закінчив у 1926 році й через деякий час приїхав до Одеси.

Прагнучи перевірити правдивість розповідей підслідного, Одеське облуправління направило запит до обліково-статистичного відділу ГУДБ НКВС СРСР: "За підозрою у веденні контрреволюційної і розвідницької діяльності на користь Польщі нами заарештований колишній командир батареї Одеської артилерійської школи [...] З його розповідей виходить, що у лютому 1921 р., він прибув в числі російських військовополонених з Чехо-Словаччини через Німеччину і проходив в Москві через евакопункт № 1, що розташований поблизу Рязанського вокзалу. Хомулек мав документи на ім'я Кузьменко Петра, завдяки чому йому вдалось виїхати з Чехо-Словаччини. З Москви Хомулек був направлений на Україну. Прохання перевірити це по архівам..."³² Невдовзі, 22 березня 1936 р. Одеське облуправління отримало відповідь про те, що "матеріали за 1921 рік [...] за давністю часу знайти неможливо"³³. Ще через п'ять днів ОБ УДБ НКВС УСРР повідомив одеських колег: "Вишневський Константин Йосипович, колишній редактор газети "Серп" і заступник завідуючого польбюро ЦК КП(б)У, в 1919 р. прибув на Україну з Польщі із завданнями керівництва "ПОВ" з метою проведення шпигунської роботи.

У 1929 р. Вишневський увійшов до українського центру "ПОВ" й 1934 р. засуджений на 10 років і в теперішній час знаходиться в Соловецьких таборах..."³⁴.

Слідству Хомулек пояснив, що приїхав до радянської держави, боячись репресій на батьківщині за службу в УГА, однак йому не повірили й 4 березня 1936 р. пред'явили звинувачення в тому, що він прибув в СРСР з розвідницькою метою і брав участь у контрреволюційній націоналістичній організації (ст.ст. 54-6, 54-11 КК УСРР)³⁵.

На допиті від 19 березня 1936 р. Хомулек підтвердив своє знайомство з Кропивницьким, з яким вони разом навчались на одному курсі у військовій школі в Москві. Влітку 1933 р. Хомулек випадково зустрівся з колишнім однокурсником в Одесі та відвідав його квартиру. Їх остання зустріч відбулась через три тижні, на Грецькій вулиці: "...На цей раз я був не один, а з помічником командира батареї ОАШ, Пирогом Павлом. Він також був курсантом школи ім. Уншліхта і впізнав Кропивницького. Після цього я його не бачив..."³⁶ А на допиті від 28 березня того ж року, що його провадили відразу двоє — начальник 1 відділення ОБ 6 стрілкового корпусу й одеського облуправління НКВС, Я. Шаєв та помічник

військового прокурора того ж корпусу, Румянцев, підслідний категорично відкинув свою вину й показав, що жодних розмов з П. Кропивницьким про існування в місті Одесі "контрреволюційного польського підпілля" не мав³⁷.

Незважаючи на те, що слідство не здобуло жодних доказів вини обвинуваченого, 19 липня 1936 р. особлива нарада при НКВС СРСР постановила ув'язнити Хомулека до ВТТ на три роки³⁸. Подальша доля залишається невідомою. Реабілітований він був 21 листопада 1989 р.

Отже, протягом 1933–1936 рр. одеські органи держбезпеки, виконуючи вказівки з центру, проводять арешти за міфічною справою "Польської організації військової". Скільки тоді постраждало мешканців Одеської області, поки що невідомо. Очевидно, що прізвища рідних, друзів, знайомих, колег по роботі ставали основним матеріалом для "розкручування" наступних справ. Інформація про них накопичувалась в літерній справі Одеського УНКВС під умовною назвою "ПОВ". Методами слідства часто ставали залякування та шантаж, грубо порушувались норми процесуально-слідчих дій: на багатьох документах не проставлена дата й відсутні необхідні підписи, не всім арештованим пред'являли обвинувачення, нерідко залишали без розгляду скарги й заяви людей.

Вироки, у порівнянні з наступним періодом "Великого терору" 1937–1938 років, були відносно м'якими. Людей відправляли до виправно-трудових таборів терміном від 3 до 5, рідше до 10 років, позбавляли виборчих прав, конфісковували майно й переслідували їхні родини. Декого звільняли, але вони залишались у полі зору НКВС і, ймовірно, були знову заарештовані. Необхідно також відзначити, що по відбутті термінів покарання у ВТТ поляків повторно репресували за попередніми обвинуваченнями й направляли на поселення у віддалені місцевості СРСР. Фактично, тавро неблагоннадійних було прикріплене до них на все життя, вони були позбавлені основних прав і свобод радянського громадянина й не могли розраховувати на повноцінне життя у тогочасному суспільстві.

Перший етап перегляду архівно-слідчих справ припав на середину 50-х – початок 60-х років. Згідно з документами справ репресованих, перегляд здійснював військовий трибунал Одеського військового округу, справи припинені за відсутністю або недоведеністю складу злочину. Другий — на 90-ті роки. В цей період Одеська обласна прокуратура та військова прокуратура Одеського військового округу реабілітували репресованих на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи з відновлення справедливості по відношенню до жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років" і Закону України від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні".

Сфабрикована у надрах ДПУ — НКВС справа "Польської організації військової", була одним з найгучніших політичних процесів у 30-ті роки ХХ століття в Радянському Союзі. Як правило, за "ПОВ" приписували поляків, але масові людські трагедії негативно впливали на свідомість усіх радянських людей, незалежно від їх національності, соціального статусу, віку чи професії. Розбудовуючи незалежну демократичну державу, варто пам'ятати про те, що подальший розквіт та цивілізаційний поступ є неможливим без оприлюднення й вшанування імен тих, кого позбавили життя, принизили та незаслужено забули за тоталітарної радянської доби.

¹ Одесский мартиролог: Данные о репрессированных Одессы и Одесской области за годы советской власти / Сост.: Л. В. Ковальчук, Г. А. Разумов. — Одесса, 2005. — Т. 3. — С. 93.

² Державний архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф. Р-2000. — Оп. 2. — Спр. 58 а. — Арк. 391.

³ Там само. — Ф. П-11. — Оп. 1. — Спр. 467. — Арк. 46.

⁴ Там само. — Спр. 433. — Арк. 65 — 82.

⁵ Там само. — Спр. 434. — Арк. 72.

⁶ Там само. — Арк. 152.

⁷ Там само. — Арк. 159.

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). — Ф. 16. — Оп. 28 (за 1951 р.). — Спр. 33. — АРК. 283.

⁹ Стронський Г. Репресії проти польського населення України у 30-ті роки // Проблеми слов'янознавства. — 1994. — Вип. 46. — С. 49—60; Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті рр./ З архівів ВУЧК — ГПУ — НКВД — КГБ. — 1995. — № 1/ 2. — С. 116 — 156; Кульчицький С. В. Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики // Депортації українців та поляків: кінець 1939 — початок 50-х років: (До 50-річчя операції "Вісла"). — Львів, 1998. — С. 13 — 18; Кривуцький І. Поляки між українцями у більшовицьких концтаборах // Визвольний шлях. — 1999. — № 7. — С. 865 — 874; Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20—30-ті рр. ХХ ст.). — К., 2001. — 254 с; Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ—ХХ ст.: Історичні нариси / В. А. Смолій (відп. ред.), Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. Б. Бикова та ін. — К., 2002. — С. 448-449; Мокрицький Г. Жертви справи про "Польську організацію військовою", сфабрикованої Житомирським УНКВД // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті: Матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23-24 листопада 2001 р.) / Редкол.: А. Т. Давидюк та ін. — Вінниця, 2002. — С. 72-76; Шкварець В, Шитюк М. Терор проти громадян польського походження на півдні України у 20—30-ті роки ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 2003. — Вип. 7. — С. 154-161; Рубльов О. С. Викриття "агентури польського фашизму" в УСРР: "Справа" "Польської військової організації" 1933-1934 рр.: мета, механізм фабрикації, наслідки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — Вип. 7. — С. 170-189.

¹⁰ Про арешти по справі "ПОВ" у роки "Великого терору" див.: Смирнов В. А. Реквієм ХХ века: Часть II. — Одесса, 2003. — С. 180-201.

¹¹ У 30-х рр. ХХ ст., такої організації вже не було. В архівно-слідчій справі на П. А. Кропивницького є довідка Центрального державного особливого архіву СРСР про те, що "...відомостей про існування

"ПОВ" на території СРСР після 1922 р. немає. В архіві є відомості про існування цієї організації на території Росії з 1914 по 1920 роки. У 1922 р. ця організація в Польщі була розпущена".

¹² ГДА СБУ. — Ф. 16. — Оп. 26 (за 1951 р.). — спр. 2. — Арк. 46–51.

¹³ Там само. — оп. 27 (за 1951 р.). — спр. 10. — Арк. 1–4.

¹⁴ Там само. — Ф. 5. — Спр. 726. — Арк. 91 — 94.

¹⁵ ДАОО. — Ф. Р-8065. — Оп. 2. — Спр. 3285. — Арк. 122

¹⁶ Там само. — Арк. 112.

¹⁷ Там само. — Арк. 133 — 134.

¹⁸ Там само. — Арк. 135 — 136.

¹⁹ Там само. — Арк. 137 — 139.

²⁰ Там само. — Арк. 149 зв.

²¹ Там само. — Арк. 156.

²² Там само. — Спр. 2000. — Арк. 26.

²³ Там само. — Спр. 2001. — Арк. 197.

²⁴ Там само. — Арк. 196.

²⁵ Там само. — Арк. 222-224.

²⁶ Архів управління Служби безпеки України в Одеській області. — Ф. П. — Спр. 24660-п.: В 3-х т.

²⁷ Там само. — Арк. 429.

²⁸ Там само. — Арк. 438.

²⁹ Там само. — Арк. 442.

³⁰ Там само. — Арк. 408-410.

³¹ Там само. — Спр. 23814-п. — 167 арк.

³² Там само. — Арк. 144.

³³ Там само. — Арк. 143.

³⁴ Там само. — Арк. 142.

³⁵ Там само. — Арк. 8.

³⁶ Там само. — Арк. 112.

³⁷ Там само. — Арк. 130.

³⁸ Там само. — Арк. 166.

***Розбудова організаційної структури та діяльність
націоналістичного підпілля на Волині в 1939–1941 рр.***

Початок Другої світової війни ОУН зустріла ослабленою. Основним фронтом боротьби для націоналістів стала радянська тоталітарна система. В цій боротьбі використовувались будь-які засоби без огляду на їх моральність або невиправдану жорстокість.

На Волині ОУН успішно створювала перші бойові сотні, що стало можливим через природні особливості краю (наявність великих лісових масивів, важкодоступні заболочені території) та лояльність місцевого населення. Щоправда, місцевий осередок націоналістів зазнав відчутних втрат під час проведення передвоєнних пацифікаційних акцій польської влади, а пізніше — в ході бойових дій. Все ж знищити ОУН в регіоні ні польській, ні радянській владі не вдалося. Попри вихід кількох тисяч націоналістів до Генерального губернаторства й початкову розгубленість керівництва ОУН, на території УРСР залишилося, за різними оцінками, від 10 до 44 тис. підпільників і симпатиків ОУН¹.

Складна ситуація, що виникла в організації у зв'язку із розколом та репресіями радянської влади, вносила безлад у роботу націоналістичного підпілля. Масові арешти провідних діячів в краї розірвали й без того хиткі зв'язки з керівництвом. Відсутність вказівок, неможливість координації дій та нерозуміння, як необхідно діяти в нових умовах, поставили першочерговими завданням відновити мережу ОУН за рахунок звільнених із тюрем активістів організації та нових місцевих кадрів.

У вересні-жовтні 1939 р. організаційну роботу на Волині започаткував із власної ініціативи Іван Скопюк. Засуджений в 1934 р. польським судом до 10 років тюремного ув'язнення, він змушений був перейти на нелегальне становище відразу після звільнення².

Використовуючи особисті знайомства, він відновив осередки організації в селах неподалік від Луцька: Піддубцях, Заборолі, Жидичині, Княгиніні, містечку Ківерцях. Кількісний склад організації невпинно зростає. Важливим завданням стало відновлення зв'язку із Львівським проводом, який міг забезпечити зв'язок з центральним проводом, надати інструкції з організації підпілля, визначити завдання на ближчий час.

У налагодженні контакту Скопюку допоміг житель с. Зміїнець Олександр Дитьковський, який виконував роль зв'язкового між Луцьким проводом ОУН і Крайовою ексекутивною. В грудні 1939 р. він передав І. Скопюку адресу Євгенії Могильницької-Ткачук, яка тимчасово проживала у Володимир-Волинському і була представником Львівського крайового проводу. І. Скопюк відрядив до неї власного представника — Зінаїду Бахову, яка домовилась про зустріч в січні 1940 р. Зустріч

відбулась в с. Вишків у будинку Фоми Кушніра. В результаті переговорів І. Скопюк отримав рекомендації поширити організаційну роботу на всю територію Волині, організувати військову підготовку низового членства, налагодити контакт з Богуславським в Ковелі, Сторозумом в Кременці та націоналістичним підпіллям на Рівненщині. Він отримав паролі та адреси явочних квартир і встановив контакт між розрізненими осередками ОУН. Отже, він виконував роль координатора і фактичного голови проводу на Волині, йому підпорядковувались керівники місцевих осередків ОУН. На Горохівщині, Володимир-Волинщині і Ковельщині це були Ананій Закоштуй і Лук'ян Гураль, Кременеччині — Сторозум, Ровенщині і Костопольщині — Володимир Робітницький та Сергій Качинський, Дубенщині — Петро Душак. Загальними зусиллями вдалося не лише відновити мережу ОУН на Волині, а й значно збільшити чисельність організації³.

У березні 1940 р. стан організаційних справ на Волині виглядав наступним чином: Луцький окружний провід охоплював 100 сіл, в яких нараховувалося від 250 до 300 дійсних членів ОУН з озброєнням 50 одиниць зброї і касою в 20 тис. руб.; Ровенський окружний провід: відповідно 50 сіл, 150 дійсних членів, 5 тис. руб., 30 одиниць зброї; Дубенський окружний провід: 40 сіл, від 130 до 150 дійсних членів, 6 тис. руб., 30 одиниць зброї; Костопільський окружний провід — 30 сіл, 100 дійсних членів, кількість зброї і фінансів невідомі⁴. Таким чином, на Волині діяло близько 700 дійсних членів ОУН, націоналістичне підпілля було створено в 220 селах з озброєнням 130 одиниць.

Внутрішньопартійне протистояння в ОУН і спроби підпорядкувати низове членство спонукали С. Бандеру до активних дій. З найкраще вишколених у військовому відношенні бойовиків були сформовані ударні (пробоеві) групи чисельністю від 5 до 20 осіб, які мали створити повстанські та диверсійні загони. Ці підрозділи поділялися на дві частини. Перша мала організаційне призначення на території України, а друга, менш чисельна, — здійснювала охорону при перетині першою кордону й одразу ж поверталася назад⁵. Пріоритетним напрямком руху цих підрозділів стала Волинь, оскільки місцева організація понесла найбільш відчутні втрати кадрового складу, а вплив проводу тут був мінімальний.

Перша група вирушила з Генерального губернаторства в середині січня 1940 р. і перетнула кордон в районі Кристинополя біля с. Бендюги. Пройшовши замерзлим Бугом, 12 бойовиків, очолювані підпільником С. Пшеничним, мали через Сокальщину пройти на Волинь. Ця спроба виявилася невдалою. В результаті бою з радянськими прикордонниками частина оунівців загинула, а решта потрапила в полон. Протягом кількох наступних днів через кордон успішно пройшла ударна група на чолі з І. Клімівим ("Мармаш", "Легенда"). Його відділ успішно дістався до Галичини, а потім на Волинь, де замінив знищену групу С. Пшеничного. До 20 березня 1940 р. в Україну перебазувалася частина провідних

кадрів ОУН, які на місці мали визначити прерогативи організаційної роботи на найближче майбутнє. Планувалося, що новоприбулі кадри стануть організаторами штабів національного повстання на території Галичини та Волині⁶.

Основними завданнями, які стояли перед членами організації на території УРСР, були наступні: протягом двох місяців ознайомитися з територією, скласти чітке уявлення про наявність повстанських сил і зброї, з'ясувати настрої місцевого населення, його ставлення до ОУН і можливої зміни влади. Передбачалося, що основну підготовчу роботу крайові повстанські штаби завершать до середини травня 1940 р., після чого у повній бойовій готовності очікуватимуть на сигнал від проводу. Однак реальна ситуація була набагато складнішою, ніж це здавалося краківським лідерам ОУН.

В березні 1940 р. до І. Скопюка звернувся Костянтин Шверда з с. Забороль і повідомив, що з ним шукає зустрічі представник Центрального проводу на псевдо "Нидзя". Він прибув від імені І. Климів та домовився про їхню зустріч на березі річки Стир під Берестечком.

Розмова з І. Скопюком переконала І. Климів у необхідності впорядкування організаційної структури ОУН на Волині. Він запропонував створити в кожному населеному пункті первинну організацію — "трійку" або станичний провід — "п'ятірку" в складі станичного провідника, заступника станичного провідника, референта з військової підготовки, громадського референта та розвідника. Пропонувалося зменшити активність в справі залучення до ОУН нових членів у зв'язку із небезпекою розконспірації всієї мережі підпілля в разі їхнього арешту або проникнення агентів НКВС. Климів наголошував на необхідності регулярного проведення занять з політпідготовки, військової справи та медицини. Важливим завданням залишалося проведення диверсійної роботи, збору коштів на бойовий фонд ОУН⁷.

Інструкції, отримані І. Скопюком від Центрального проводу, передбачали формування диверсійно-терористичних груп для діяльності в тилу Червоної армії в разі початку німецько-радянської війни. Загалом пропонувалося створення трьох таких підрозділів: 1-а підгрупа повинна була забезпечити диверсії на автошляхах, мостах, пошкодити лінії електропостачання та зв'язку, 2-а — унеможливити роботу залізничного транспорту, 3-я — знищити радянський та партійний актив згідно раніше підготовлених списків⁸.

Для координації дій та встановлення чіткої системи звітності перед Центральним проводом І. Климів запропонував створити чотири окружні проводи ОУН на Волині: Луцький (в межах колишнього Луцького повіту) під назвою "Модест", Дубенський (в межах Дубенського повіту) — "Бульба", Ровенський (в межах Костопольського і Ровенського повіту) — "Гора", Володимир-Волинський (в межах Горохівського, Володимирського і

Ковельського повітів) — "Владко". Територія окружних проводів визначалася станом організаційних справ (чим менше осередків ОУН — тим більша територія)⁹.

Передбачалось також створення первинних організацій ОУН на Поліссі та українських землях, що відійшли до Білорусії (Берестейщина, Пінщина). Таким чином, підпільна мережа поширювалася з півдня на північ Волині, поступово охоплюючи все більше населених пунктів¹⁰.

Підтримка зв'язку між осередками організації здійснювалася за чітко визначеними маршрутами. Перший: "Модест" — "Бульба" — "Гора" (Луцьк — Дубно — Кременець); другий: "Модест" — "Ярмарок" — "Корець" (Луцьк — Ровно — Корець); третій: "Модест" — "Леся" (Луцьк — Ковель); четвертий: "Модест" — "Владко" (Луцьк — Володимир-Волинський); п'ятий: "Модест" — "Копальки" — "Сарни" (Луцьк — Костополь — Сарни); шостий: "Модест" — "Сокаль" (Луцьк — Сокаль). Було визначено осіб, які мали виконувати роль зв'язкових, шифри та коди для листування, час, необхідний для подолання маршруту¹¹.

Важливим завданням Луцького окружного проводу стала організація нелегального переходу кордону для членів ОУН, які мали пройти спецпідготовку на території німецького рейху або намагалися уникнути арешту органами НКВС. Ця робота була покладена на Олексія Степаненка. Спочатку збиралася невелика група в 10-15 осіб неподалік с. Жидичин, яку переправляли човнами через р. Стир між селами Княгинино і Німецьке. На протилежному березі проводився інструктаж під час якого присутніх попереджали про дотримання суворої конспірації. Робився огляд особистих речей. Заборонялося мати будь-які документи, фотокартки, пропагандистську літературу. Дозволялось нести зброю, але її застосування допускалося лише в крайньому випадку для захисту власного життя. Після детального ознайомлення з правилами поведінки група у супроводі провідника рухалась в напрямку с. Усичи, де потрапляла до А. Закоштуя, який виводив її до кордону. Загалом було сформовано 4 таких групи. Провідником перших двох був І. Скопюк, а двох наступних — О. Степаненко¹². Великі втрати серед нелегалів під час перетину радянсько-німецького кордону примусили відмовитись від такої практики в 1941 р.

Важливу роль відводили агітаційно-пропагандистській роботі. З метою більшої її ефективності членам організації рекомендували вступати до комсомолу, партійних організацій по можливості ставати радянськими державними службовцями. Важливим завданням для членів підпілля було вивчення радянської літератури, як наукової так і художньої. Це робилося для того, щоб краще зрозуміти прагнення і ментальність населення, підлаштувати плани на майбутнє під радянську дійсність, знайти слабкі місця ворожої пропаганди і відповідно посилити власні аргументи.

Активність організації не залишилися поза увагою НКВС. Радянські спецслужби отримували повідомлення від власної закордонної агентурної

мережі про підготовку націоналістами загального повстання, яке планувалося на квітень-травень 1940 р., і тому діяли негайно і рішуче. Основного удару зазнали підпільники у Львівській, Тернопільській, Рівненській і Волинській областях. Було заарештовано 658 членів ОУН, серед яких шестеро членів Крайової екзекутиви, члени обласних і районних проводів. Оперативно-чекістські заходи проводилися постійно. В грудні 1939 р. Волинській провід втратив 30 активних членів ОУН арештованими. Було вбито районного провідника Мефодія Микитюка і підрайонних провідників Юрія Марченко та Івана Гайдюка. Однак ці втрати не були такими відчутними, і мережа швидко відновилася. Та в результаті активних дій НКВС у другій половині 1940 р. було повністю знищено Володимир-Волинський надрайонний провід, арештовано майже весь провід Устилузького району¹³.

Значно погіршилось становище ОУН після перехоплення органами НКВС зв'язкового від краківського Револуційного проводу Т. Мельника. У нього були вилучені детальні інструкції для крайової екзекутиви. Ці документи свідчили про підготовку загального повстання на осінь 1940 р. Пізніше затримано "інспектора" від бандерівського проводу "Максима", який під час допитів надав розгорнуту інформацію про керівництво підпілля та розшифрував знайдені при ньому записи. Ця інформація дала можливість провести нову масовану атаку на ОУН. Було розкрито 96 націоналістичних груп і низових організацій, арештовано 107 провідників різного рівня, 1108 підпільників, захоплено 2070 гвинтівок, 43 кулемети, 600 револьверів, 80 тис. набоїв та інше військове спорядження¹⁴.

Негативно відбилосся на роботі Волинської організації протистояння між С. Бандерою та А. Мельником. Центральний провід перестав бути авторитетом для значної частини низового членства. І. Климів був представником бандерівського проводу ОУН і тому докладав великих зусиль, поширюючи агітаційно-пропагандистську роботу у волинських осередках ОУН. Поширювалась література, що заплямовувала мельниківців як зрадників і представників німецьких спецслужб, проводились індивідуальні бесіди з керівним складом місцевих організацій, під час яких вимагали визначитись, до якої ОУН вони себе відносять. Ситуація поступово загострювалась. Тиск відчували всі члени націоналістичного підпілля. Відмова визнати зверхність бандерівського проводу означала поставити під загрозу власне життя.

Восени 1940 р. І. Климів видав розпорядження знищувати всіх, хто співпрацює з НКВС або може становити загрозу для ОУН. Поширились теракти проти членів організації. Першою жертвою помсти стала жителька с. Піддубці Любов Дарницька. Санкцію на вбивство дав І. Скопюк, підозрюючи її в співпраці з НКВС, не дивлячись на відсутність прямих доказів і те, що вона була нареченою С. Качинського, активного організатора осередків ОУН на Ровенщині. Загалом в документах НКВС

лише у Волинській області з червня по грудень 1940 р. зафіксовано 16 випадків, пов'язаних із вбивствами та замахами на зрадників та радянських активістів¹⁵.

Зростало напруження і у взаємостосунках між І. Климівим та І. Скопюком. Приводом до погіршення відносин стала заява І. Скопюка про збереження нейтралітету в справі визнання С. Бандери провідником ОУН. Він хотів вислухати аргументи обох сторін і лише після цього прийняти рішення. Суперечки викликало й питання про необхідність релігійної пропаганди серед членів організації. І. Скопюк категорично відмовився виконувати це розпорядження І. Климіві, вважаючи ставлення до релігії справою особистою і не терплячою втручання ззовні. Між ними ширилась неприязнь. Хоча Климів і призначив І. Скопюка провідником ОУН на Волині, але Володимир-Волинську організацію підпорядкував собі.

Необхідність визначитись, до якого проводу пристати, стала нагальною потребою. З ініціативи І. Скопюка в жовтні 1940 р. була скликана нарада керівників волинських окружних проводів ОУН. Вона відбулась в с. Княгинино в будинку Миколи Королюка. Серед присутніх були Микола Колтонюк ("Щупак"), Володимир Робітницький ("Степан"), Соловей ("Пташка"), Ананій Закоштуй ("Василь"), Степан Мазурець ("Сатана"), Степаненко ("Коцмолюк"), Борис Пукса ("Бурбурун"). Між ними виникла запальна дискусія. І. Скопюк закликав до збереження нейтралітету, вважаючи розкол в ОУН боротьбою за владу, а взаємні звинувачення надуманими. А. Закоштуй підтримував Революційний провід, вважаючи позицію А. Мельника зрадницькою. В результаті було прийнято рішення про збереження зв'язку із Климівим, тобто бандерівським проводом, але до остаточного з'ясування обставин не виконувати його інструкцій. Одночасно рішенням наради було сформовано Волинську крайову ексекутиву ОУН в складі: провідник — І. Скопюк, заступник провідника — С. Мазурець, організаційний референт — А. Закоштуй, військовий референт — Соловей, адміністративно-фінансовий референт — М. Колтонюк, громадський референт — В. Робітницький¹⁶.

Було прийнято рішення повідомити листом І. Климіві про результати наради. Письмова відповідь прийшла на початку листопада 1940 р. "Мармаш" категорично засудив позицію Волинської крайової ексекутиви і її рішення про збереження нейтральної позиції до Революційного проводу. Поряд з тим він схвалював ініціативу створення керівного органу і пропонував продублювати крайову ексекутиву запасною. Таку необхідність І. Климів пояснював масовими арештами членів ОУН і небезпекою втрати зв'язків з низовими ланками організації в разі знищення діючого проводу. Оскільки позиція більшості волинських керівників ОУН залишалася невизначеною, пропонувалося в грудні 1940 р. провести розширене засідання крайової ексекутиви з його участю і прийняти виважене рішення.

Нарада відбулась в кінці грудня 1940 р. на хуторі біля с. Антонівка. Дискусія з І. Климівим переросла в ультимативні вимоги визнати С. Бандеру провідником ОУН. В разі прийняття іншого рішення "Мармаш" погрожував відсторонити всіх незгідних від роботи і взяти керівництво у власні руки. Непоступлива позиція І. Скопюка спровокувала звинувачення на його адресу у небажанні виконувати розпорядження Центрального проводу в частині релігійної пропаганди та ін. Результатом суперечки стала заява І. Скопюка про добровільне зняття повноважень та вихід з ОУН¹⁷.

Намагаючись розрядити обстановку, Климів запросив Скопюка до іншої кімнати, де у приватній розмові закликав його не гарячкувати і запропонував йому роботу в будь-якому іншому проводі на посаді організаційного референта або в Центральному проводі за кордоном. Скопюк вирішив виїхати, хоча згоди на посаду не дав. Таким чином, контроль над крайовою езекутивною перейшов до Революційного проводу¹⁸.

Перебравши на себе всі зв'язки Скопюка, Климів отримав санкцію Центрального проводу на його вбивство. Замах планувалося здійснити в січні 1941 р. Знищити передбачалось також його заступника С. Мазурця, але ці плани не були реалізовані у зв'язку із арештом І. Скопюка 7 січня 1941 р. Він розділив долю сотень засуджених військовими трибуналами націоналістів і був розстріляний 30 липня 1941 р.¹⁹

Згідно поширеному у 1941 р. наказу, складеному невідомим оунівцем з нагоди смерті провідника ОУН-б на ПЗУЗ В. Робітницького, за період 1939–1940 рр. в тюрмах було знищено органами НКВС близько 9 тис. активних членів організації²⁰.

Процес формування структури ОУН на Волині був тісно пов'язаний із новими реаліями життя в умовах радянської дійсності. Висока професійність органів держбезпеки УРСР ставила під сумнів можливість реалізації програмних документів організації стосовно підготовки та початку збройного виступу. Розгалужена радянська агентурна мережа всередині ОУН зводила нанівець всі зусилля, спрямовані на розбудову підпілля, забезпечення ефективного функціонування низових клітин організації.

Можна стверджувати, що без належного розвідувального й контррозвідувального забезпечення націоналістичний рух був приреченим на швидку поразку й цілковите знищення. Перші спроби створити розвідувальну спецслужбу відносяться до періоду діяльності УВО, хоча, як окремий орган Служба безпеки (СБ) ОУН, сформувалась в лютому 1939 р. з ініціативи керівника Крайової езекутиви ОУН на ЗУЗ М. Трубаша ("Грабовський")²¹. Очолив її Борис Рибачук. Проте вже 20 березня 1939 р. у Львові під час проведення в Національному музеї Конгресу українського студентства він був заарештований. На цьому процес формування СБ призупинився²².

Оперативні потреби, пов'язані із початком Другої світової війни, стимулювали створення спецслужби у 1940 р. Тому на вже згаданому

краківському ВЗ ОУН формується Служба безпеки ОУН-б. До її складу увійшли провідні члени організації морально та психологічно підготовлені для виконання спецзавдань. Головою СБ став М. Лебідь, а його заступником — М. Арсенич. Крім того були залучені І. Равлик, Є. Врецьона, В. Турковський, П. Федорів, Я. Пришляк, Г. Пришляк²³.

Виключна роль СБ в структурі ОУН-б знайшла відображення у концепції державного будівництва. Передбачалося перетворити її у майбутньому на державний орган влади. В кожному районі та невеличких містечках мали запроваджуватися посади керівників Служби безпеки, які разом з районними провідниками планували створити нову адміністрацію і налагодити мирне життя. При СБ мала діяти поліція, до складу якої входили три відділи: 1) розвідувально-слідчий; 2) кримінальний; 3) порядковий. Отже основною метою СБ у майбутньому мала стати державотворча діяльність з явними й таємними функціями контролю²⁴.

Мельниківська організація теж планувала формування подібної структури. Були створені підрозділи спецпризначення в складі військової та розвідувальної референтур під керівництвом полковника армії УНР Романа Сушка. Серед основних завдань цих структур ставилося знищення лідерів руху С. Бандери, але ефективність роботи була вкрай низькою²⁵.

Події осені 1940 р. поставили ОУН перед необхідністю відновити крайову езекутиву (КЕ) та місцеві осередки. Посаду провідника КЕ знову очолив Д. Мирон, а до її складу ввійшли: К. Цмоц — заступник провідника, О. Луцький — керівник Станіславської обласної організації ОУН, І. Климів — лідер ОУН на Волині, Ю. Гуляк — провідник Тернопільської обласної організації ОУН. Структура організації у черговий раз почала відновлюватися. Однак ці процеси тривали недовго. Наприкінці грудня 1940 р. НКВС розпочала операцію з остаточної ліквідації націоналістичного підпілля²⁶.

Револьюційний провід С. Бандери віддав наказ посилити конспірацію, відсторонити від роботи в організації всіх, хто потрапив в поле зору НКВС. Існували вказівки фізично знищувати членів та симпатиків ОУН, які порушували партійну дисципліну і нехтували цими вимогами. Більшу частину провідного та рядового членства вирішено було переправити на територію Генерального губернаторства. З цією метою формувались групи чисельністю від 10 до 200 осіб. Всі вони були озброєні легкою стрілецькою зброєю і намагалися прорватись через кордон. Радянські джерела фіксують за період зими 1940–1941 рр. вісімдесят шість таких спроб. ОУН стверджувала, що їх було більше ста. Отже, можна припустити наявність вдалих спроб переходу кордону (без втрат)²⁷.

Таким чином процес становлення організаційної структури ОУН на Волині в умовах радянізації відбувався поступово і з великими труднощами. Ініціатором відновлення та розширення мережі осередків організації в регіоні став І. Скопюк. Використовуючи особисті зв'язки

Йому вдалося налагодити контакт із активістами ОУН на Волині, відновити контакт із Крайовим проводом. Небажання визнати зверхність проводу С. Бандери призвело до усунення І. Скопюка від організаційних справ та підготовки його вбивства. Керівником Волинського проводу став І. Климів, який основну увагу звернув на збереження кадрового складу організації шляхом переправлення активних членів ОУН на територію Генерального губернаторства.

¹ Патриляк І. Тактика і стратегія українських націоналістів на початковому етапі Другої світової війни / Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. За К. — 2005. — С. 15.

² Архів УСБУ у Волинській області. Кримінальні справи. Скопюк І. В. Спр. 6824-ФП. — Арк. 5.

³ Там само. — Арк. 336-353.

⁴ Архів УСБУ у Волинській області. Кримінальні справи. Павлусь Й. Ф. Спр. 6824-ФП. — Арк. 135.

⁵ Патриляк І. Вказ. праця. — С. 19.

⁶ Там само. — С. 20.

⁷ Архів УСБУ у Волинській області. Кримінальні справи. Скопюк І. В. Спр. 6824-ФП. — Арк. 95.

⁸ Там само. — Арк. 98.

⁹ Там само. — Арк. 99.

¹⁰ Там само. — Арк. 261.

¹¹ Там само. — Арк. 225.

¹² Там само. — Арк. 168-169.

¹³ М. Кучерепа, В. Вісин. Волинь: 1939-1941 рр. — Луцьк, 2005. — С. 116.

¹⁴ Патриляк І. Вказ. праця. — С. 23.

¹⁵ Архів УСБУ у Волинській області. Кримінальні справи. Скопюк І. В. Спр. 6824-ФП. — Арк. 488.

¹⁶ Там само. — Арк. 422-425.

¹⁷ Там само. — Арк. 425-426.

¹⁸ Там само. — Арк. 182.

¹⁹ Там само. — Арк. 429.

²⁰ Наказ №3 з нагоди смерті провідника ОУН на ПЗУЗ Володимира Робітницького (без підп. і дати). Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. - 3833. — Оп. 2. — Спр. 3. — Арк. 36.

²¹ Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині. Луцьк, 2007. — С. 5.

²² Досьє на службу безпеки ОУН // www.agentura.ru.

²³ Веденєєв Д., Сгоров В. Меч і тризуб. // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКДБ-КГБ. — №1/2 — К., 1998.

²⁴ Веденєєв Д. Підпільна діяльність ОУН в Західній Україні у 1939-1941 роках. // Історія України. — 2001. — №12 — березень.

²⁵ Веденєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920-1945). — К.: Генеза, 2006. — С. 408.

²⁶ Андрусів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Рівне, Івано-Франківськ, 2001. — С. 20.

²⁷ Ткачук А. В. Перед судом истории. Сотрудничество германских фашистов и украинских националистов в годы Второй мировой войны и борьба против них советских органов государственной безопасности. — К, 2000. — С. 70-71.

Голод в Україні після Другої світової Війни

Повоєнний голод в Україні безпосередньо пов'язаний з подіями світового і європейського масштабу та міжнародною і внутрішньою політикою Радянського Союзу. Після війни радянська присутність поширилася на цілий ряд країн Центральної, Східної й Південно-Східної Європи.

По смерті президента Рузвельта ускладнилися відносини СРСР із США, Великобританією, ін. державами. 1946 р. країни вже розділила "залізна завіса". Через територіальні проблеми протистояння між СРСР і США набували глобального характеру. Радянський Союз планував впливати на діяльність європейських парламентів. Все змінив виступ 5 червня 1947 р. Маршалла — держсекретаря США у Гарвардському університеті, який заявив про необхідність надання економічної допомоги європейським країнам для щонайшвидшої ліквідації наслідків війни. СРСР теж був запрошений до обговорення умов участі у плані відбудови Європи, але від пропозиції відмовився.

Отримавши владу з рук Й. Сталіна, лідери більшості формально незалежних країн Центральної і Східної Європи змушені були коритися диктату державної партії СРСР — ВКП(б), за зразок брати радянську модель будівництва комунізму. В країнах "народної" демократії почалась "комунізація" влади й суспільства, що призвело до розколу Європи.

Водночас СРСР, що втратив у війну колосальну кількість населення й матеріальних засобів, продовжував далі будувати державно-адміністративний "соціалізм". І хоч мільйони людей знаходилися у становищі напівкріпаків, кріпаків й просто рабів — ув'язнених, у них жевріла примарна надія на демократію. Однак сталося повернення до стабілізації й зміцнення тоталітарного режиму. Сталін та його оточення, вважаючи, що саме комуністичний тоталітарний режим врятував країну в роки війни, реставрував систему підпорядкування радянських республік московському центру. "Українська РСР не є незалежною суверенною державою і навіть не володіє досить високим ступенем автономії. Угода про прийняття України в Об'єднані Нації була досягнута під тиском потреб воєнного часу. Встановлення дипломатичних зв'язків з Україною допомогло б Радянському уряду у його маневрах, спрямованих на те, щоб іноземні уряди повірили в реальність фіктивної автономії радянських республік", — підкреслювалось в документі Держдепартаменту США. Рішення про створення в УРСР зовнішньополітичного відомства ґрунтувалося на прагненні мати не один, а кілька голосів в ООН та спеціалізованих організаціях.

Головним змістом економіки вже у мирний час залишалась мілітаризація країни. В середині березня 1946 р. новообрана Верховна Рада Союзу РСР

затвердила п'ятирічний план розвитку народного господарства на 1946–1950 рр. Основні його завдання були наступними: вийти на довоєнний (1940 р.) протягом двох років — до 1948-го, а до кінця п'ятирічки значно перевищити його. Конкретніші завдання четвертої п'ятирічки: завершити в 1946 р. післявоєнну перебудову народного господарства, використовувати виробничі потужності військової промисловості для росту економічної могутності Радянського Союзу, забезпечити подальше підвищення обороноздатності СРСР й оснащення Збройних Сил найновішою технікою, перевершити довоєнний рівень народного доходу й споживання, для чого всемірно підняти харчову промисловість, розгорнути масове виробництво товарів широкого вжитку, збільшити колгоспні доходи, перевищити довоєнний рівень розвитку сільського господарства на 27%, збільшити товарообіг, відмінити найближчого часу карткову систему. Так на словах планувалося. А як сталося реально?

Традиційно більш високими темпами розвивалась важка промисловість. Прискорене піднесення отримав військово-промисловий комплекс (ВПК). Витрати на розвиток ракетно-ядерної зброї вимагали гігантських коштів, які витягалися із сфери народного споживання, адже інших джерел не було. Основна частка національного бюджету йшла на протистояння з провідними в технічному плані державами Заходу. Головним змістом економічного розвитку СРСР Сталін вважав будівництво ВПК. "Метал — для виробництва зброї й обладнання — для підприємств, пальне — для підтримки роботи заводів, фабрик і транспорту, бавовна — для виробництва обмундирування, хліб — для постачання армії", — роз'яснював Й. Сталін на зустрічі з виборцями м. Москви 9 лютого 1946 р. Буквально на руїнах відбувалися нарощування військового виробництва й мілітаризація СРСР.

Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович та ін., через партійно-радянську вертикаль влади, посилення репресій для відновлення та розвитку ВПК, підтримки урядів новостворюваних країн "соціалістичного табору", як майбутніх союзників у новій світовій війні, до спалаху якої Радянський Союз готувався, мілітаризуючи економіку й збільшуючи стратегічний резерв зерна, вилучали із села хліб та іншу сільгосппродукцію.

Згідно з рішенням Ради міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 26 червня 1946 р., Рада міністрів УРСР і ЦК КП(б)У в постанові від 4 липня 1946 р. затвердили річний план здачі зерна державі врожаю 1946 р. Українській РСР у кількості 340000 тис. пудів (5 млн 440 тис. т.). ЦК КП(б)У та Рада міністрів УРСР, під постійним тиском центру, постановою від 22 липня 1946 р. збільшили план обов'язкових поставок зерна 23 областям на 50%, мотивуючи це строкатістю врожаю в різних регіонах УРСР, це збільшило загальний план до 362 млн 750 тис. пудів. Постанова ЦК КП(б)У та Ради міністрів УРСР від 17 серпня 1946 р. збільшувала обов'язковий план зернопоставок ще 13 областям України на 100%. "Я бачив, що рік загрожує катастрофою. Чим це скінчиться, важко було передбачити", — писав

М. Хрущов у своїх мемуарах. І далі згадував, що за звернення до Й. Сталіна знизити план хлібоздачі міг потрапити в графу "ворогів народу": "Тоді це робилося в одну мить — тільки оком встиг кліпнути, як вже відчинилися двері, і ти опинився на Луб'янці. Хоч я переконував, що записки, що я послав, відображають дійсний стан справ, і Україна потребує допомоги, але лиш ще більше збуджував у Сталіні гнів". Здаючи за вказівками центру все вирощене, колгоспи були позбавлені можливості оплатити трудовні, зароблені селянами тяжкою працею. Село охоплював голод.

Причини голоду мали комплексний характер: післявоєнна розруха, засуха, неврожай 1946 р., економічна політика, спрямована на нарощування військового потенціалу за рахунок зубожіння населення, конфіскаційні насильницькі хлібозаготівлі, непосильні селянам зверхнадмірні податки, державні позики, неоплата праці, позбавлення постачання великої кількості сільського населення та утриманців у містах хлібом за картками. Позбавляючи хліба своє населення, СРСР експортував зерно та інші сільгосппродукти у країни Європи, щоб вони не зверталися до США. 1946 року Радянський Союз поставив Албанії, Болгарії, Німеччині, Польщі, Румунії, Угорщині, Фінляндії, Франції, Чехословаччині 1,7 млн т. зерна.

Свідчать численні архівні документи та очевидці голоду й про методи "економії хліба" в країні робітників і селян. Можу особисто засвідчити правдивість твердження про зняття з пайкового постачання картками утриманців. Мене, 7-річну, моїх 10-річного брата й 6-місячну сестричку в тому ж, 46-му, карток було позбавлено в м. Дніпродзержинську на Дніпропетровщині.

Стосовно початку голоду дослідники називають широкий часовий розкид: осінь 1946 р. (Задніпровський), липень 1946 р. (Еллман), голодування з 1945, голод з липня 1946 р. (Веселова), січень 1947 р. (Пирожков) тощо.

Голодуючих селян з районів їх постійного проживання за межі України не випускали. Велика кількість голодних селянських мас з початку 1946 р. вирушали до західних областей УРСР, де було ще мало колгоспів, селяни зібрали непоганий врожай, загони Української повстанської армії (УПА) чинили спротив вивозу зерна. Відозви, розповсюджені УПА, закликали населення допомагати голодуючим селянам. Селяни Західної України рятували від голодної смерті не тільки своїх земляків-українців, а й часто-густо виснажених від голоду людей з Воронезької, Курської областей Росії, молдаван. Однак страждало населення й Західної України від насильницької колективізації та репресій, а в деяких регіонах й голоду. Особливо сильним був голод в областях, приєднаних до УРСР перед війною — на Чернівецьчині, де в перші повоєнні роки більш масштабно, ніж в інших областях, проводилась колективізація, і смертність перевищувала народжуваність, погибельний голод охоплював Ізмаїльщину.

Масовий голод посилювався, перетворившись навесні й літом 1947 р. на голодовий мор. І це за умови значних державних мобілізаційних резервів, які на 1946 р. в СРСР становили 6 млн т, на 1947 — 4 млн 700 тис.т.

Пік голоду припадав на весну-літо 1947 р. (Задніпровський), лютий-серпень (Еллман), березень (Пирожков), весну-літо 1947 р. (Веселова). Різною визначають дослідники тривалість голоду: з січня по серпень 1947 р. (Пирожков), з липня 1946-го по 1948 р. (Еллман), з осені 1946-го по 1948 р. (Задніпровський), з липня 1946-го по 1948 р. (Веселова). Деякі автори вважають, що голод тривав від початку 1947 р. "до нового врожаю".

Голодом було охоплено 18 із 25 областей. Голодувало в Україні понад 3 млн людей. Експорт зерна 1947 р. становив 800 тис. т. До Чехословаччини було відправлено 600 тис. т зерна. "Радянський Союз врятував нас від голоду", — так оцінив радянську продовольчу допомогу президент Чехословаччини К. Готвальд. СРСР надавав країнам "народної демократії" також значну фінансову підтримку. 5 вересня 1947 р. в телеграмі від міністерства заготівель СРСР секретарю ЦК ВКП(б)У Л. Кагановичу сповіщалося: "Намітили додатково вивезти за межі України, яких з переміщенням держрезерву 208 тис. т., що оформлюються Міністерством продрезервів. Таким чином, загальний вивіз зерна за межі України у вересні доводиться до 1 млн т." 14 грудня 1947 р. проведено грошову реформу й відміну карток на продуктові й промислові товари. Але вилучені у населення кошти спрямовувалися не на соціальні програми, не на рятування людей, а в економіку, ключовою сферою якого був ВПК Радянського Союзу.

На початку 1947 р. в Україні налічувалося 448 тис. хворих на дистрофію. Чисельність дистрофіків у містах Сталінської області, наприклад, становила 66 тис. 651, Запорізької — 32 тис. 237, Дніпропетровської — 24 тис. 480 осіб.

Найбільше голод вразив село. На 1 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн 74 тис. 314 дистрофіків, з яких 77% (828 тис. 429 осіб) були сільськими жителями. Найбільше виснажених селян-дистрофіків було у Вінницькій області — 133 тис. 442 людей, у Київській — 66 тис., у Харківській — 63 тис. 677, у Запорізькій — 56 тис. 507, в Ізмаїльській — 52 тис. 447, у Миколаївській — 50 тис. 807, в Дніпропетровській — 52 тис. 767, в Одеській — 48 тис. 316, в Полтавській — 44 тис. 929, в Кам'янець-Подільській — 44 тис. 533, у Херсонській — 36 тис. 312, в Сумській — 36 тис. 427 осіб. На 20 червня 1947 р. в Україні нараховувалося 1 млн 154 тис. 378 виснажених голодом людей-дистрофіків.

Смертність населення в Україні в 1947 р. за далеко не повними даними складала 628 тис. (Перковський, Пирожков).

Люди різних національностей, в більшості — українці, страждали й помирали в містах й селах. Продовжуючи репресивну хлібозаготівельну

політику, творення голоду, приховуючи правду про колективізацію в Західній Україні, через яку "куркулі" виселялись і прирікалися на голод, Й. Сталін, вважаючи аграрне питання основою питання національного, ставив завдання знищення шляхом цієї масштабної репресивної акції індивідуального селянського господарства як соціальної бази "українського націоналізму". Але саме індивідуальні господарства західних областей УРСР рятували виробників хліба з великих зернових регіонів від голодної смерті на той час.

Голод 1946–1947 р. утаємничувався усілякими засобами. Адже документи, що стосувалися причин, перебігу й наслідків голодного мору, могли розкрити механізм витворення, призвідців-організаторів — вище керівництво КПРС, КП(б)У, владу тоталітарної держави. За бажання московського центру голоду можна було б уникнути, перерозподіливши зерно, допомогти селянам неврожайних районів. Але цього не було зроблено. Навпаки, голод в УРСР, яка була частиною радянської імперії, створений владою штучно, посилювався, ставав масовим.

Більшість голодуючих українських селян рятувалася, як могла. Вони були змушені їсти траву, кору дерев, різні сурогати... Одним із засобів виживання було збирання колосків на колгоспних полях. На зроблених власноруч жорнах селяни мололи жменю-другу зерна, додавали подрібнене листя, траву й пекли коржики, оладки, маторженики (оладки на основі сурогатів)... Але й цієї можливості вижити влада позбавляла голодуючих за відомим ще з 1932 р. сталінським законом "про п'ять колосків" та новим указом президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. "Про відповідальність за крадіжки, розбазарювання й псування соціалістичної власності", оголошуючи їх "зłodіями" та "розкрадачами". Багато крадіжок дозріваючого хліба здійснювалося саме "гостропотребуючими", тобто голодуючими колгоспниками. Влада вела боротьбу зі зростанням їх чисельності шляхом покарань, репресій, незважаючи на головне — виснажених голоднечею людей, яких сам режим, позбавивши засобів існування, штовхав на здійснення правопорушень, 90% кримінальних справ, що розглядалися судами в 1947 р., становили справи про "крадіжки колосків" колгоспниками. Відомі факти людодіства збожеволілими голодуючими.

Добродійні пожертви голодуючим з-за кордону не приймалися. УРСР одержувала підтримку лише від Адміністрації допомоги й відбудови Організації Об'єднаних Націй (ЮНРРА), але не як голодуюча республіка, бо офіційно вважалось, що голоду не існувало, а як постраждала під час війни. У 1946–1947 рр. УРСР отримала продовольчі й промислові товари на суму 189 млн американських доларів. Упродовж першого півріччя 1946 р. — III кварталу 1947 р. по лінії ЮНРРА в УРСР було доставлено 310 тис. тонн продовольства. Найбільше ця допомога була надана

населенню Сталінської (тепер — Донецька), Ворошиловградської (нині — Луганська), Харківської, Київської та Одеської областей.

Наприкінці 1947 р. Каганович, "обраний" за вказівкою Сталіна 3 березня 1947 р. секретарем ЦК КП(б)У замість Хрущова, та Хрущов, як голова Ради міністрів УРСР, доповіли в ЦК ВКП(б) про виконання плану хлібозаготівель.

1948-й рік одні дослідники називають роком продовження голоду, інші — його відлунням. Голод йшов на спад, але люди вмирили від виснаження й супровідних хвороб. Знесилених змучених селян змушували, як і раніше, багато працювати на план вже 1948 р. Мінімум на той час у колгоспах для дорослих складав 120 трудоднів, для підлітків — 50. В процесі "другого розкуркулювання", що здійснювалося за ініціативи Хрущова таємним указом президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. "Про виселення з Української РСР осіб, які ухиляються від трудової повинності в сільському господарстві і ведуть антигромадянський паразитичний спосіб життя". Колгоспників й одноосібників, як зеків, які не виконували мінімуму трудоднів, виселяли в необжиті райони СРСР. Серед виселених — немало людей, які не змогли виробити такий мінімум внаслідок хвороб, престарілі, жінки з малими дітьми. Указ не було опубліковано з причини його антиселянського характеру. За період з 1948 по 1953 рр. було виселено 33266 колгоспників й 13 598 членів їх сімей. Пік виселень припав на 1948 р. — у заслання було відправлено 27 335 осіб. так здійснювалось прикріпленість селян до колгоспів. Експорт зерна став більшим, в 1948–1950 рр. він складав до 8% всієї витратної частини балансу.

В Україні упродовж 1948–1950 рр. було винесено 12 тис. "громадських вироків" щодо селян, але режиму такий вид репресій не допоміг.

В цілому ряді областей голод продовжувався й після 1947–48 рр., у багатьох місцевостях — до кінця 40-х, а недоїдання — й до середини 50-х років. Голод став одним з наслідків "холодної війни". Цей голод, творцем якого, по суті, стала сама система тоталітаризму, був майже точною калькою пограбування села під час голодомору 30-х років, це була схожа війна проти власного народу. Голодомор, організований тоталітарною імперією шляхом злочинної політики щодо селян, перетворених на кріпаків, рабів, ігнорування життєвих інтересів населення України, був черговою спробою етноциду. Владою він замовчувався, був суворою державною таємницею.

Отже голод у залежній, зруйнованій та згорьованій УРСР 1946–1947 рр. був рукотворним, викликаним політикою правлячої партії й уряду тоталітарного СРСР, які переклали повоєнну кризу на озлиднілий народ. Перебуваючи під постійним репресивним тиском партії, її адміністративно-командної верхівки, українське село в перші повоєнні роки зазнало чи не найбільшого пресингу від проведення хлібозаготівельної та податкової політики.

Чисельність жертв голодомору через дефіцит джерел підрахувати дуже важко. Дослідники називають експертні оцінки — різну кількість людей, померлих від голоду: 100 тис. (Білас), 800 тис. (Маковійчук, Пилявець), 2,8 млн осіб (Ящук). Довоєнну чисельність населення в Україні було відновлено лише в 1960 р. Переважна більшість дослідників вважають цей голод штучним, рукотворним, ряд науковців, а саме Антоній, Білас, Веселова, Пахаренко, Ящук та ін. — свідомим геноцидом українського народу. Адже за статтею II Конвенції ООН "Про запобігання злочину геноциду і покарання за нього" від 9 грудня 1948 р., дії з наміром навмисного утворення для членів будь-якої групи населення таких життєвих умов, що розраховані на повне або часткове знищення її, визначаються як геноцид.

Голод викликав незворотні соціально-економічні наслідки. Як і людомор 1932–1933 рр., цей голод спричинився до подальшої економічної та духовної стагнації суспільства. Жителі міст, завдяки нормованому постачанню за картками, легше пережили лихоліття. Становище сільського населення було жахливим. Величезна репресивна акція голодомору була спрямована перш за все проти селян-хліборобів, а також робітників і їх сімей. Політика пограбування села через продрозкладку, репресії проти населення дозволили зібрати продовольство для мінімального постачання жителів міст і створити резерви тоталітарної держави, але прирікала селян-хліборобів на виснаження й муки голодної смерті. Граничне обмеження чи позбавлення продуктів харчування людей, доведення їх до голоду та смерті стало практикою радянської політики.

29 серпня 1949 р. в СРСР була випробувана атомна бомба. Того ж року "колгоспне рабство" продовжувало існувати в 33 тис. артілей. Аграрна політика уряду Союзу РСР залишилася незмінною.

Таким чином, в 1945–1946 рр. було вироблено радянський зовнішньо-політичний курс, який існував до кінця 80-х років. Після смерті Сталіна політика залишилась сталінською. Визначальним для внутрішнього життя країни став курс на протистояння із Заходом. В незалежній Україні, на жаль, і до сьогодні існує усталене ставлення до людського фактора як другорядного. Необхідністю є розбудова не лише економічних, а й соціальних відносин в українському селі, здійснення програми "Добробут через аграрний розвиток". Голодам в Україні не може бути місця.

Деструктивні політичні, економічні, соціально-демографічні, морально-психологічні наслідки рукотворного повоєнного голоду відчуються й досі, в час розбудови України як держави, у житті українського народу.

**Правове становище православних монастирів України
в 40–60-х рр. ХХ ст.**

Предмет дослідження складають правові норми, що регулювали відносини радянської держави і релігійних об'єднань, акти правозастосовної практики, що дозволяють показати фактичне положення православних монастирів в радянській державі. Джерельною базою досліджуваної теми стали документи, що зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України) та Центрального державного архіву вищих органів влади України.

Після 1991 р. з'явився ряд монографій та статей, в яких ця тема була розглянута в контексті загальних проблем функціонування церкви в радянському суспільстві. Серед досліджень, присвячених релігійно-церковному життю України, слід назвати: "Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс" В. Войналовича¹, "Православна церква в тоталітарній державі" В. Пащенко², "Русская Православная церковь в ХХ веке" Д. Поспеловського³ та ін. Видатні праці, присвячені діяльності Церкви в окремих регіонах, зокрема: "Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз" І. Андрухів⁴, "Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини)" С. Яремчука⁵ та ін.

Грунтовний аналіз правового становища українських православних монастирів у досліджуваний період неможливий без всебічного вивчення законодавчої і нормативної бази, яка, власне, мала б здійснювати регулюючу функцію процесів у сфері взаємин держави і православних монастирів. Правові традиції цих взаємин були започатковані у перше пореволюційне десятиліття. Це був час "бурі і натиску", період активної роботи 5-го відділу Комісаріату юстиції, названого "ліквідаційним" (мався на увазі основний напрямок його роботи — ліквідація "опіуму народу").

В основу законодавства в цій сфері був покладений декрет РНК РСФРР "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви" (23 січня 1918 р.). У майже незмінному вигляді його продублювала постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 22 січня 1919 р. Окрім них, правове становище монастирів регулювали "Тимчасові положення про соціалізацію землі", ухвалені II Всеукраїнським з'їздом рад (березень 1918 р.), декрети РНК УСРР "Про передачу майна монастирських, церковних та інших релігійних установ у відання

Народного Комісаріату соціального забезпечення" (травень 1919 р.), "Про націоналізацію всіх колишніх казенних, монастирських, удільних, міських і поміщицьких земель" (квітень 1920 р.).

В основу всієї політики держави щодо релігії і церкви був покладений декрет РНК РСФРР "Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви". Підписаний В. Леніним, він мав вагому юридичну силу для працівників партійних та радянських органів⁶. Згідно цього закону значно полегшувався вихід з монашества. Все майно монастирів оголошувалося народним надбанням. Розпоряджатися ним мали ради народних депутатів на свій розсуд. А це означало, що існування монастирів стало залежати від центральних і місцевих органів радянської влади. Для отримання прибутку з монастирських земель та обмеження впливу "мандрівних" ченців на віруючих влада у 1922 р. дозволила членство чернецтва в сільськогосподарських і ремісничих монастирських артільях. Це дало змогу чорному духовенству користуватися землею та майном.

У 1925 р. Всеросійський з'їзд керівників губернських та адміністративних відділів ініціював постанову "Щодо проведення відокремлення церкви від держави в частині, що стосується адміністративних розпоряджень". В ній, серед іншого, мова йшла про "представлення у вищі законодавчі та адміністративні органи клопотання з метою встановлення єдиної установи, яка буде керувати питаннями відокремлення церкви від держави". Мова йшла про структуру союзного рівня. Згодом до справи підключилась так звана "антирелігійна комісія" ЦК ВКП(б), пізніше — ЦВК и РНК СРСР. Почалась підготовка до нової атаки на релігійні організації.

Підготовчий етап завершився у квітні 1929 р., коли ВЦВК і РНК СРСР прийняли постанову "Про релігійні об'єднання". Формально вона стосувалась Росії, але з певними модифікаціями у більш м'якій формі поширювалась на інші союзні республіки. Цей документ став на довгі роки атеїстичною конституцією країни⁷.

До початку війни РПЦ мала 46 монастирів, і всі вони були у західних областях країни. Це відбулося унаслідок того, що СРСР захопив перед війною Західну Україну, Західну Білорусію, Бессарабію, Естонію, Латвію, Литву. За роки німецької окупації відновили свою діяльність ще 29 монастирів на окупованих, а потім звільнених територіях. У вересні 1943 р. Раднарком дозволив відкриття парафій, духовних шкіл і монастирів. З лютого 1944 р. почалася масова передача Церкві раніше реквізованих будівель.

В УРСР на 1947 рік діяло 59 монастирів, в яких нараховувалось понад 2,5 тис. осіб. Всього на території СРСР загальна їх чисельність становила 101 з кількістю насельників 4,6 тис. осіб⁸. Серйозною проблемою було юридичне оформлення обителів, що відкрилися під час війни. В 1944–1945 рр. місцева влада стала виселяти монахів, забирати їх земельні

угіддя. Проте центральні органи влади подібних ініціатив не схвалювали. Монастирі, які знаходились в основному в Україні, являли собою заможні господарства, які займались землеробством, садівництвом, різними ремеслами і промислами. Їх прирівняли за нормами поставок продуктів тваринництва і землеробства до підсобних господарств державних підприємств і організацій. Окрім виконання держпоставок, монастирі повинні були надавати допомогу сусіднім колгоспам.

Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР "Про податок на холостяків, одиноких та бездітних громадян СРСР" (21 листопада 1941 р.) представники чорного православного духовенства звільнялися від податку на холостяків, а ченці та черниці монастирів — від податку на самотніх та бездітних громадян. Така ж норма була підтверджена і п. 4 постанови Ради міністрів СРСР "Про порядок обкладання податками служителів релігійних культів" від 3 грудня 1946 р. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР "Про військовий податок" від 23 грудня 1941 р., ченці та черниці, що мешкали на території монастирів і не мали особистого прибутку, звільнялися від сплати військового податку.

Держава не обходила своєю увагою питання оподаткування монастирів. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 10 квітня 1942 р. "Про місцеві податки і збори" вони були звільнені від сплати податку з будівель, які перебували в їхньому користуванні, та землі, на якій вони були розташовані. Однак, починаючи з 22 серпня 1945 р., коли уряд видав спеціальну постанову "Про порядок обкладання монастирів та підприємств при єпархіальних управліннях", монастирі почали сплачувати такі ж податки з прибутків від власного сільськогосподарського виробництва, як і підприємства з виготовлення свічок та іншого церковного начиння, що існували при єпархіальних управліннях. Постанова РНК СРСР від 22 серпня 1945 р. узаконила існування монастирів: надала їм обмежене право юридичної особи, дозволила відкривати банківські рахунки, заводити майстерні, купляти будинки для церковних цілей і транспортні засоби, наймати робочу силу⁹.

Ця постанова давала змогу монастирям вирішити проблему забезпечення насельників продуктами харчування; сільськогосподарський податок давав можливість державі вирішувати продовольче питання. В той же час через велику кількість непрацездатної братії продовольчий податок ставав непосильним тягарем для монастирів. Ухвалою від 29 вересня 1945 р. обителі звільнялися від земельної ренти і сплати податків з будівель, а їх насельники — від податків на неодружених, самотніх і малосімейних громадян¹⁰.

Секретною ухвалою РНК СРСР "Про православні монастирі" від 26 серпня 1945 р. Раді у справах РПЦ давалося завдання провести в

найкоротші терміни обстеження правового і господарського становища монастирів, що діяли на території СРСР.

У вересні 1945 р. Рада у справах РПЦ, обстежила 75 монастирів і вказала на необхідність повернення вилучених радянськими органами земель, щоб наділити ними безземельні обителі, а також на виведення з монастирських територій державних установ і підприємств. Ці побажання знайшли відображення у постанові Ради міністрів СРСР від 29 травня 1946 року "Про православні монастирі", згідно з якою за монастирями РПЦ були закріплені земельні наділи, якими вони фактично користувалися. Цією постановою було передбачено наділення такими земельними ділянками монастирів, які їх не мали, але розмір земельних наділів не міг перевищувати 0,15 га на кожного. Цією постановою також було обумовлене стягнення з монастирів сільськогосподарського податку нарівні з одноосібними господарствами¹¹.

Порядок реалізації рішень союзного уряду на території України встановлювався відповідною постановою Ради міністрів УРСР від 12 серпня 1946 р. Відповідно до цієї постанови православним монастирям було повернуто понад 400 га раніше вилучених у них земель, а також виділено з державного фонду близько 1600 га нових земельних угідь. Монастирям було надано право організовувати майстерні і займатися промислами.

Для з'ясування реального стану справ Рада у справах РПЦ при Раді міністрів СРСР 3 лютого 1949 р. запропонувала уповноваженим на місцях в найкоротші терміни (до 1 березня) подати інформацію про виконання вже згаданої постанови РНК СРСР від 29 травня 1946 р.¹². Звіти, що згодом надійшли, виявили досить невтішну картину. Нелегке становище багатьох монастирів обумовлювалося в першу чергу відсутністю необхідних площ земельних угідь, що позбавляло їх можливості забезпечити своїх насельників достатньою кількістю продуктів харчування.

Таким чином, в період утвердження нового політичного курсу щодо релігії та Церкви у воєнний та повоєнний періоди було видано ряд законодавчих та інших нормативно-правових актів. Проте вони не врегульовували всіх питань релігійного життя та державно-церковних відносин, які в той період динамічно розвивалися. Крім того, деякі з них були недостатньо продумані та узгоджені між собою, що значно ускладнювало практику їх застосування. Наявність у законодавстві суперечливих норм і положень надали владним структурам, особливо на місцях, підстави для додаткових зловживань щодо Церкви.

Зміст законодавчої бази функціонування релігійно-церковних інституцій та практика її застосування значною мірою визначалися партійним пріоритетом у сфері релігійного життя. Починаючи з 1946 р., союзні та республіканські партійні органи дедалі активніше націлюють

комуністів на боротьбу з буржуазною ідеологією та забобонами. Саме в цей час ставиться питання посилення відповідальності членів партії за участь у релігійних обрядах.

У вересні 1948 р. під керівництвом М. Суслова був підготовлений проект постанови ЦК ВКП(б) "Про заходи до посилення атеїстичної пропаганди". Проте він не отримав схвалення Сталіна. Під сукно лягли і два інші проекти, представлені Сталіну на початку 1949 р. Сталін не бажав кардинально міняти обраний курс в релігійному питанні.

Після смерті Й. Сталіна державна політика щодо релігії та церкви, а також законодавство про культу деякий час залишалися незмінними, а з приходом до влади М. Хрущова розпочався процес його поступової корекції. Характерною особливістю цього періоду у відносинах Церкви та держави було те, що релігійна політика дедалі більше почала визначатися партійними документами, які набували нормативного характеру для радянських органів. Одним із свідчень нормативності партійних документів було вміщення їх у збірниках "Законодавство про релігійні культу", що неодноразово видавався та перевидавався в радянський період.

На початку 50-х рр. в правлячій верхівці СРСР перевагу здобувають прихильники жорсткої політики стосовно Церкви. Результатом цього стала постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 р. "Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді", в якій вказувалось на необхідність покінчити з пасивністю у ставленні до релігії. В постанові містився заклик посилити виховну роботу в душі войовничого матеріалізму. Проте в ЦК КПРС стала надходити інформація про численні випадки незадоволення та опору новій релігійній політиці. Частина членів президії ЦК КПРС — прагматиків, які турбувались про стабільність створеної Сталіним ідеологічної системи, хвилювала можлива негативної реакції міжнародної громадськості, а також реакція всередині країни. М. Хрущов змушений був відступити. 10 листопада 1954 р. була опублікована постанова "Про помилки в проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення", яка по ряду пунктів була протилежна липневій, засуджувала свавілля і образи віруючих.

Період між кінцем 1954 і 1957 рр. був найбільш сприятливим в історії РПЦ. Стабільною залишалась кількість храмів та монастирів, рік від року зростала кількість студентів восьми духовних семінарій та двох духовних академій. З 1955 р. православних ієрархів стали запрошувати на прийоми в Верховну Раду СРСР та зарубіжні посольства. Тоді ж вперше дозволили надрукувати Біблію та Євангеліє тиражем 50 тис. примірників. Після розвінчання "культу особи" Сталіна з таборів повернулись вцілілі клірики, багато з яких знову стали служити.

У 1958 р. відбулися серйозні зміни в житті монастирів. Період стабільності в становищі Церкви був викликаний боротьбою за владу у верхах і відсутністю абсолютного господаря в Кремлі після смерті Сталіна до справи так званого антипартійного угруповання в 1957 р., після чого повним господарем став М. Хрущов. Перед ним постало питання перспектив комуністичного будівництва, і він повернувся до проблем, пов'язаних з православною церквою.

Програма діяльності М.Хрущова включала не тільки побудову комунізму, а й повне подолання "релігійних пережитків". Незабаром були прийняті нормативні акти, що підривали економічну основу діяльності релігійних організацій. У доповідній записці Уповноваженого в справах РПЦ при Раді міністрів СРСР по УРСР рекомендувалося "для обмеження намагань монастирів збільшувати кількість монахів в майбутньому застосовувати такі заходи:

а) забороняти приймати в монастир осіб при відсутності максимальної норми під житло;

б) рекомендувати єпископату не приймати до монастирів осіб, перебування яких небажане в монастирях, особливо молодого віку;

в) заборонити монастирям розширювати свою житлову площу шляхом нового будівництва, різних добудов, пристосувань тощо"¹³.

В 1958 р. порівняно рівні церковно-державні стосунки починають загострюватись. В СРСР на той час була наявна одна з умов довготривалих широкомасштабних релігійних гонінь — байдуже відношення до них суттєвої частини населення. Важливим спонукальним мотивом зміни курсу державно-церковної політики стало релігійне відродження, яке почало розгортатись. Не останнє місце в ряду причин антицерковного наступу мали економічні розрахунки влади, яка шукала джерела поповнення державного бюджету.

Важливою ланкою початку наступу на релігію стала секретна постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. "Про записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках "Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди"". В ній партійним, громадським організаціям і державним органам приписувалось розгорнути наступ на релігійні пережитки у свідомості радянських людей. Відповідно до вказівок ЦК і самого М. Хрущова 16 жовтня 1958 р. Рада міністрів СРСР прийняла постанови: постанови "Про монастирі в СРСР" та "Про податкове обкладення доходів підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів", а 6 листопада 1958 р. — "Про податкове обкладення доходів монастирів" і "Про оподаткування доходів підприємств єпархіальних управлінь, а також доходів монастирів". Монастирям заборонялось використовувати найману працю. Передбачалось значне зменшення

земельних наділів. Запроваджувались скасовані в 1945 р. податок з будівель і земельна рента. Значно підвищились ставки податку з земельних ділянок. Монастирі мали платити щорічно 4 тис. рублів за кожен сотку землі. Почалось закриття невеликих обителів.

Відповідні постанови були прийняті також Радою міністрів УРСР. На виконання постанов союзного та республіканського урядів кожна область та район приймали відповідні рішення.

Гоніння на Церкву недаремно почалися з монастирів. Була врахована їх надзвичайно важлива роль в духовному житті народу. Окрім того, монастирі не мали двадцятки і таким чином були позбавлені органу для свого правового представлення перед владою. Таким чином, починаючи антирелігійну кампанію саме з монастирів, влада переслідувала подвійну мету: вона старалась вразити слабку в правовому відношенні структуру Церкви і позбавити маси віруючих духовної підтримки.

10.01.1959 р. з'явився "План заходів з припинення паломництв до так званих святих місць по областях Української РСР", яким передбачалось надати допомогу місцевим органам влади в ліквідації монастирських готелів, а керівництву монастирів припинити практику організації прийомів як груп паломників так і окремих паломників.

9 січня 1960 р. була прийнята постанова ЦК КПРС "Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах", в якій проявлялось незадоволення пасивною позицією керівників деяких республіканських партійних організацій стосовно ворожої марксизму-ленінізму релігійної ідеології. Постанова ЦК КПРС від 13 січня "Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу" була ще більш жорсткою.

В листопаді 1960 р. побачила світ "Інструкція по використанню законодавства про культу", яка забороняла Церкві організувати дитячі та жіночі зібрання, гуртки, паломництво, благодійність, санаторну та лікарняну допомогу, екскурсії, бібліотеки, використовувати кошти для відродження церков і монастирів, застосовувати до віруючих методи примусу та покарання.

16 березня 1961 р. Рада міністрів СРСР прийняли закрити постанову "Про посилення відповідальності за невиконання законодавства про культу", яка посилювала правозастосовну практику відносно релігійних об'єднань¹⁴.

До гонінь на церкву в обов'язковому порядку підключались місцеві органи влади. При райвиконкомах почали створюватись комісії сприяння для спостереження за виконанням законодавства про культу. В основному їх діяльність зводилась до стеження, доносів, втручання у внутрішньоцерковне життя.

Постанова ЦК КПУ "Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ про незадовільне виконання постанов ЦК КПРС і ЦК

КПУ "Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу" партійними і радянськими державними органами Тернопільської області" від 28 лютого 1961 р. поклала початок офіційним гонінням на Почаївську Лавру. Того ж року ЦК КПУ зобов'язав партійні і радянські органи областей, де були монастирі, в 1961 р. провести необхідну роботу для того, щоб в найближчі два роки закрити їх.

ХХІІ з'їзд КПРС, який відбувся в жовтні 1961 р., розширив антирелігійний наступ, піднявши його на новий рівень більшої інтенсивності і нетерпимості. З'їзд вніс у статут КПРС категоричне формулювання, яке зобов'язувало кожного члена партії "вести рішучу боротьбу з релігійними забобонами".

Показовим для розуміння тогочасної церковної політики партії є те, що жоден союзний чи республіканський лідер не виступив з офіційною заявою про необхідність рішучої боротьби з релігією та всезагального наступу на Церкву і жоден офіційний документ найвищого партійного керівництва не вказував на конкретні завдання цієї антирелігійної боротьби. Антирелігійна кампанія розпочалася не заявою партійного лідера, а постановою ЦК КПРС 1958 р. "Про заходи щодо припинення паломництва до так званих "святих місць"". Протягом кількох наступних років кількість подібних постанов (зміст яких далеко не завжди доводився до відома населення) зростала швидкими темпами. Назвемо лише деякі з них: Постанова Ради міністрів УРСР від 31 грудня 1958 р. "Про переоцінку будівель монастирів та інших молитовних будинків", постанова ЦК КПРС від 13 січня 1961 р. "Про заходи щодо ліквідації порушення церковниками радянського законодавства про культу", постанова Ради міністрів УРСР від 29 квітня 1961 р. "Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу", постанова Верховної Ради УРСР "Про грошовий податок з громадян-власників худоби, які не займаються громадсько-корисною діяльністю". Більшість цих та подібних постанов і рішень посилювала перш за все економічний тиск на Церкву, який супроводжувався ідеологічними заявами та адміністративно-директивним втручанням.

Попри шалений тиск Православна церква в цілому та ряд її монастирів витримала цей натиск. У лютому 1964 р. начальник 5-го відділення КДБ дав у доповідній записці негативний аналіз перегинів антицерковної кампанії.

Короткий виклад правової політики радянської держави щодо монастирів дозволяє зробити ряд висновків: боротьба з монастирями розпочалась відразу після жовтневого перевороту. Зусилля держави та її структур опосередковано свідчили про важливість цієї проблеми для партійного керівництва.

У роки війни РНК СРСР по суті перебрала на себе законодавчі функції і, починаючи з 1943 р., своїми постановами закріпила новий курс влади щодо релігії та церкви. Проте жодна із цих змін не отримала силу закону і могла бути легко скасована при зміні політичної кон'юнктури. Це було з успіхом продемонстровано в кінці 50-х — початку 60-х рр., коли боротьба з церквою була завуальована поверненням до ленінських принципів в державній політиці щодо релігійних інституцій. У цей час масовою стає практика ухвалення секретних інструкцій, недоступних для вивчення простими громадянами, але обов'язкових для виконання.

У цей час держава прагне повністю ліквідувати православні монастирі, витіснити Церкву з суспільного життя країни, а в недалекій перспективі повністю знищити релігію. Життя показало безперспективність такої політики.

¹ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політичний дискурс. — К., 2005. — 741 с.

² Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна поч. 1940 — поч. 1990-х років. — Полтава, 2005 — 631 с.

³ Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. — М., 1995. — 511 с.

⁴ Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз". — Івано-Франківськ, 2004. — 344 с.

⁵ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу. Державно-церковні взаємини — Чернівці, 2004 — 352 с.

⁶ Вероисповедная политика Русского государства / Под ред. М. О. Шахова. М., 2006. — С. 41.

⁷ На пути к свободе совести. — М., 1989. — С. 43.

⁸ Сергей Годун. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год (краткий исторический обзор) // Журнал Московской патриархии. — 1993. — № 2. — С. 47.

⁹ ЦДАГО України — Ф. 1. — Оп. 23 — Спр. 1631 — Арк. 142.

¹⁰ Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 годах). — М., 2005. — С. 334.

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 11.

¹² Там само. — Оп. 3. — Спр. 75. — Арк. 1, 2.

¹³ Там само — Оп. 1. — Спр. 157. — Арк. 11.

¹⁴ Вероисповедная политика Русского государства / Под ред. М. О. Шахова. — М., 2006. — С. 47.

Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1960-х — середина 1980-х рр.)

Одним з важливих питань дослідження релігійного життя України є проблема виконання релігійних обрядів життєвого циклу віруючими в УРСР. Вона є однією із складових соціорелігійної історії, а її вивчення дозволяє краще зрозуміти релігійність населення України, його духовні пріоритети та цінності. В цій статті, висвітлюючи це питання, автор обмежується періодом середини 1960-х — середини 1980-х рр.

У вітчизняній історичній науці проблема виконання релігійних обрядів життєвого циклу в цей час не була предметом спеціального дослідження. Праці істориків, присвячені релігійному життю у 1960–80-х рр. торкалися лише побіжно окремих моментів обрядової активності віруючих. Серед таких досліджень були монографії В. Паценка¹, І. Андрухів², С. Яремчука³, Я. Стоцького⁴ та ін. Проблема виконання релігійних обрядів життєвого циклу населенням УРСР в досліджуваній період піднімалася й радянськими філософами-релігієзнавцями, зокрема в працях В. Бондаренка⁵, В. Москальця⁶, колективній монографії "Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки"⁷ та ін.

Послаблення антирелігійної боротьби в середині 1960-х рр. дало лише нетривале збільшення кількості виконання обрядів. Протилежна тенденція продовжувалася. В СРСР скорочення обрядності відбувалося такими темпами: якщо у 1962 р. було охрещено, за офіційними даними, 30,7% новонароджених дітей, то у 1971 р. — 20,6%. Вінчання у православних храмах у 1971 р. складало лише 1,9% від загальної кількості шлюбів⁸. Кількість хрещень, здійснених православними священиками в 1974 р. порівняно з 1970 р. в Україні, за офіційними даними, знизилася майже на 8% і становила 37% від усіх новонароджених. За цей період на 2,3% зменшилася й кількість поховань за релігійним обрядом⁹. В окремих документах Ради в справах релігій, працівники якої хотіли відрпортувати про успішну діяльність в сфері боротьби з релігією, навіть стверджувалося, що за 6 років, з 1971 по 1977 рік, в Україні на третину зменшилася кількість хрещень і вінчань¹⁰.

Водночас спостерігалось збільшення кількості хрещень дітей шкільного віку. Якщо в Україні у 1966 р. було охрещено 1 777 школярів, то в 1974 р. — 2683¹¹. Слід відзначити, що ці цифри не включали кількість необлікованих хрещень, які здійснювалися підпільно.

Помірна частка хрещень дітей спостерігалася серед інтелігенції. Так, у м. Миколаєві, за офіційними даними, у 1974 р. були охрещені діти 92 інженерно-технічних працівників, 41 — вчителів і студентів, стількох же медиків, 16 .— співробітників органів МВС¹². Статистика не враховувала тих дітей, які були охрещені в храмах поза містом. Інтелігенція за виконання релігійних обрядів над їхніми дітьми могла зазнати гонінь, на відміну від колгоспників та робітників.

В окремих населених пунктах обряд хрещення здійснювався над понад 90% новонароджених дітей. Зокрема, в доповідній записці "Про релігійну обстановку в Ровенській області" (1970 р.) вказувалося, що в регіоні є села, де майже кожна новонароджена дитина охрещена в церкві¹³. Такі села були не лише в Західній Україні, а й у центральних областях. Слід також відзначити, що сільська місцевість за часткою здійснених обрядів хрещення випереджала міста. Так, у Чернігівській області на сільську місцевість припадало 70%, а на міста — 30% із загальної кількості хрещень в 1973 р.¹⁴ До того ж ситуація попередніх періодів, коли частина виконаних обрядів не обліковувалася духовенством, а частина обрядів у Галичині та Закарпатті була здійснена греко-католицьким духовенством, повторювалася. Документи державних органів зафіксували ще одне джерело виконання обрядів. Мали місце випадки здійснення релігійних обрядів удома (які ніде не обліковувалися) й позаштатними священиками¹⁵.

Щоб простежити краще динаміку виконання обрядів в середовищі РПЦ в цей період звернемося до показників по м. Києву. У місті Києві з 1970 по 1974 р. було досягнуто значного зниження релігійної обрядовості: хрещень — з 34,1% до 19,9%, вінчань — до 0,9%, відспівувань — до 28%¹⁶. У 1977 р. в Києві хрестили новонароджених дітей 19%, вінчання становило 0,9% від кількості зареєстрованих шлюбів, а поховано за релігійним обрядом — 22,9% померлих¹⁷. Різке зменшення виконаних обрядів показує, що в поборюванні релігійності виважена поступова атеїстична пропаганда була не менш ефективною, ніж жорстка антирелігійна боротьба.

На кінець 1970-х — початок 1980-х рр. порівняно з другою половиною 1940-х рр., за офіційними даними, частка виконаних обрядів життєвого циклу значно зменшилася: приблизно вдвічі, щодо здійснення обряду хрещення, і не менш ніж в кілька разів стосовно обряду вінчання по Україні загалом. Менших змін зазнала частка поховань за релігійним обрядом. В регіонах зменшення виконання релігійних обрядів різнилося.

Розглянемо ситуацію щодо виконання різних обрядів в цей період більш детально (див. таблицю 1).

Таблиця 1.

Офіційні дані про кількість здійснених релігійних обрядів по окремих областях за перше півріччя 1978 р.

Назва області	Хрещень у % до загального числа новонароджених	Вінчань у % до загального числа шлюбів	Похорань у % за релігійним обрядом до загального числа похорон
Вінницька	34,9	1,9	35,9 ¹⁸
Ворошиловградська	27,3	0,4	67,6 (в т.ч. очних — 19,8; заочних — 47,8) ¹⁹
Закарпатська	33,7	16	63,3 ²⁰
Івано-Франківська	42	12	70,2 ²¹
Київська	29,9	0,5	37,2 ²²
Кіровоградська	22,7	0,1	31,6 ²³
Кримська	18,6	0,05	очних — 2,8 заочних — 45,1 ²⁴
Одеська (1977 р.)	50,3	3,8	52,7 ²⁵
Полтавська	17,1	—	58,7 ²⁶
Тернопільська	28,6	13,7	76,1 ²⁷
Харківська	29,6	0,34	5,8 ²⁸
Херсонська	35,3	0,02	46 ²⁹
Хмельницька	20,4	0,4	25,1 ³⁰
Черкаська	24,3	0,23	29,8 ³¹
Чернівецька	23,7	8,3	53,9 ³²
Чернігівська	27	1,3	15 (з них 39% — заочні) ³³

Багато даних таблиці 1 явно занижені. Це стосується найбільше західноукраїнських областей. Хоча в Галичині та Закарпатті частину виконаних обрядів можна "списати" на греко-католицьке духовенство, однак в Чернівецькій області низька статистика хрещень новонароджених (23,7%) обумовлена, насамперед, "правильним" статистичним підходом.

Близькі показники виконання обрядів в Україні зафіксовані і у 1980-х рр. Так, у Львівській області у 1986 р., за офіційними даними, було здійснено 21,5% вінчань від загального числа шлюбів та 64,5% похоронів за релігійним обрядом³⁴, що не надто відрізнялося від статистики другої половини 1970-х рр. Всього у православних храмах у 1982 р. було здійснено 182 тис. обрядів хрещень, 13 тис. вінчань, 245 тис. похоронних

обрядів. На інші релігійні течії припадало лише 14 тис. згаданих обрядів (3,1%)³⁵. Слід відзначити, що такий малий відсоток лише свідчив, що серед прибічників низки протестантських течій та представників інших конфесій окремі обряди не виконувалися.

Багато в чому схожа ситуація спостерігалася в РРФСР. За соціологічними даними, наведеними в книзі О. Дем'янова, близько 44,5% жителів Воронежської області (1970-ті рр.) хрестили своїх дітей, за релігійним обрядом ховали понад 60% померлих³⁶.

Одночасно в СРСР спостерігалася тенденція до збільшення числа хрещень дорослих і дітей шкільного віку. Якщо у 1976 р. обряд хрещення було здійснено над 26,8 тис. повнолітніх осіб (за даними релігійних організацій), то у 1986 р. — над 51,8 тис., а хрещень дітей шкільного віку зросло за цей період відповідно від 25,6 тис. до 40,5 тис.³⁷

Як ми відзначали раніше, дані, які подавалися щодо кількості виконаних обрядів, часто були сильно перекручені. Подивимося на звіт 1975 р. Тернопільська область звітувала, що кількість хрещень складає 36% від кількості новонароджених. Донецька область, де була набагато нижча релігійність і значно менше храмів, звітувала про 34,8% хрещень. Ще більш викривлена ситуація спостерігалася в 1980 р., коли "малорелігійна" Донеччина за звітами перегнала Тернопільщину на 0,5%. А в 1985 р. справа дійшла до відвертого абсурду. За офіційними даними, на Тернопільщині порівняно з Донеччиною на 20% менше було здійснено обрядів хрещення щодо числа народжених осіб³⁸. Навряд чи чиновники, які склали ці звіти чи приймали їх, вірили цій статистиці. Український релігієзнавець В. Єленський справедливо зауважує з приводу подібних підходів: "...Вся країна вимушено жила тоді в такому собі "ідеологічному задзеркаллі". Пропагандистські фантоми охоплювали всі сфери життя. Згідно з ними чавуну мало виплавлятися щороку більше, а релігійності лишатися все менше. Скорочення мережі релігійних організацій, питомої ваги релігійних обрядів, кількості самих віруючих ставало критерієм успішної політико-виховної роботи. Вже це спотворювало реальну картину: в центр надходили переможні репортажі про мало не масовий перехід учорашніх віруючих на позиції науково-матеріалістичного світогляду. Духовенство ж приховувало правдиві дані про кількість хрещень, вінчань тощо, протестантські пресвітери не вносили до списків громади віруючих з вищою освітою, студентів, просто тих, хто побоювався втратити посаду. "Справна цифра" правила бал і серед ідеологічних працівників: той, хто володів, прийомами формування потрібних показників, міг поглузувати з диваків, котрі не знали правил гри чи відмовлялися грати в неї"³⁹.

Певну активність щодо виконання обрядів життєвого циклу зберігали й старообрядці. Динаміка хрещень, вінчань і похорон за релігійним обрядом старообрядців 1960–1970-х рр. була наступною. Так, якщо у 1964 р. у Вінницькій області було охрещено 149 дітей, вінчано 53 пари, поховано за релігійним обрядом 81 померлих осіб, то в 1970 р. — 116, 44, 117; в 1973 р. — 82, 38, 125⁴⁰. У 1977 р. на Вінниччині в старообрядницьких громадах було охрещено 70 дітей, здійснено 40 вінчань і 165 відспівувань. В цьому році 70 осіб соборувалося. Згідно з опитуваннями діти дев'яти з десяти молодих сімей були охрещені за наполяганням своїх батьків. З 70 хрещень 60 було здійснено над дітьми колгоспників і лише 10 з робітничих сімей⁴¹. Таким чином ці цифри свідчать, що число тих, які хрестилися і вінчалися в Руській православній старообрядницькій церкві, невпинно зменшувалося; одночасне збільшення числа похованих за релігійним обрядом теж є свідченням занепаду Церкви, оскільки кількість віруючих зменшувалася, а поповнення було незначним.

В старообрядницьких громадах Одеської області впродовж 1970-х рр. спостерігалися ті ж самі процеси, що на Вінниччині: зниження кількості виконаних хрещень і збільшення числа похоронів. Так, якщо у 1970 р. було охрещено 369 осіб, то в 1972 р. — 474 осіб, в 1975 р. — 371, 1977 р. — 256 осіб, відспівувань впродовж цього періоду було здійснено відповідно 208, 432, 374, 453⁴². Збереження вищих показників виконання обрядів на Одещині значною мірою зумовлене як більшою кількістю старообрядців, що там проживали, так і більшою компактністю їх проживання.

На кінець 1970-х — початок 1980-х рр. існували села, де вияви релігійної поведінки старообрядцями були доволі інтенсивними. Так, у с. Грубні Сокирянського району Чернівецької області, де населення майже повністю складалося із старообрядців, за I-е півріччя 1978 р. з 13 народжених дітей 12 було охрещено; з 15 пар, що зареєстрували шлюб в ЗАГСі 11 вінчалася; із 16 похорон — 13 було здійснено за релігійним обрядом⁴³. Такого не можна було сказати про с. Білу Криницю Глибоцького району цієї ж області, де населення теж майже стовідсотково складалося із старообрядців та їх нащадків. Однак впродовж 10 років (на 1978 р.) серед місцевих віруючих не було здійснено жодного хрещення і вінчання. Причина полягала не лише в послабленні релігійності, а й у збільшенні частки осіб похилого віку. Тут майже не було молоді, вона виїжджала із села чи асимілювалася. Зрідка в цьому селі хрестили дітей старообрядців з інших місцевостей області⁴⁴. Як бачимо, у двох різних старообрядницьких селах мала місце полярна ситуація.

Старообрядницький священик із с. Добрянка Ріпкинського району Чернігівської області заявляв, що в здебільшого дітей хрестить молодь,

яка не знає молитов і не хреститься, а здійснює обряд під впливом батьків, родичів і в силу традиції⁴⁵. Проте окремі старообрядницькі священники, зокрема в Чернівецькій області, відмовлялися хрестити дітей, батьки яких не були вінчані⁴⁶, що показує, що низка представників старообрядницького духовенства намагалися не відходити від церковних традицій.

Прикметно, що старообрядницькі священнослужителі намагалися дотримуватися релігійних норм як в церковному служінні, так і в світському житті. Ця позиція часто викликала активний спротив з боку частини віруючих, яким такі погляди були не притаманні. "Вони дедали частіше протестували проти того, що священник відмовляв в хрещенні дитини, якщо батьки не вінчались в церкві, чи в похоронах померлого, якщо він був поголений і вдягнений в одяг сучасного зразка"⁴⁷.

При переході з іншої віри в старообрядницьку (це стосувалося й колишніх вірних), над неофітами обов'язково здійснювався обряд хрещення⁴⁸. Таким чином, таїнства, виконані духовенством РПЦ, старообрядцями не визнавалися.

Однак траплялося, що віруючі старообрядці зверталися з проханням про виконання треб до духовенства РПЦ. Такі випадки були зафіксовані у с. Петрашівці Хмельницької області⁴⁹. Це свідчить про поступове зближення частини старообрядців з Руською православною церквою.

Обрядову активність в цей період також проявляли й віруючі, що належали до римо-католицької церкви. Так, у Вінницькій області у 1972 р. римо-католиками було охрещено 529 дітей, а в 1975 р. — 457; повінчано, відповідно 134 та 141 особи; поховано за релігійним обрядом. — 117 та 190⁵⁰. Як бачимо, тут виконували переважно обряд хрещення, релігійні обряди вінчання та похованн — значно рідше.

Серед інших обрядів життєвого циклу, що проводилися в римо-католицьких храмах, варто відзначити конфірмацію (таїнство миропомазання в римо-католицькій церкві). Кількість конфірмованих залежала від багатьох обставин. Так, в 1967 р. в католицькій громаді м. Полонного (Хмельницька обл.) було конфірмовано лише 7 осіб, тому що цей обряд здійснювався священником впродовж 10 років і за цей час основна маса бажаючих конфірмувалася. В с. Маниківці цієї ж області в 1967 р. було конфірмовано близько 50 осіб, оскільки цей обряд священник став проводити останні три роки⁵¹. В громаді с. Гречани та деяких інших у Хмельницькій області обряд конфірмації не здійснювався взагалі⁵². Не проводився він в цей рік і в діючих римо-католицьких громадах Тернопільської області⁵³.

Вищу активність порівняно з вірними РПЦ та РКЦ щодо виконання обрядів хрещень, вінчань та поховань в цей період зберігали реформати. В районах Закарпаття населених реформатами була значно вища частка

здійснення релігійних обрядів, ніж по Україні загалом. Так, в Закарпатті в 1970 р., за офіційними даними, було охрещено 50% новонароджених, тоді як в Ужгородському районі — 59,6%, а в Берегівському — 61,9%. Поховано за релігійним обрядом в Закарпатті було 73,3% померлих, а в зазначених районах, відповідно 80,6% і 74,6%. В Берегівському районі кількість вінчань була на 10,6% вищою, ніж в області загалом, а у Виноградівському — на 13,8% (по області частка вінчань становила 24,4% від загальної кількості пошлюблених)⁵⁴. Доволі високий рівень обрядової активності реформатів припадав і на 1980-і рр.

Для багатьох слабо віруючих чи невіруючих людей, які брали участь у виконанні релігійних обрядів життєвого циклу (зокрема, як хресні батьки), вони сприймалися як світські. Один із священників писав: "В церкву вони приходять як в цирк: нафарбовані, виряджені. Сміються в церкві. Хрестиків не одягають. Молитов не знають і повторювати за служителем не бажають. Який сенс від такого хрещення! Вони його сприймають як світську, а не церковну справу"⁵⁵. Кількість таких осіб поступово збільшувалася.

Зниження рівня виконання релігійної обрядовості життєвого циклу спонукало духовенство до спрощення обрядів, внесення в них нових елементів. Обряди хрещення стали проводити не обов'язково після народження дитини. Те саме стосувалось обрядів вінчання і похорон. Так, вінчання могло здійснюватись значно пізніше від громадської реєстрації шлюбу. Була знята сувора вимога щодо віросповідної належності молодят. Що ж стосується похоронів, то так зване заочне відспівування становило більшість від загального числа похоронів, здійснених за церковним обрядом⁵⁶. Православний священник Політило з Львова в 1972 р. заявляв уповноваженому Ради в справах релігій: "...Обряд вінчання проводжу вдвоє швидше належного"⁵⁷.

Однією з особливостей здійснення обряду хрещення в досліджуваній період було те, що його могли здійснювати над дітьми, незважаючи на те, чи батьки та хресні батьки є віруючими. І хоча церковні канони забороняли подібні дії, "однак з метою якомога більше "охопити" хрещенням дітвори (і цим самим не лише збільшити прибуток церкви, а й використати його як засіб пропаганди релігії)" — як зазначав колишній священнослужитель П. Дарманський, — "служителі культу не цікавилися вірою батьків і "восприємників"⁵⁸. Окремі священники спрощували й сам ритуал хрещення. Замість триразового занурення у воду вони обливали голову дитини водою із склянки над мискою чи тарілкою⁵⁹. Спостерігалось спрощення у виконанні й інших обрядів. Зокрема, раніше спільні панахиди і заочне відспівування померлих допускалися лише у виключних випадках. Проте

вже у 1950-х рр. заочне відспівування, спільні сповіді та панахиди стали широко практикуватись, а інколи виконувалися навіть заочні хрещення⁶⁰.

В брошурі П. Свободного і А. Калінчука, виданій у 1988 р., зазначалося: "Хоча церковний канон передбачає, щоб чин похоронної відправи здійснювався духовенством над покійником у храмі, нині набула значного поширення заочна відправа похорону. На Вінниччині, наприклад, на неї припадає третина всіх поховань, здійснених за релігійним ритуалом. Як вона проводиться? За порадою священика віруючі приносять до церкви жменю землі із могили померлого родича, і над нею влаштовуються обрядові церемонії за всіма церковними правилами. Потім цю землю висипають на могилу, вона тепер вважається "опечатаною". Щоб залучити до церкви більше людей, передусім молоді, в деяких парафіях священики вдаються до такого тактичного прийому: пропонують запрошувати до участі в обряді хрещення не одного хрещеного батька чи одну хрещену матір, а дві–три пари. Для виправдання відхилення від канону (до речі, в ньому нині дуже рідко хто розуміється) вони звичайно заявляють, що внаслідок збільшення числа кумів дитина буде особливо щасливою в житті і ніколи не хворітиме"⁶¹. Ослаблення регламентації виконання православних обрядів, їх спрощення було однією з причин їх значного (незважаючи на певне зменшення) поширення.

Спрощення та скорочення обрядів в досліджуваній період притаманне не лише для РПЦ, а й іншим конфесіям. Як вказується у звіті уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР П. Вільхового, ще за 1962 р. римо-католицьке духовенство для того, щоб не лише утримати, а й розширити свій вплив на населення, почало вводити нові правила в богослужіння. Було скорочено літургію, і залежно від місцевих умов її проводили не лише вранці, а й увечері; спрощувалося освячення паски, криниць, житлових будинків. Залежно від обставин, відсутності священика віруючим рекомендувалося самим здійснювати цей обряд, використовуючи освячену священнослужителем воду. В тих місцевостях, де не було єпископа, священики могли вінчати людей різних віросповідань, обслуговувати віруючих їх розмовною мовою під час виконанні таких обрядів як хрещення, вінчання, сповідь. Ці відступи від канонів вводилися священнослужителями згідно вказівок Ватикану⁶². Після II Ватиканського собору (1962–1965 рр.) їх стали запроваджувати активніше.

Важлива у вивченні релігійної обрядовості є мотивація віруючих щодо здійснення обрядів життєвого циклу. Зрозуміло, що для глибоко віруючих людей ці обряди становили необхідний атрибут релігійного життя. Однак люди із слабкою релігійністю могли думати інакше. Це стосується також

невіруючих. На мотиваціях двох останніх категорій населення, оскільки вони виходять за межі суто релігійної мотивації, зупинимося детальніше.

В колективній монографії "Религиозная обрядность: содержание, оценки" наведено таку характеристику мотивів здійснення обряду хрещення: "Провідну роль серед них грають суб'єктивні фактори. В більшості випадків це відмова родичів доглядати за неохрещеною дитиною, погляд на хрещення як на магічний акт, що зберігає здоров'я новонароженому, данина традиції, "мода" і т.п. При цьому домінують такі фактори нерелігійного характеру, як сила сімейних традицій, погляд на хрещення як на давній, народний обряд, звичай тощо"⁶³. Інколи молоді батьки погоджувалися виконувати обряд через обіцянки їхніх родичів допомогти матеріально⁶⁴.

Звернімося до конкретних відповідей осіб, чії діти були охрещені. Невіруюча робітниця К., що не витримала тиску віруючої матері, так пояснювала свої дії: "Ну що тут особливого. Ми не віримо в бога, а їй від цього приємно. Вона вже стара, та й за дітьми буде краще дивитися. Загрожувала, що якщо діти будуть нехрещені, то навіть не підійде до них"⁶⁵. В с. Маниківцях (Хмельницька область) з 89 опитаних молодих батьків, чії діти були охрещені у костьолі, на запитання про мотиви хрещення відповіли: "Зробили це за традицією" (38 осіб); "тому, що хрестять інші" (32 осіб); "на вимогу батьків" (12 осіб) і лише 7 заявили: "Тому, що віримо в Бога"⁶⁶. Очевидно, що останню відповідь багато опитуваних не обрали зі страху заявити про свою релігійну віру. Однак це також свідчить, що в багатьох з них вона не була достатньо сильна.

Проблему ставлення населення до релігійної обрядовості життєвого циклу яскраво висвітлює соціологічне дослідження Вінницької обласної організації товариства "Знання" у ряді районів області. На запитання анонімної анкети "Чому ви охрестили свою дитину?" 25,17% опитаних (74 особи) послалися на віру в Бога; 20,41% (60 осіб) — на міркування морального плану, батьківські почуття. Останні вважали, що хрещення гарантує їхнім дітям здоров'я та щастя; релігійна мотивація у них була вагомо ослаблена. 26,87% (79 осіб) мотивували здійснення обряду традицією. Для них притаманні були заяви такого типу: "Так вже повелося: діди та батьки наші хрестили дітей і ми хрестимо. Цей звичай не нами запроваджений, тож не нам його й скасовувати". 9,18% (27 осіб) хрестили своїх дітей, не бажаючи виокремлюватися. Деякі з них зазначали: "Всі так роблять". 11,91% опитаних (35 осіб) діяли під тиском батьків чи близьких родичів, 4,08% (12 осіб) приваблював сам обряд, 2,38% (12 осіб) ухилилися від відповіді⁶⁷. Число осіб, які мотивували здійснення обряду хрещення релігійними переконаннями, як ми бачимо, було незначним порівняно із загальною кількістю висловлених мотивацій.

Однією з причин збереження обряду хрещення поряд з іншими обрядами було те, що він сприймався як "магічний акт захисту здоров'я дітей. В основі його лежить одвічно присутнє будь-якій матері почуття страху за життя дитини, намагання забезпечити їй здоров'я, благополуччя, щастя"⁶⁸. А обряд хрещення, згідно з поширеною думкою, давав таку надію, сприяв покращенню здоров'я, земної долі, захищав від майбутніх нещасть.

Серед мотивів здійснення обряду вінчання, крім віри в Бога, називалися традиційно народні ("Вінчалися наші діди і прадіди і ми не можемо відставати від них", "вінчання — давня традиція нашого народу", "так заведено в нашому селі"), естетичні ("вінчання — гарний обряд, хочемо, щоб він запам'ятався на все життя"). Поширеними були мотиви здійснення його під тиском батьків, родичів, суспільної думки, а також те, що він скріплює сім'ю тощо⁶⁹. Ці мотиви сприяли тому, що участь в цьому обряді могли брати й невіруючі. З 93 опитаних на Вінниччині віруючих, над якими був здійснений обряд вінчання, 45,16% були спонукані вірою в Бога; 19,34% вважали, що вінчання сприятиме формуванню міцної сім'ї й унеможливуватиме чвари; 17,2% зазначали прив'язаність до традиції; 14% виконували волю батьків; 4,3% приваблював естетичний бік обряду⁷⁰. А загалом на Вінниччині обряд вінчання на той період становив менше 1,5% від загальної кількості шлюбів⁷¹. Як показало опитування, частка осіб, які виконання цього обряду мотивували своїми релігійними переконаннями, була значно меншою, ніж частка осіб, які здійснювали обряд хрещення дітей з тих самих міркувань.

Мотивація здійснення церковного обряду поховання теж відображена в соціологічних дослідженнях на Вінниччині. З 309 опитаних людей, чий рідні були поховані за церковним обрядом, 21,04% пояснювали свою поведінку релігійними переконаннями. До них можна додати 28% тих, які вважали, що такий обряд визначить подальшу долю небіжчика. 25,52% виконували волю померлого і не бажали відступати від традицій. 11,65% погодилися на здійснення цього акту під впливом родичів, 8,42% — щоб уникнути осуду з боку знайомих та сусідів, 3,25% заявили, що їм подобається ритуал і 2,28% ухилилися від відповіді⁷².

Поховальний обряд виявився найжиттєвішим тому, що смерть є найбільш важкою і травматичною подією не лише для осіб, які мають помирати, а й для живих. Людське розуміння отримує багато викликів. Що трапиться з померлим? Яке буде життя без них для нас? Чи продовжується життя після смерті? і тому подібне. Ці питання є життєвими, але люди не можуть на них відповісти. Однак ритуали можуть підготувати до шоку смерті і полегшити процес тяжкої втрати⁷³. Тому вони й набули такого широкого поширення в різних людських культурах,

в т.ч. на теренах України. Поховальний обряд особливо був важливий для людей похилого віку, які усвідомлювали свої гріхи чи несправедні вчинки та відповідальність за них перед Богом.

Підсумовуючи, зазначимо, що впродовж 1960–80-х рр. частка виконаних релігійних обрядів хрещень, вінчань та поховань невпинно зменшувалася. Найбільше знизилася частка вінчань. Стійкішим виявився релігійний обряд поховання. Відомі неодноразові випадки, коли релігійні обряди виконувалися над членами сімей осіб, які заявляли про свою атеїстичну позицію, в т.ч. комуністів, керівників радянських установ та організацій, не кажучи вже про комсомольців. Фактично в свідомості окремих осіб поєднувалися дві протилежні ідеології — релігійна й комуністична (атеїстична).

Найбільша частка виконаних обрядів життєвого циклу притаманна для західних областей України, найменша — для південних та східних. Це було зумовлено як нижчою релігійністю населення на Півдні та Сході України, так і значно рідшою релігійною мережею. На Півдні були населені пункти, від яких, щоб добратися до храму, потрібно подолати десятки кілометрів. Впливала на активність віруючих щодо виконання певних обрядів й конфесійна приналежність. У деяких конфесіях окремі обряди не виконувалися. Зниження рівня релігійної обрядовості спонукало духовенство до спрощення обрядів, внесення в них нових елементів. Це було притаманно не лише православним, а й римокатоликам та іншим релігійним об'єднанням. Дедалі частіше обряди життєвого циклу здійснювалися не під впливом релігійної віри, а внаслідок впливу суспільної думки, традиції. Незважаючи на зменшення загальної кількості їх виконання, вони, порівняно з іншими релігійними обрядами характеризувалися відносною стійкістю, оскільки Церква традиційно закріпила за собою право відзначати найбільш важливі моменти в людському житті, розробивши спеціальний урочистий ритуал.

¹ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. — Полтава: Ч. 1. — 1997. — 354 с.; Ч. 2. — 2001. — 736 с.; Його ж. Православна церква в тоталітарній державі: Україна 1940 — початку 1990-х років. — Полтава, 2005. — 631 с.; Його ж. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. — Полтава, 2002. — 615 с.

² Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки: історико-правовий аналіз. — Івано-Франківськ, 2004. — 344 с.

³ Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні відносини). — Чернівці, 2004. — 352 с.

- ⁴ Стоцький Я. В. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946 — 1989). — Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. — 432 с.
- ⁵ Бондаренко В. Д. Современное православие: тенденции эволюции. — Симферополь, 1989. — 176 с.
- ⁶ Москалец В. П. Религиозный культ: особенности функционирования и пути преодоления. — К., 1987. — 120 с.
- ⁷ Религиозная обрядность: Содержание, эволюция, оценки // Межреспубл. филиал Ин-та науч. атеизма АОН при ЦК КПСС в г. Киеве; Под общ. ред. А. С. Онищенко. — К., 1988. — 272 с.
- ⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 663. — Арк. 4зв.
- ⁹ Там само. — Спр. 1201. — Арк. 8.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 1508. — Арк. 13.
- ¹¹ Там само. — Спр. 1201. — Арк. 8.
- ¹² Там сам. — Арк. 8-9.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 5. — Спр. 183. — Арк. 48.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 330. — Арк. 57.
- ¹⁵ Див.: Там само. — Спр. 294. — Арк. 41.
- ¹⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 663. — Арк. 16.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7. — Спр. 75. — Арк. 38.
- ¹⁸ Там само. — Спр. 80. — Арк. 3.
- ¹⁹ Там само. — Арк. 4.
- ²⁰ Там само. — Арк. 5.
- ²¹ Там само. — Арк. 6.
- ²² Там само. — Арк. 8.
- ²³ Там само. — Арк. 11.
- ²⁴ Там само. — Арк. 18.
- ²⁵ Там само. — Арк. 20.
- ²⁶ Там само. — Арк. 23.
- ²⁷ Там само. — Арк. 10.
- ²⁸ Там само. — Арк. 29.
- ²⁹ Там само. — Арк. 27.
- ³⁰ Там само. — Арк. 28.
- ³¹ Там само. — Арк. 29.
- ³² Там само. — Арк. 36.
- ³³ Там само. — Арк. 33.
- ³⁴ Григоренко В. Если без предвзятости... // Наука и религия. — 1987. — №12. — С. 19.
- ³⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 2403. — Арк. 33.
- ³⁶ Демьянов А. И. Религиозность: тенденция и особенности проявления: (социально-психологический анализ). — Воронеж, 1984. — С. 130.
- ³⁷ Харчев К. М. Гарантии свободы // Наука и религия. — 1987. — №11. — С. 23.
- ³⁸ Єленський В. З історії передквітневого двадцятиліття // Людина і світ. — 1991. — №1. — С. 7.
- ³⁹ Там само. — С. 6-7.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 7–Спр. 9. — Арк. 56.
- ⁴¹ Там само. — Спр. 76. — Арк. 109.
- ⁴² Там само. — Арк. 146.
- ⁴³ Там само. — Арк. 166.

- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Там само. — Арк. 163.
- ⁴⁶ Там само. — Спр. 24. — Арк. 156.
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 110-111.
- ⁴⁸ Там само. — Арк. 131.
- ⁴⁹ Там само. — Арк. 144.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 24. — Арк. 163.
- ⁵¹ Там само. — Оп. 5. — Спр. 33. — Арк. 98.
- ⁵² Там само. — Арк. 99.
- ⁵³ Там само. — Арк. 100.
- ⁵⁴ Сиксай А. А. Критика идеологии современного реформаторства: Дис... канд. филос. наук / КГУ им. Т. Г. Шевченка. — К., 1972. — Арк. 153.
- ⁵⁵ Носова Г. А. Обряд крещения: традиции и современность // Вопросы научного атеизма. — М., 1986. — Вып. 34. — С. 252.
- ⁵⁶ Бондаренко В. Д. Современное православие: тенденции эволюции. — С. 153-154.
- ⁵⁷ Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру. Римо-католики завжди були непохитні. — К., 2001. — С. 210.
- ⁵⁸ Дарманський П. Обряд у житті людини. — К., 1974. — С. 55-56.
- ⁵⁹ Свободний П. П., Калінчук А. О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви дотримання, шляхи подолання. — К., 1988. — С. 27.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4648. — Оп. 1. — Спр. 377. — Арк. 14.
- ⁶¹ Свободний П. П., Калінчук А. О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви... — С. 26.
- ⁶² Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру. — С. 198.
- ⁶³ Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки. — С. 38.
- ⁶⁴ Там само. — С. 40-41.
- ⁶⁵ Колодний А. М. Обрядово-побутова релігійність і шляхи її подолання: Дис... канд. філос. наук. — К., 1966. — Арк. 120.
- ⁶⁶ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 872. — Арк. 17.
- ⁶⁷ Свободний П. П., Калінчук А. О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви... — С. 22-25.
- ⁶⁸ Религиозная обрядность: содержание, эволюция, оценки. — С. 41-42.
- ⁶⁹ Там само. — С. 68-69.
- ⁷⁰ Свободний П. П., Калінчук А. О. Релігійна обрядовість: суть, мотиви... — С. 22.
- ⁷¹ Там само. — С. 24.
- ⁷² Там само. — С. 23-24.
- ⁷³ Inghen R., Wilkinson Ph. A celebration of Customs and Rituals of the world. — N.-Y.: Facts on file, 1994. — P.96.

Становлення нового північноамериканського історичного дискурсу з проблеми ОУН-УПА у другій половині ХХ ст.

Друга половина ХХ ст. ознаменувалася переходом західної історіографії до постмодерністської історичної парадигми. Сформувавшись на поч. 60-х рр., постмодернізм — на відміну від модерністського дискурсу, який тяжів до побудови універсальних теорій суспільного розвитку і базувався на цінностях епохи Просвітництва — відвертався від глобальних проблем й зосереджувався на дослідженні більш вузьких питань¹. Як влучно відзначила Н. Селунська: відбулася "заміна телескопу на мікроскоп... [аби] побачити раніше не бачене"². Це вимагало нового інструментарію історичного пізнання, і, як наслідок, викликало пошук нових методологічних підходів. Постмодерністи почали активно використовувати міждисциплінарні підходи, залучаючи методи суміжних гуманітарних наук. На перший план висунулася значимість мови та літературознавчих підходів. Об'єктом історичної науки стала інформація, а не дійсність, що приховується за нею. Пріоритетним стало вивчення людини. Виникли нові напрямки історичних досліджень, такі як повсякденна історія, історія ментальностей, усна історія³.

Треба зазначити, що протягом 50-х–70-х рр. досить сильний вплив зберігали методології марксизму та позитивізму. Представники цих напрямків застосовували методи природничих наук у сфері гуманітарного та соціального пізнання, досліджуючи причинно-наслідкові зв'язки та закономірності соціальних явищ⁴. Однак постмодернізм залишався на домінуючих позиціях і досяг свого найбільшого розквіту у 80-і–90-і рр. ХХ ст.

Позначений сильним впливом філософської та релігійної традиції Сходу, постмодернізм запозичив звідти свою аполітичність та компілятивний і цитуючий характер викладу матеріалу. Як зазначає М. Кухарцева, вищевказані якості у поєднанні з відсутністю єдиного спрямовуючого принципу постмодерністського дискурсу стали причиною тієї кризи, в яку потрапила сучасна світова історична наука⁵.

Однак, саме в рамках постмодерністського дискурсу було піднято проблему взаємодії локальних та всесвітньої історій. М. Кухарцева вказує, що сьогодні "Захід асимілює решту світу" шляхом поступової інтеграції локальних історій в одну загальносвітову під егідою Заходу. Цей процес пришвидшується глобалізацією історичної науки, яка знаходить свій вираз у "взаємопроникненні національних і регіональних наукових шкіл та методологічних течій". Не дивлячись на те, що постмодерністи заперечують періодизацію, на сьогодні в історичній науці йде інтенсивний пошук певної універсальної періодизації, яка б поєднала "логічне й хронологічне, географічне й етнічне, психологічне й соціальне, свідоме й несвідоме"⁶.

Західноцентристські тенденції висувають в авангард світової історичної думки північноамериканську історичну науку, зокрема американську, як країни, що на сьогодні є основним виразником традиційних демократичних цінностей. Без розуміння специфіки розвитку північноамериканської історіографії не можливо дати об'єктивну оцінку стану розробки проблеми ОУН-УПА в США. Тому ми пропонуємо загальний аналіз головних тенденцій розвитку історичної науки в американському суспільстві.

Український дослідник К. Гломозда слушно зауважив: "США не зазнавали штучного впливу і відтак те місце, яке посіла історична наука в цій країні, можна вважати наслідком об'єктивних процесів, як і характер соціальних потреб в історичних знаннях"⁷. Теорія виключності американського досвіду та пануючий в історичній науці провіденціалізм стали причиною крайнього американоцентризму. Довгий час в американській історичній науці панували концепції консенсусу та прогресизму. Перша базувалася на ідеї безконфліктності американського суспільства, оскільки вважалося, що в його основі лежить єдина ідеологія пуританства, а отже, "американське суспільство на своєму історичному шляху характеризувалося єдністю щодо фундаментальних питань суспільно-політичного устрою й відсутністю будь-яких значних конфліктів суспільно-політичного характеру"⁸. Друга вивчала історію економічних відносин. Вважалося, що в основі будь-яких соціальних конфліктів лежать лише економічні чинники. Дослідження американської історії й досі залишаються пріоритетними⁹.

Глобальні потрясіння ХХ ст. змусили США відмовитись від доктрини Монро й перейти до здійснення активної міжнародної політики. Як результат, повоєнний розвиток був пов'язаний з прагненням американської науки дослідити минуле цілого світу¹⁰.

Закінчення Другої світової війни співпало в часі з початком ядерної епохи. В умовах стрімкого перетворення колишнього союзника у ворога номер один в США виник попит на політичні та стратегічні дослідження розвитку Східної Європи та Радянського Союзу. Початок "холодної війни" покликав до життя таку дисципліну як советологія. Її становлення відбувалося протягом 25 років. Враховуючи гуманітарний профіль дисципліни, цей процес тісно переплітався з розвитком інших сфер гуманітарного знання, зокрема й історії. Більш того, саме історики становили переважну кількість науковців, задіяних у советологічних дослідженнях.

Аби задовольнити високий попит на ці дослідження було створено ряд центрів при університетах США: Російський інститут в Колумбійському університеті (1946), Російський дослідницький центр в Гарварді (1948), Центр слов'янських і східноєвропейських досліджень в Каліфорнійському університеті (Берклі) та ін. Серед них існувала спеціалізація. Наприклад, в Колумбійському університеті займалися переважно політикою та

ідеологією (З. Бжезінський), тоді як в Гарварді зосереджувалися на вивченні радянської економіки (А. Бергсон, А. Гершенкрон)¹¹.

Советологія щедро фінансувалася як з приватних корпорацій (фонди Рокфеллера, Карнегі, Форда), так і з державних, оскільки більшість советологічних центрів було пов'язано з розвідкою та військово-промисловим комплексом. Російський дослідник А. Некрасов вважає, що в 50-і рр. "можна говорити не лише про вплив холодної війни на американську советологію, але й про те, що вона сама стає одним зі знарядь холодної війни". Саме в цей період в рамках советології з'явилася концепція про тоталітарну природу СРСР¹².

Ряд соціально-економічні потрясіння (негритянський рух за громадянські права, в'єтнамська війна та антивоєнні виступи, уотергейтський скандал), що спіткали США протягом 60-х–70-х рр. спровокували тотальну ревізію попередніх поглядів та підходів до вивчення історії суспільства і міжнародних відносин. Престиж гуманітарного знання почав збільшуватися. В історичній науці виник новий напрямок, що отримав назву "нової наукової історії", яка взяла на озброєння міждисциплінарний підхід (запозичення методів соціології, політології, психології, антропології, етнографії і демографії), кількісні методи досліджень¹³.

Історики стали активно залучати до державної служби. Зокрема, в Міністерстві оборони США близько третини федеральних службовців були фаховими істориками. Держдепартамент тримав у своєму штаті 25 істориків, до обов'язків яких входила як підготовка документів для офіційної серії "Зовнішня політика Сполучених Штатів", так і створення закритих досліджень з питань зовнішньої політики. На посадах радників та державних секретарів також перебували професійні історики (З. Бжезінський, Г. Кіссінджер)¹⁴.

У 1965 р. для фінансування гуманітарних досліджень уряд США створив Національний гуманітарний фонд зі щорічним бюджетом у 150 млн. дол. США¹⁵. Щедре фінансування, особливо з приватних фондів, мало свій зворотній бік, оскільки ставки робилися перш за все на комерційний успіх проекту. Широке залучення державою істориків для вирішення прагматичних завдань сприяло політизації історії та розповсюдженню методу case-study (вивчення окремого)¹⁶. Тенденція до комерціалізації історії, закладена ще в 70-х рр. ХХ ст., справила негативний вплив на розвиток історичного знання в цілому. Як зазначає Н. Селунська, на сучасному етапі професійна історична наука має боротися "за формування історичної свідомості суспільства на інформаційному полі, де діють закони ринку, де їй протистоять ЗМІ, які сприймають історію як комерційний продукт". Така тенденція є небезпечною, оскільки породжує велику кількість "дилетантів від історії". Якщо, наприклад в Німеччині та Франції історики проявляють стійкість у цьому питанні, то у США, навпаки, "домінує теза про необхідність завоювання найбільшої читацької

й телевізійної аудиторії шляхом зближення історії зі ЗМІ за рахунок часткової втрати істориками норм професіоналізму"¹⁷.

Тотальний ревізіонізм у сфері гуманітарних наук позначився й на советології. Дослідники Радянського Союзу також звернули увагу на соціально-економічні аспекти. В рамках політичної історії пріоритетним стало вивчення опозиційних рухів у середині компартії, яке здійснювалось кризь призму альтернативної історії¹⁸.

Новим викликом для розвитку советології став розпад Радянського Союзу, в результаті чого советологи втратили предмет дослідження. Оскільки, існування будь-якої наукової дисципліни обумовлюється наявністю двох факторів: предмету дослідження та методології, як результат, постало питання про правомірність існування советології взагалі. На сучасному етапі ми маємо змогу спостерігати появу великої кількості досліджень країн пострадянського простору та Східної Європи, які умовно можна назвати постсоветологічними дослідженнями. Як зазначає американський дослідник М. фон Хаген, зараз в постсоветології панує євразійська антипарадигма. Геополітичний масштаб закладений в концепції євразійства її творцями, виявився затребуваним на сучасному етапі досліджень пострадянського простору. Визначення даної концепції як антипарадигми автор пояснює втратою державою своїх позицій в якості головного об'єкта дослідження. Він констатує: "євразійська антипарадигма кинула виклик державі з її фіксованими кордонами, як головному методу організації історичного дослідження, євразійська антипарадигма віддає перевагу порівняльним та взаємодіючим історіям народів, ідей та індустрії". Саме євразійська антипарадигма в найбільш повній мірі відображає сучасну для історії тенденцію розмиття часових меж¹⁹. В умовах глобалізації історичного процесу та пошуку універсальної періодизації історії, ця концепція забезпечує маневреність історичних досліджень. Отже, можна констатувати, що постсоветологічні дослідження відвоюють своє місце в науковому просторі історичного пізнання.

Зовнішньополітичні дослідження, що були вимогою часу, групувалися навколо принципу месіанства США. Вважаючи, що побудова в загальносвітовому масштабі демократії американського зразка є єдиним можливим шляхом поступу людської цивілізації, американські дослідники виправдовували будь-які методи досягнення цієї мети. Початок "холодної війни" підсилив необхідність відповісти на питання про проведення ефективної зовнішньої політики в умовах демократичної системи управління та обґрунтувати використання військової та економічної сили. У 40-х–50-х рр. в історіографії зовнішньої політики США основні позиції зайняла школа "політичних реалістів". Висунувши тезу про необхідність проведення "політики стримування", реалісти виправдовували розміщення американських військ в різних частинах світу. Реалізації цієї концепції сприяла економічна ситуація 50-х рр., коли на тлі післявоєнної Європи, США перебувало на

вершині своєї економічної могутності. Однак, з погіршенням економічної ситуації починається ревізія концепції стримування²⁰.

Військова присутність американських військ в різних куточках світу стає тягарем для економіки. Починається пошук інших важелів впливу, дослідники звертаються до суміжних дисциплін, розширюючи методологічні межі, зокрема, широко почав застосовуватися, порівняльно-культурологічний аналіз. Нові виклики американській історичній науці кинула глобалізація²¹.

На сьогодні, як вказує дослідник зовнішньополітичної історії США У. Лафібер, новий напрямок досліджень має бути спрямований на відповідь про взаємозв'язок між "свободою в середині країни і використанням сили за її межами", та пояснення, яким чином "громадяни у себе в країні стали все більш залежні від міжнародної системи, на яку вони тепер мають менший (хоча все ж таки суттєвий) вплив"²².

Американоцентризм історичної науки США не є чимось унікальним. Таку саму картину ми спостерігаємо на прикладі Європи, оскільки американська і європейська історичні школи належать до західної парадигми й сягають своїм корінням епохи Просвітництва. Однак, історичні умови розвитку сприяли окремішності американського континенту, а свідомо політика заснована на принципі взаємного невтручання у справи американського і європейського континентів (доктрина Монро) досить довгий час залишала США поза орбітою світової політики.

Друга світова війна, з якої США вийшла ядерною державою, та відбудова зруйнованої війною Європи, головним кредитором якої стала Америка, зробили її першою супердержавою світу. Початок "холодної війни" покликав до життя велику кількість історичних розвідок в галузі як всесвітньої історії, так і історій окремих регіонів, що сприяло всебічному розвитку історичної науки в США.

Державна політика розвитку історичної науки була спрямована на створення штату аналітиків, які б забезпечили адекватну відповідь США вимогам часу. Основною рисою американської історичної науки другої половини ХХ ст. став її прикладний характер та широке використання прогностичної функції історії. Саме прикладний характер історичних знань зумовив залучення міждисциплінарних підходів та методів з суміжних галузей науки. Якнайкраще справедливості даних положень ілюструє собою советологія.

Розпад СРСР та прискорення глобалізаційних процесів, ставлять нові завдання для історичного пізнання. США як світова супердержава, зараз перебуває в авангарді цих процесів.

На тлі глобальної переорієнтації американської історичної науки, що відбулася протягом другої половини ХХ ст., виникає питання: яке місце посіли дослідження проблеми ОУН і УПА в північноамериканському історичному наративі і які чинники мали вплив на цей процес?

Відразу відмітимо, що головною особливістю досліджень ОУН і УПА в США та Канаді, є непропорційне представлення емігрантських та діаспорних дослідників в порівнянні з американськими вченими. Така диспропорція справила негативний вплив як на якість праць присвячених проблемі ОУН і УПА, так і на весь розвиток української історичного нарративу на Заході.

Як видно з попереднього огляду північноамериканської історіографії найзручніше питання української історії було ставити в рамках советологічних досліджень. Однак, цього не сталося. Чому ж українська історія довгий час практично не досліджувалася в американській науці? Напевне найбільш вичерпну відповідь на це питання було дано в статті американського дослідника М. фон Хагена з провокаційною назвою: "Чи має Україна історію?".

Головною причиною, на думку М. фон Хагена, є закріплене в західній інтелектуальній традиції ототожнення "нації" і "держави". М. Рябчук, так розкриває суть цієї тези: "... східноєвропейські нації, які здебільшого були бездержавними і які постали головно завдяки націєтворчим зусиллям місцевої інтелігенції, традиційно сприймаються на Заході як "недонації", як щось не зовсім повноцінне, сумнівне і не варте уваги"²³.

По-друге, відчутний вплив на погляди декількох поколінь американських славістів справила потужна хвиля російської і німецької еміграції 20-х–30-х рр., які традиційно розгляди східноєвропейський регіон, як сферу своїх інтересів. Саме некритичне засвоєння цих концепцій стало причиною того, що українська проблематика перебувала на узбіччі американських історичних досліджень.

По-третє, політична та інтелектуальна атмосфера післявоєнної доби, характеризувалася упередженим ставленням щодо східноєвропейського регіону, в історії якого мали місце репресивні авторитарні режими міжвоєнного періоду та факти колаборації з німцями під час Другої світової війни, не говорячи вже про націоналістичні рухи, практично ототожнювані з нацизмом.

Остання причина полягала в тому, що на думку більшості, створення ООН зняло національне питання з порядку денного²⁴.

Канадський дослідник А. Рудлінг, аналізуючи діаспорну історіографію націоналістичного руху воєнної доби, між іншим вказує й на причини досить довгої відсутності зацікавлення з боку неукраїнських дослідників. Серед яких він відмічає три групи факторів: 1) зарахування України до маргінальних країн; 2) відсутність доступу до джерел; 3) нестача фахівців зі знанням східноєвропейських мов²⁵.

Не зовсім простою була й ситуація в середовищі української діаспори, яка була не однорідною. Так, канадський дослідник Дж.-П. Хімка чітко розмежовує українську поствоєнну еміграцією та діаспору. Якщо до перших він відносить українських емігрантів, що приїхавши в Північну Америку розбудували там значну українську інфраструктуру, то під

другими він розуміє їх дітей та онуків, які народилися в Америці в 70-80-ті рр. Дослідник визначає хронологічні межі діаспорного періоду з 1980-х рр. по сьогоднішній день. Протягом цього періоду він відмічає певний занепад українського культурного життя та діяльності українських товариств, який змінився хвилею піднесення після проголошення незалежності України у 1991 р. Саме протягом діаспорного періоду було здійснено більшість проєктів, що торкалися колективної пам'яті української спільноти, і так чи інакше були пов'язані з періодом Другої світової війни²⁶.

Ключові проблеми, які вплинули на розвиток досліджень історії ОУН і УПА, сформувалися по осі протистояння як в середині самої української спільноти, так і в міжетнічних суперечностях, де головним опонентом українців виступала єврейська діаспора Північної Америки.

Дж.-П. Хімка вказує, на відсутність порозуміння між старими іммігрантами та новоприбулими (не дивлячись на спільність їх галичанського походження), оскільки перші в основі своїй були робітниками, тоді як другі мали більш високий рівень освіти та національної свідомості. Додаткові перепони створювали переважно ліві погляди старої імміграції. Це часто приводило до бійок та взаємних звинувачень у комунізмі та фашизмі. Дж.-П. Хімка відмічає, що нащадки старих емігрантів, як правило асимілювалися в американське суспільство й не брали активної участі в національному житті діаспори. Більшість старої імміграції служило в американській та канадській армії і тому не розуміло невдоволення новоприбулих, які не були в захваті від встановлення в Україні радянської влади. Саме це й спонукало нащадків післявоєнної еміграції створити свій специфічний історичний наратив. Намагаючись донести до старої імміграції та всього західного світу, що відбулося насправді, вони вдалися до створення власного історичного наративу, що закріпившись в українській спільноті на довгий час визначив напрям та характер історичних досліджень²⁷.

Характеризуючи "нову" еміграцію, І. Лисяк-Рудницький стверджував, що представники останньої "не тільки зберегли свої установи та організації..., а й великою мірою перебравли керівництво над давнішими організаціями української спільноти у Сполучних Штатах і Канаді". Канадський дослідник зазначає, що моральний обов'язок перед пригнобленою батьківщиною, та як наслідок, відчуття своєї історичної місії надали українській діаспорі "характеру політичної еміграції, незалежно від часу й обставин, за яких та чи інша особа виїхала з України"²⁸.

Відаючи належне ролі діаспори як духовного містка між Україною і навколишнім світом, що було особливо важливим в умовах, коли світ майже нічого не знав про Україну, І. Лисяк-Рудницький відмічав ряд факторів, як загальних, так і характерних тільки для української діаспори, що негативно позначились на пропаганді української проблематики в західному інформаційному просторі.

По-перше, українська діаспора, як і будь-яка інша спільнота у вигнанні, була схильна до консервування форми і способу мислення, внаслідок чого, не могла належним чином оцінити зміни, що відбувалися в Україні.

По-друге, враховуючи провідну роль осередків ОУН у політичному житті еміграції, значної шкоди політичній ефективності останньої завдала спадщина інтегрального націоналізму. І. Лисяк-Рудницький вважав, що не дивлячись на значну поміркованість, яку з роками набула українська післявоєнна еміграція, "притаманна їм віддавна тоталітарна ментальність відчужує їх від політичного клімату західних демократій..." Серед грубих помилок української еміграції, канадський дослідник називає: 1) нерозуміння американської політики стримування та плекання фальшивих надій у зв'язку з "доктриною визволення" часів Ейзенхауера–Даллеса; 2) ставка на праворадикальні групи у США та Німеччині; 3) неправильне розуміння характеру дисидентського руху в Україні та ін²⁹.

Хронологічно початок діаспорного періоду співпав з кампанією звинувачень українців у військових злочинах й у Голокості³⁰. У своїх відчайдушних спробах відстояти гідність своїх дідів і батьків, діаспорні дослідники вдалися до створення т. зв. "мученицького" наративу (narrative of victimization). В цьому контексті українці поставали як жертви злочинів численних окупантів, головними серед яких виступала більшовицька Росія³¹. На ідеї "юдобільшовизму" в рамках діаспорного історичного наративу був вибудований причинно-наслідковий зв'язок Голодомор — Голокост. Діаспора вимагала рівних оцінок злочинів, скоєних нацистами та радянською владою³². Дж.-П. Хімка відмічає, що "з боку української діаспори не було майже жодної спроби протиставити проблемі військових злочинів менш захисну та більш самокритичну позицію... Замість цього, вперте глухе мовчання та небажання сприймати, навіть детально задокументовані військові злочини, такі як масові вбивства поляків на Волині вояками УПА та участь української допоміжної поліції у вбивстві євреїв"³³. Лише декілька українських діаспорних дослідників випадали з загальноприйнятого наративу, а саме: І. Лисяк-Рудницький, М. Царинник, С. Сенік³⁴. Така позиція на думку Дж.-П. Хімки, дуже зашкодила сприйняттю української проблематики на Заході, фактично призвівши до ситуації "коли існує декілька конкуруючих між собою, ізольованих наративів історії Другої світової війни"³⁵.

Окрім вищезгаданих проблем, дослідження діяльності ОУН і УПА суттєво ускладнювалися міжфракційною ворожнечею, що створювала додаткові непорозуміння для істориків "зі сторони" та негативно відзначалася на якості праць послідовників українського інтегрального націоналізму, фактично зводячись до взаємних обвинувачень.

А. Рудлінг так пише про ситуацію що склалася: "Відстежувати історію ОУН у вигнанні стає складніше, оскільки організація розпалася на частини з подібною та плутаною аббревіатурою. Для того, щоб зрозуміти конфлікт

в діаспорних дослідженнях історії руху, важливо представити позиції всіх фракцій"³⁶. Навіть, А. Рудлінг, який, судячи з детального аналізу діаспорної історіографії ОУН і УПА, добре розбирається в суті проблеми, заплутався й нарахував чотири групи в українському націоналістичному русі³⁷, тоді як їх всього три. Канадський дослідник правильно відмічає, що ОУН(Б) в діаспорі отримала назву Закордонні частини (ЗЧ) ОУН. Цим кроком підкреслювалися представницькі функції ОУН, яка мала репрезентувати на Заході боротьбу українських націоналістів в окупованій "советами" Україні. Взагалі, це був вдалий організаційний хід, якій давав додаткові аргументи у переговорах з представниками країн Заходу та іншими політичними силами, дозволяючи бандерівцям запропонувати практичні послуги в обмін на грошову винагороду. А. Рудлінг, наводить цікаву інформацію з розсекречених архівів ЦРУ, згідно яких охорону С. Бандери в Мюнхені здійснювали колишні есесівці, що входили до складу таємної нацистської організації в Баварії. Ці послуги були платою за інформацію, яку організація отримувала від С. Бандери через розгалужену мережу агентів ОУН, що охоплювала всі зони окупації Німеччини, Австрію, Чехословакію, Росію та Польщу. Зрештою, охорона не допомогла, і С. Бандера був вбитий агентом КДБ в 1959 р. В середині ЗЧ ОУН намітився розкол по лінії неприйняття старим керівництвом організації (С. Бандера, Я. Стецько) постанов ІІІ надзвичайного конгресу ОУН 1943 р. про перехід на демократичну платформу. До авангарду опозиції, яка відстоювала нові демократичні принципи ОУН, увійшов ряд провідних діячів руху націоналістичного опору: Л. Ребет, З. Матла, М. Лебідь. Остаточне "розлучення" С. Бандери та опозиції було оформлено в 1954 р., тоді остання взяла собі офіційну назву ОУН(з), тобто "закордонна". В діаспорній історіографії ця група отримала назву "двійкарі". Саме цей факт ввів в оману А. Рудлінга, який двічі порахував "демократичних націоналістів", тоді як дана група досить довго перебувала в складі ЗЧ ОУН в якості опозиції. Фракція ОУН(М) взяла собі назву "солідаристів" з відповідною аббревіатурою ОУН(с).

Отже, можна констатувати, що північноамериканська історіографія української історії взагалі, та проблеми ОУН і УПА зокрема, має не тільки кількісні диспропорції, але й якісні. Останнє знайшло свої відображення у превалюванні апологетичних та компліментарних досліджень історії українського інтегрального націоналізму, коли неприємні історичні факти обминали мовчанкою або ж намагалися виправдовувати. Захисна позиція діаспорного наративу обмежувала можливості застосування нових концептуальних підходів, які у великій кількості пропонував західний інтелектуальний ринок, внаслідок чого, зацікавлення українською проблематикою істориків "зі сторони" (не українців за походженням) було мінімальним. Фракційність, що внаслідок подрібнення організації стала однією з головних рис діаспорної історіографії ОУН і УПА, справила негативний

вплив на дослідження інтегрального націоналізму, суттєво знизивши наукову вартість праць представників української еміграції та діаспори.

З відкриттям радянських архівів діаспорним дослідникам стає дедалі важче залишатися в рамках "мученицького" наративу. Остання декада ознаменувалася появою нового покоління американських і зарубіжних дослідників (Т. Снайдер, Дж. Бурдс, А. Вайнер, К. Берхоф та ін.), що взяли за розробку проблем українського націоналізму, які старанно оминали представники діаспори. Небажання сприймати не завжди приємні для українців історичні факти викликає спротив діаспори, яка все ще намагається зберегти "мученицький" наратив.

Як відмічав А. Рудлінг, "спокуса зосередитися на злочинах, скоєних проти своєї спільноти чи нації, зазвичай сильніша, ніж бажання дослідити аспекти цих комплексних та багатогранних подій, що відображають гірше ніж бажано вищезгадану спільноту. Це ні в якому разі не є унікальним для української діаспори феноменом. Подібну модель поведінки можна спостерігати на прикладі багатьох спільнот. У випадку діяльності ОУН-УПА, з одного боку, ми залишаємося майже з повною відсутністю консенсусу. З іншого, ще багато питань залишаються відкритими, і кілька розділів модерної історії України ще мають бути написані"³⁸.

Цікавою в контексті сучасних північноамериканських досліджень української проблематики є повторна постановка М. фон Хагеном питання "Чи має Україна історію?", зроблена ним навесні 2006 р. в одній з доповідей. Автор розглядає дану проблему крізь призму Помаранчевої революції³⁹. Власне, питання, чи є в Україні історія, вже не стоїть, відповідь однозначна: "Україна має історію, хоч можливо не таку історію, що легко вписується в традиційну парадигму нації-держави". Серед головних проблем, що є нагальними для подальшого розвитку української історії, автор виділяє дві: проблему протистояння інтелектуальної і політичної складової в українській історії та питання, що робить українською історію України⁴⁰.

М. фон Хаген не дає відповідей на ці питання, а скоріше пропонує певні дороговкази новому поколінню дослідників. В рамках першої проблеми, він відмічає, що Україна є гарним об'єктом для дослідження "самого географічної та хронологічної детермінант соціальної та політичної історії"⁴¹. Це відповідає концепції автора про місце і час як систему координат історичних досліджень. Щодо другого питання, М. фон Хаген відмічає "прикордонний" характер українського суспільства й історії, говорячи: "в своїй більшості ранньомодерна та модерна історія України локалізувалися на кордонах могутніх Євразійських імперій та держав..."⁴² Постійно перебуваючи об'єктом експансії цих імперій і держав, українська історія не закінчується з окупацією її території, а лише набуває нової оболонки, вливаючись у складну історію іншої країни. Теза про "прикордонний"

характер українського суспільства не є новою. Цю особливість української історії також відмічали Дж Армстронг та І. Лисяк-Рудницький⁴³.

Загалом, М. фон Хаген дає позитивну оцінку питанням розробки української історії представникам діаспори. Завдяки цьому сучасним дослідникам не треба починати з "нуля". Він відмічає великий потенціал, який має історія України для застосування міждисциплінарного та компаративного підходів⁴⁴.

Поява молодих науковців, що почали розробку найбільш болісних для українського інтегрального націоналізму питань, той потенціал для застосування нових методологій, що має українська історія, дають підстави стверджувати про початок нового періоду в північноамериканській історіографії проблеми ОУН і УПА. Він дозволить подолати негативні наслідки діаспорного історичного нарративу й виведе дослідження української національно-визвольного руху з замкненого кола "звинувачення — виправдання".

¹ Кухарцева М. А. Современная история философии США // <www.abuss.ru/Biblio/kukartzeva/kukartzeva1_2.htm>. — 2007.

² Селунская Н. Б. Методологическое знание и профессионализм историка // Новая и новейшая история. — 2004. — №4. — С. 34.

³ Там само. — С. 31-33.

⁴ Хвостова К.В. Постмодернизм, сенергетика и современная историческая наука // Новая и новейшая история. — 2006. — №5. — С. 24.

⁵ Кухарцева М. А. Современная история философии США.

⁶ Там само.

⁷ Гломозда К. Сенс і стан історичних досліджень як актуальна проблема наукової та освітнянської спільноти США. // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукр. наук.-методол. семінару (Київ, 17 черв. 2004 р.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2005. — С. 8.

⁸ Дементьев И. П. Основные направления и школы в американской историографии послевоенного времени // Вопросы истории. — 1976. — №11. — С. 72.

⁹ Болхотников Н. Н., Согрин В. В. Об основных тенденциях в развитии историографии США // Современная зарубежная немарксистская историография: критический анализ. — М., 1989 — С. 78-102.

¹⁰ Голомозда К. Сенс і стан історичних досліджень як актуальна проблема наукової та освітнянської спільноти США. — С. 10.

¹¹ Некрасов А. А. Становление и этапы развития англо-американской советологии: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Ярославль, 2001. — С. 20.

¹² Там само. — С. 21.

¹³ Листиков С. В., Станкевич С. Б. Изучение социальной истории в США // Современная зарубежная немарксистская историография: критический анализ. — М., 1989 — С. 435-437.

¹⁴ Тишков В. А. Статус профессии историка в США. // Вопросы истории. — 1983. — №1. — С. 45-47.

¹⁵ Там само — С. 56.

¹⁶ Кухарцева М. А. Современная история философии США.

¹⁷ Селунская Н. Б. Методологическое знание и профессионализм историка. — С. 40.

¹⁸ Некрасов А. А. Становление и этапы развития англо-американской советологии. — С. 22-23.

- ¹⁹ Hagen von M. Empires, Borderlands, and Diasporas: Eurasia as Anti-Paradigm for the Post-Soviet Era // <www.historycooperative.org/journals/ahr/109/2/hagen.html> — 2008.
- ²⁰ Лафйбер У. Американская историография внешней политики США // Новая и новейшая история. — 1993. — №1. — С. 195-196.
- ²¹ Там само. — С. 199-200.
- ²² Там само. — С. 203.
- ²³ Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення // <www.aratta-ukraine.com/prn_book_ua> — 2008
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Rudling A. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA (the Organization of Ukrainian Nationalists — the Ukrainian Insurgent Army) // East European Jewish Affairs — 2006. Vol. 36, №2 — P. 163.
- ²⁶ Himka J.-P. A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America // Austrian history yearbook. — 2006. — №37. — P.18
- ²⁷ Там само. — p. 21.
- ²⁸ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе: у 2 т. К., 1994. — Т. 2. — С. 88.
- ²⁹ Там само. — С. 88-89.
- ³⁰ Himka J.-P. A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America. p. 23-24.
- ³¹ Там само. — p. 30.
- ³² Himka J.-P. War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora // Space of identity. — 2005. Vol.5 №1. — p. 11-13.
- ³³ Там само. — p. 10.
- ³⁴ Там само. — p. 15.
- ³⁵ Там само. — p. 17.
- ³⁶ Rudling A. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA. — p. 174.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ Там само. — p. 179.
- ³⁹ Hadzewycz R. Von Hagen revisits the question “Does Ukraine Have a History?” // <www.ukrweekly.com> — 2007.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² Von Hagen M. Comentary: Does Ukraine have a history? // <www.ukrweekly.com> — 2006.
- ⁴³ Лисяк-Рудницький І. Український визвольний рух під час другої світової війни // Історичні есе: у 2 т. К., 1994. — Т. 2. — С. 269. Armstrong John A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness //Ukraine and Russia in their Historical Encounter. — Edmonton, 1992. — P. 130-131.
- ⁴⁴ Hadzewycz R. Von Hagen revisits the question “Does Ukraine Have a History ?”

Екстремізм та радикалізм в Україні: особливості формування, основні напрями, форми протидії з боку держави

1. Загальна ситуація з екстремізмом і радикалізмом в Україні

У новітній українській історії екстремізм і радикалізм відіграють відносно слабку роль. Це пов'язане з тривалою політичною кризою та ослабленням інститутів державної влади. В той же час в суспільстві сильні протестні настрої. Тому заяви деяких громадських лідерів, які у французькому або австрійському соціумі були б визначені як екстремізм, в Україні часто сприймаються як політична риторика. У засобах масової інформації мали місце заклики збройного захоплення органів державної влади, однак до якої-небудь значимої реакції з боку громадян або правоохоронних органів вони не приводили.

Хоч екстремістські та радикалістські організації слабкі, схильність суспільства до радикалізму досить висока. За соціологічними опитуваннями (2009 р.), довіра до основних інститутів державної влади (Президент, Верховна Рада, Кабінет міністрів) перебуває на рівні не більше 15–20%. Як відзначав фахівець із масової психології Вадим Васютинський: "Виникає своєрідна патова ситуація: є необхідність у нових силах, але немає ніякої готовності ці нові сили шукати, визнавати їх і т.п. Старим уже не довіряють, але все одне голосують за "своїх"¹. Причому постійні виборчі кампанії зменшують імовірність соціального вибуху.

1.1. Радикалізм і велика політика

Як не дивно, підйом радикалізму спостерігався саме в період тимчасового посилення держави під час другого президентського терміну Леоніда Кучми (1999–2004), якого часто звинувачували в авторитарних діях. І тут чітко виділялися два періоди: 2000–2002 рр. — рух "За Україну без Кучми!" і 2004 р. — Майдан і помаранчева революція. В обох випадках поряд з неорганізованими громадянами активну участь брали радикалістські рухи націоналістичного гатунку. В 2001 р. мали місце й вуличні зіткнення із владою, а в 2002 р. співробітники правоохоронних органів розгромили наметове містечко, яке блокувало Адміністрацію Президента в Києві.

В 2004 р. багато суспільних рухів і організації могли бути формально віднесені до числа радикальних. Мало того, лідери помаранчевої революції — насамперед Віктор Ющенко і Юлія Тимошенко — у випадку її провалу так само могли бути віднесені до "екстремістів, які намагалися незаконним шляхом захопити владу", а в грудні 2004 р. "радикалом" міг би опинитися й тодішній прем'єр-міністр та формальний переможець на президентських виборах Віктор Янукович, що очолив сепаратистський з'їзд у Северодонецьку.

Однак як показав подальший розвиток ситуації, радикалізм політиків і очолюваних ними політичних сил виявився насправді звичайним популізмом.

Можна стверджувати, що Майдан і помаранчева революція стали своєрідним "щепленням" для українців від широких радикалістських рухів, а подальше розчарування суспільства в результаті провалу політичних і економічних реформ відкинуло радикалів і екстремістів на маргінес української політики. Із цього правила є кілька виключень: по-перше, це суспільний рух і політична партія "Свобода", що намагається обпертися на популярну у населення західноукраїнських областей націоналістичну ідеологію, по-друге, сепаратистські рухи, підтримувані з-за кордону (русинські організації в Закарпатті, проросійські організації в Криму), по-третє, релігійний радикалізм (фінансовані з-за кордону ісламські організації в Криму).

Залишаючись у маргінальній сфері української політики, радикали й екстремісти проте не зійшли з політичної сцени. З 2005 р. багато з подібних організацій зробили зі своєї діяльності своєрідний бізнес — на замовлення політичних партій першого ешелону або великих бізнес-груп вони влаштовували провокації, створювали протестні наметові містечка, блокували будівельні роботи і т.д.

Відзначимо, що в Україні дотепер немає публічного списку екстремістських і терористичних організацій, як це прийнято в розвинених демократіях і, навіть, Росії. В той же час, спецслужби напевно мають подібний перелік, але для формальної нейтралізації дій таких організацій в кожному окремому випадку використовують рішення українських судів (як у випадку з російським "Євразійським союзом молоді", що проводив екстремістських заходів в Україні). Звернемо також увагу, що наприкінці травня 2009 р. на засіданні Ради керівників органів безпеки країн СНД була досягнута попередня домовленість скласти список 29 екстремістських організацій. Однак Україна навряд чи найближчим часом імплементує цей список всередині країни (цікаво, що 19 організацій із цього списку діють у Росії, а за твердженням білоруських спецслужб — у цій республіці взагалі немає екстремістських організацій).

Крім спецслужб, проблему вивчають і ряд суспільних правозахисних організацій (як правило, із залученням грантів західних благодійних фондів або посольств). Особливо інформативні соціологічні дослідження Харківської правозахисної групи, проведені за підтримки Управління моніторингу дотримання прав людини МВС України².

Під впливом економічної кризи 2008–2009 рр. виникали нові радикалістські рухи (наприклад, "Дістали!"), які намагалися об'єднати і організувати громадян, що відносяться до українського прото-середнього класу, найбільш постраждалих від девальвації національної валюти і банківської кризи. Знову ж особливого розмаху ці рухи не

одержали, а численні експерти говорять про їх провокаційний і в цілому штучний характер.

1.2. Структура українського радикалізму й екстремізму

Українські соціологи стверджують, що "найбільш екстремістські й радикально налаштовані суб'єкти ксенофобії й расизму в Україні є найменш організованими. Моби (невеликі, нестійкі групи молодих людей, де самим старшим не набагато більше 20 років), які сформувалися на хвилі моди, в окремому районі, школі, училищі, представляють собою найнебезпечніше та кримінальне крило не толерантно налаштованих українців"³. Тут під "неорганізованістю" мається на увазі те, що екстремісти даного типу не становлять єдиної організації, однак вони спілкуються за допомогою інтернету і становлять певне співтовариство. Фактично, мова йде про молодіжні вуличні банди.

Більш високого порядку є угруповання, які хочуть так чи інакше легалізуватися (хоча б у вигляді громадських організацій) і розширити джерела фінансування. У зв'язку з цим формально у своїх пропагандистських матеріалах вони намагаються затушувати екстремістські гасла. Організаційно вони більш стабільні.

Нарешті, вищою формою радикальної організації є легально працюючі політичні партії. Втім, жодна з них не впливає на прийняття найважливіших політичних рішень і на центральні інститути державної влади. Окремі депутати-радикали потрапляли в парламент, однак істотного впливу не мали.

Підкреслимо, що в Україні через все ще слабку інтеграцію в міжнародні процеси нерозвинені такі радикальні й екстремістські рухи як антиглобалісти, екологічний ("зелений") радикалізм (що досить дивно, беручи до уваги складну екологічну ситуацію в країні). Навіть такі напрямки як скінхеди (расисти) — не грають самостійної ролі.

Таким чином, можна зробити висновок, що якої-небудь значимої підтримки радикалістських і екстремістських рухів всередині України немає, за винятком деяких націоналістичних організацій на заході країни. У той же час, є всі підстави стверджувати, що є імпульси з-за кордону (насамперед з Росії, особливо в таких регіонах як Автономна Республіка Крим і Закарпатська область), спрямовані на організацію подібних рухів і на просуванні екстремістських і радикалістських ідеологій в українському суспільстві.

2. Основні напрямки екстремізму й радикалізму в Україні (представники, регіони впливу, іноземна підтримка, ЗМІ)

2.1. Українські націоналістичні екстремістські й радикальні організації

Найбільш впливовим (за кількісним, фінансовим, політичним, організаційним потенціалом) екстремістським і радикальним рухом є

український націоналістичний напрямок. Багато в чому завдяки "націоналістам" відбулося відродження української державності на початку 1990-х рр., але значна їхня частина, будучи віддалена від реальної влади, маргіналізувалася і ще більше радикалізувалася, чим створювала собі проблеми в політичній сфері. Якщо на початку 1990-х рр. до активних прихильників націоналістичної ідеології відносили себе сотні тисяч українських громадян, то до кінця десятиліття їхня кількість зменшилася на порядок. В той же час, націоналісти, здатні на радикальні акції, підсилювали опозиційні до правлячого режиму рухи, особливо в протистоянні із правоохоронними органами. Так, переважна більшість націонал-радикалів підтримало "помаранчеву революцію".

На сьогоднішній день націоналістичний рух розпадається на два крила — помірно-радикальне й екстремістське. Перше (до них відносяться "Свобода", УНА-УНСО, "Тризуб", "Українська партія", "Національний альянс", "Молодіжний націоналістичний альянс", "Патріот — захисник Батьківщини", а також ряд організацій, що діють під брендом "Організація українських націоналістів") намагається об'єднатися у впливову, а головне — легальну політичну силу. Для цього їм доводиться відходити від епатажу й акцій, що межують із криміналом.

Друге крило ("Патріот України"), що також намагається підвищити свій статус, зберігає екстремістські елементи у своїй діяльності. Відповідно, між двома крилами йде боротьба за прихильників. Зокрема, по обидва боки звучать гасла до своїх членів визначитися зі своєю лояльністю.

Проміжне положення між двома крилами займають мілітаризовані громадські організації, що ставлять своєю метою відродження козацтва (більш помірні) і професійні провокатори, що використовують націоналістичну риторичку (типу "Братства").

У даній роботі козацькі організації не розглядаються як напрямок радикалізму. Їх налічуються біля сотні — і більшість із них скоріше є співтовариствами по відродженню культурних і історичних традицій, беруть участь у національних святах і реконструкціях історичних подій. На відміну від аналогічних російських організацій (чиї члени брали участь в "гарячих точках" і виступали з екстремістськими акціями в Росії й закордоном, у тому числі в Україні), українські козаки не демонструють особливого радикалізму, а тим більше не проводять явних екстремістських акцій. В основному їхній вплив на вітчизняних радикалів проявляється в сприянні воєнізованій підготовці членів деяких організацій.

Джерелом фінансування українських націоналістичних організацій є власні кошти їхніх учасників, спонсорство зі боку малого й середнього бізнесу (дуже рідко великого), іноді на радикалістську діяльність вдалося залучити коштів, отримані від західних благодійних фондів (під прикриттям культурних або освітніх заходів, чого інколи не розуміли самі благодійники).

УНА-УНСО (Українська Національна Асамблея — Українська Національна Самооборона) — найбільш відома з українських екстремістських націоналістичних організацій, що виникла ще в 1990 р. Мала воєнізований характер. Її члени в 1990-х рр. брали участь у бойових діях в Придністров'ї, Грузії, Чечні, колишній Югославії, причетні до організації масових заворушень в Білорусії (співпрацювали з місцевою опозицією). В Україні проводила численні екстремістські акції, у тому числі силовий розгін зборів проросійських організацій, погроми офісів лівих партій, мала силові зіткнення із правоохоронними органами. Зараз рух розколотий, однак функціонують десятки супутніх громадських організацій — формально культурного, спортивного, релігійного напрямку. Регулярно проводить літні табори (під видом спортивного або освітнього відпочинку), в яких відбувається воєнний вишкіл членів.

Спочатку ґрунтувалася на націоналістичній ідеології (тобто на формулі "одна нації — одна держава"), однак із середини 1990-х рр. приймає (багато в чому під впливом свого провідника Дмитра Корчинського) концепцію необхідності створення української імперії "від Адріатики до Берингової протоки" зі столицею в Києві. В цей період налагоджують співробітництво з російською екстремістською організацією "Российское национальное единство" Олександра Баркашова. Після відставки Д. Корчинського на початку 2000-х рр. УНА-УНСО знову повертається до класичного націоналізму.

За деякими відомостями, чисельність членів організації на початку 1990-х рр. становила кілька десятків тисяч членів, однак потім стрімко знизилася. В перші роки свого існування УНА-УНСО діяла нелегально, оскільки Міністерство юстиції відмовлялося її реєструвати через наявність в її складі воєнізованих формувань. Несподівана легалізація в 1997 р. "Української Національної Асамблеї" (див. нижче **партія УНА**) привела до розколу серед керівництва руху (частина керівників пішла в СДПУ(о)). Учасники УНА-УНСО брали активну участь в акції "За Україну без Кучми!", охороняли наметові містечка в Києві, а також мали силове зіткнення з міліцією в березні 2001 р. Більшість із арештованих (300 осіб) були прихильниками УНА-УНСО, 19 її членів були засуджені на термін 2–3 роки. В 2002 р. відбувся новий розкол — УНА-УНСО розпадається на кілька організацій. Цього разу керівник організації А. Шкіль переходить у партію "Батьківщина" (Ю. Тимошенко). Після цього організація занепадає. Хоча її члени беруть активну участь в "помаранчевій революції" (зокрема, у блокуванні Адміністрації Президента), як організована й політична сила вона сходить на ніщо.

З 2005 р. офіційним керівником УНА-УНСО став Юрій Шухевич. Головний командир (тобто керівник воєнізованими підрозділами) — Валерій Бобрович. (Офіційний сайт <http://www.una-unso.in.ua/>) Цей уламок

УНА-УНСО найбільш поміркований, мало того, вони намагаються переманити до себе помірних членів з інших радикальних угруповань — фашистів, антифашистів, футбольних хуліганів. Не говорячи вже про прихильників значно більше інтелігентної "Пори".

Створені також конкуруючі громадські організації, які використовують символіку й бренд УНА-УНСО — одна під керівництвом А. Шкіля (народний депутат, фракція Блоку Ю. Тимошенко), інша — Юрія Тими (один з колишніх керівників УНА). Спроби возз'єднати ці організації не принесли успіху. Причому УНА-УНСО Ю. Тими є найбільш радикальною, близькою по своїх підходах до "Патріота України".

"Братство" — праворадикальна націоналістична організація. Створена в 2002 р. Дмитром Корчинським після його виходу з УНА-УНСО. Ідеологія цієї організації вождистського типу еkleктична — суміш анархізму, імперіалізму, православного радикалізму. Ключове гасло — "Геть демократію! Нехай живе свобода!".

"Братство" регулярно організовує масові акції, присвячені різним історичним датам або державним святкам (часто використовується такий метод як закидання петардами мітингів ідеологічних опонентів). Вони супроводжуються силовими зіткненнями із правоохоронними органами. Велике зіткнення відбулося 18 жовтня 2008 р., коли "Братство" (при участі інших праворадикальних організацій, зокрема, "Патріот України", незареєстрованої Української національно-трудової партії) вивело 400 осіб на урочисту ходу на честь Української повстанської армії, незважаючи на заборону місцевої влади (до речі, партія "Свобода" виконала приписання влади й не проводила свою акцію). Частина учасників акції, озброєні ціпками, армійськими касками й щитами (а по деяких повідомленнях і сльозоточивим газом), у центрі Києва напали на співробітників правоохоронних органів, що намагалися перешкодити незаконній акції. В результаті 140 осіб було затримано. Примітно, що провідні націоналістичні організації (точніше, їхні київські філії) — ОУН, КУН, УНА-УНСО, ВО "Тризуб", Центр національного відродження ім. Степана Бандери виступили із заявою, що дана силова акція радикалів є політичною провокацією проти організованого націоналістичного руху й української держави в цілому.

Відзначимо, багато політичних опонентів стверджують, що "Братство" Корчинського є організацією, що займається провокаціями на замовлення впливових політиків України. Головним замовником Корчинського називали Віктора Медведчука. Саме в період роботи останнього головою Адміністрації Президента Л. Кучми (2002–2004) Корчинський став провідним політичним оглядачем на одному із центральних телеканалів й у цій ролі займався антиющенківською пропагандою, а в 2004 р. "Братство" було зареєстровано як політична партія. Навряд чи випадковим є збіг, коли

з відставкою Медведчука знижується й активність "Братства". Проте, Корчинський продовжує час від часу виступати на телеканалах (в основному, столичних), відкрито закликаючи до силового захоплення органів державної влади. При цьому він говорить про "політичну імпотенцію" української нації. Примітно, що правоохоронні органи практично не протидіють даній пропаганді.

В рамках "Братства" проводяться не тільки воєнний вишкіл членів, але й акції, які вони називають "командно-штабні навчання" — по суті, це презентація-обговорення якого-небудь потенційного військового конфлікту. Наприклад, у грудні 2008 р. розглядалася тема "Протидія військової агресії Російської Федерації" (сценарій такий: проросійські організації в Криму проводять ряд провокацій проти місцевого російськомовного населення й потім самі звертаються за захистом до РФ, в умовах низької боєздатності збройних сил України (по оцінці "Братства") завдання українських організацій — проводити диверсії на газотранспортних магістралях, у житлових будинках Москви, на електроенергетичних і водних комунікаціях в Криму). Співорганізаторами "командно-штабних навчань" виступили українська радикальна організація "Нова сила" (керівник Юрій Збітнєв) і російське "Північне братерство" (організація расистського напрямку).

Чисельність "Братства" оцінюється до 1000 активних членів по всій Україні. Незмінний лідер — Дмитро Корчинський. Офіційний сайт <http://www.bratstvo.info/index.php> Для просування своїх ідей активно використовуються листівки. Корчинський також опублікував кілька своїх літературних творів — "Революція від кутюр", "Війна в натовпі", "Це і воно".

Всеукраїнська громадська організація "Патріот України" — право-радикальна напівлегальна організація, що сповідує націонал-соціалістську ідеологію. Історично розвилася зі структур "Соціал-націоналістичної партії" (як і ВО "Свобода"). Виступають за захист чистоти Білої (Європейської) Раси, демонтаж демократичної й ринкової системи. Подальший розвиток вбачають у мілітаризації економіки й впровадженні політичної системи вождистського типу. Планує найближчим часом легалізуватися й вийти в публічну політику.

Проводить акції, присвячені історичним датам (наприклад, марш на честь річниці УПА 18 жовтня в Києві й інших містах України), антимиграційні мітинги й т.д. У травні 2009 р. "Патріот України" стала одним зі співорганізатором соціал-націоналістичного з'їзду в Києві, метою якого було об'єднання нацистських сил в Україні — створення "Всеукраїнського соціал-націоналістичного руху". Для цього планується відтворити Соціал-націоналістичну партію, створити соціал-націоналістичні профспілки, а "Патріот України" при них залишиться як бойова організація. На цьому ґрунті "Патріот України" розірвала відносини з ВО "Свобода" — остання не захотіла об'єднуватися. В результаті вдалося сформувати "Соціал-

націоналістичну асамблею" (крім "Патріота України", входять також організації "Українська альтернатива", "Рід", "Січ").

"Патріот України" має чітку ієрархічну структуру (десятники, сотники). Регулярно проводить військово-спортивні збори (ножовий і рукопашний бій, біг, промисловий альпінізм) по типу радянської воєнізованої гри "Зарниця".

З метою одержання легального каналу роботи з молоддю в Харкові члени "Патріот України" зареєструвалися як члени освітньої організації "Просвіта". Крім того, всі члени організації ввійшли до складу "Українського товариства сприяння збройним силам і флоту" (це організація покликана допомагати державі готувати молодих людей до служби в армії — в СРСР називалася ДОСААФ), а також є членами громадської організації "Реєстрове українське козацтво" (має місце співробітництво й з іншими українськими козацькими організаціями). В структурі "Патріот України" є юридичний відділ, що займається оформленням заявок на проведення акцій (пікети, мітинги, смолоскипові ходи) і якщо виникає потреба оскаржує рішення влади.

Учасники організації використовують такий метод як патрулювання вулиць біля студентських гуртожитків, де проживають іноземці, формально з метою протидії злочинності з боку іноземних студентів, хоча звичайно метою є залякування. У той же час, мав місце прецедент, коли радикали затримали й передали міліції кілька в'єтнамців-нелегалів (при цьому не була дотримана процедура затримки). По деяких непрямих ознаках можна припустити, що члени "Патріот України" деякі акції проводять на замовлення комерційних організацій (наприклад, блокування будівельних майданчиків). Чисельність організації навряд чи перевищує кілька сотень активних членів (чисельність самого великого осередку організації — Харківської — 150 осіб). Офіційний сайт <http://patriotukr.org.ua/index.php>

"Соціал-Патріотична Асамблея Слов'ян" (СПАС) — радикальна націонал-соціалістська організація (партія). Керується вихідцями із Соціал-Націоналістичної партії України й УНА-УНСО. Ідеологічна складова зводиться до необхідності звільнення "слов'ян, які перебувають у рабстві в неслов'янського великого капіталу й влади". При цьому для успіху національно-визвольної війни необхідне об'єднання всіх слов'ян (як мінімум українцям повинні допомогти росіяни, білоруси, болгары й інші), а кінцевою метою є створення "союзу братніх слов'янських держав" і інтеграція в нього України.

Серед акцій організації були спроби протидії антирасистському маршу, пікетування ОБСЄ, вимога відставки неслов'янського керівництва в одному з регіонів Східної України. Були також спроби створити воєнізовану "Чорну сотню" з радикальної молоді, а також залучити до співробітництва скінхедів. Має молодіжний підрозділ "Слов'янська дружина".

В цілому діяльність СПАСа залишається спорадичною. У квітні 2009 року СПАС заявив, що візьме участь в найближчих президентських і парламентських виборах. Керівники розповідають про наявність партнерських відносин із право-радикальними організаціями Чехії, Австрії, Німеччини.

Лідер — Едуард Коваленко. Сайт: <http://spas-edko.org.ua/>

Національна дія "Рід" ("Революція і Держава") — націоналістична права організація (називають себе асоціацією).

Для її ідеології характерний антидемократизм. Відповідно до програми організації, всі неукраїнці повинні бути зведені до статусу тимчасово перебуваючих на території країни, пропонується ввести апартеїд, заборонити міжрасові шлюби.

Має партнерські відносини з "Патріотом України" і "Українською націонал-трудовою партією". З осені 2008 р. оголосила про поступове злиття з "Соціал-націоналістичною асамблеєю", використовує символіку останньої. Офіційний сайт <http://rid.org.ua/ukr/index.php>

Всеукраїнська організація "Тризуб" ім. Степана Бандери — радикальна воєнізована націоналістична організація. Створена в 1994 р. Позиціонує себе як продовжувача традиції "Організації українських націоналістів (бандерівців)". Організаційна структура побудована за орденським принципом. Протиставляє себе політичним партіям. Має філії у всіх регіонах України.

Сповідает націоналістична й фашистські (українська держава вище всього) принципи. Ворогами вважає "імперіалізм, шовінізм, комунізм, фашизм, космополітизм, псевдонаціоналізм, тоталітаризм, анархізм, усяку погань, що хоче паразитувати на духу й поті українців".

Проводить екстремістські акції, в тому числі руйнування радянських пам'яток, підпали. Регулярно проводять збори по фізичному і воєнному вишколу членів. Чисельність — кілька сотень активних членів. Видає газету "Бандерівець". Офіційний сайт: <http://www.banderivets.org.ua/> Лідер "Тризуба" — Дмитро Ярош.

2.2. Расистські рухи (скінхеди, нацисти, антисеміти)

На початку 2000-х рр. українські правоохоронні органи не виділяли проблему скінхедів як таку — зводячи її до звичайного або футбольного хуліганства. У цьому ж контексті міліція намагалася кваліфікувати першу серйозну екстремістську акцію — напад у квітні 2002 р. на Київську єврейську синагогу (погром був зроблений юрбою молодих людей, що поверталася після футбольного матчу). Однак саме в цей період і наступні за ним кілька років — були арештовані і засуджені основні лідери скінхедів, після чого про єдину організацію вже не могло бути й мови.

Внаслідок цього організаційний розвиток даного екстремістського напрямку сповільнився, однак кількісний продовжився.

В 2005–2007 рр. в Києві почастишали напади по расовим мотивам на іноземців, відповідно МВС і СБУ відзначали ріст кількісний й організаційний даного екстремістського руху. Якщо в 2007 р. по всій Україні за оцінками МВС налічувалося близько 500 скінхедів, то в 2008 р. тільки в Києві зафіксовано близько 700 учасників расистських організацій (це офіційні цифри, за неофіційним даними їх як мінімум у два рази більше). 70% українських скінхедів — підлітки.

За даними СБУ, на сьогоднішній день в столиці діють близько 10 угруповань, ієрархічно не зв'язаних між собою. Зафіксовані скінхедські угруповання в Дніпропетровську, Запоріжжі, Львові, Чернігові, Одесі, Криму. Часто "скіни" поєднуються з футбольними "ультрас". В цілому, за твердженням керівництва спецслужби, скінхеди на сьогоднішній день суспільної проблеми не становлять. При цьому, основним стримуючим фактором для розширення впливу расистських угруповань є обмеженість їхньої фінансової бази. Переважно, це членські внески (беручи до уваги молодий вік радикалів їхні розміри невеликі), самостійна покупка екстремістської літератури, рідше відрахування деякого відсотка від зарплати (якщо людини на роботу влаштували за допомогою колег по організації) і т.д. Іноді "скіни" виконують кримінальні замовлення комерційних структур — наприклад, диверсії на ринках або блокування будівництва.

На думку як правоохоронців, так і цивільних експертів, організації (точніше, моти) скінхедів виникають під впливом російських радикалів (зокрема, з Росії поставляється ідеологічна література й расистська музика, також в Україні проживають російські скінхеди, що переховуються від російських правоохоронців). В той же час, є й альтернативна точка зору — зокрема, лідер Компартії України П. Симоненко стверджував, що скінхеди організовуються українськими ж спецслужбами.

Правоохоронці ділять скінхедські організації на фашистські й антифашистські. До першого відносять "Українську націонал-трудову партію", "Український рух проти нелегальної міграції", а також її філію в Севастополі (за твердженням СБУ дана філія напряму керується з Москви), "Blood&Нопоиг-Україна", рок-група "Сокира Перуна".

До антифашистських організацій відносять "Скінхедів проти расових забобонів" (S.N.A.R.P.), "червоних" і анархоскінів (R.A.S.H.).

Відзначимо, що мають місце конфлікти (як ідеологічні, так і фізичні) між деякими націоналістичними організаціями й скінхедськими угрупованнями. Головний привід — оцінка політичної ролі українського етносу. "Націоналісти" виступають за "Україну для українців!", а "скінхеди" — за "Україну для білих!". Перші намагаються легалізуватися й вийти в публічну політику, другі воліють діяти "в тіні".

"Кров і честь — Україна" ("**Blood & Honor-Україна**") — одне з перших скінхедівських угруповань. В піковий період її діяльності чисельність по всій Україні становила 300–400 осіб. Саме вона була причетна до погрому синагоги в 2002 р. Її лідера — "Дем'яна" — Дмитра Волкова (вважається засновником скінхедського руху в Україні) засудили на 4 роки позбавлення волі, при цьому до нього була застосована вперше в історії України стаття 161 Кримінального кодексу "навмисні дії, спрямовані на розпалення національної і релігійної ворожнечі і ненависті, на приниження національної честі і достоїнства і приниження почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями". Саме після цього скінхедський рух розпався за територіальним принципом. Після звільнення "Дем'яна" без особливого успіху намагався повернутися до вождистської діяльності й змушений займатися пропагандою своїх ідей за допомогою рок-музики з расистським змістом.

"Сокира Перуна" ("Сокира Перуна") — рок-група, що є центром притягання симпатиків расистської ідеології. Веде активну пропагандистську діяльність у Києві, Івано-Франківську, Кіровограді, Полтаві, Харкові, Черкасах. На концерти групи збираються до 150 осіб. Співробітничав з воєнізованою організацією "Церква творця Рутенія" (США). Особливість ідеології — виступають за єдність росіян, українців і білорусів. Лідер — А. Климачьов, кличка "Сеня". Офіційний сайт групи знищений хакерами.

Після арешту Дем'яна виник ряд великих мобів. **"Петровські тигри"** — найбільш численне угруповання Києва, до якого ввійшло близько 100 членів. Лідер — Богдан Ковтанюк. З даним угрупованням намагався налагодити в 2004 р. співробітництво один лідерів "Української національної асамблеї" Едуард Коваленко.

"Дозор-88" (первісна назва "Слов'янська дружина") друга по чисельності (до 80 осіб) і впливовості скінхедське угруповання. Друковане видання "Блок-Пост".

В 2004 р. організувала вибух на Троєщинському ринку м. Києва. Відзначимо, що дана акція носила економічний характер і виконувалася під замовлення комерційних структур, хоча від неї постраждали громадяни неслов'янської національності. Звернемо увагу, що в ході розслідування міліція перекваліфікувала дану кримінальну справу зі статті "хуліганство" у статтю "терористичний акт" і передало її до СБУ. Лідери "Дозору-88" Дмитро Савченко й Олександр Пастух були заарештовані. Після арешту керівників обидва угруповання — "Петровські тигри" і "Дозор-88" — занепадають. Їхні залишки приєдналися до **"Українського руху проти нелегальної імміграції"** (УРПНІ). Відзначимо навряд чи випадковий збіг з назвою російської організації "Рух проти нелегальної імміграції" (лідер Олександр Белов).

Ідеологія організації — боротьба проти іммігрантів з Африки й Азії. Виключення робиться лише для висококваліфікованих фахівців і тих, хто приїжджає із власним капіталом. За твердженням лідерів УРПНІ, вони допомагають міліції виявляти нелегалів. Лідер — Ярослав Дунаєв. Офіційний сайт: <http://www.udpni.com/>

"Українська національно-трудова партія" (УНТП) — незареєстрована організація фашистського і націонал-соціалістського напрямку. Відома з 2005 р. Особливістю її ідеології є приділення меншої уваги мовним та культурним аспектам і більше акцентування на расовому питанні. Зокрема, як заявив один зі членів організації " на мові світ клином не зійшовся — є інші проблеми й інші ідентифікатори...Навчити мавпу "мовою" (українською — авт.) розмовляти — і що вона стане вже українцем?". Представники цієї організації виступають проти чорношкірих мігрантів, підтримують ідею арійської раси (до якої зараховують і росіян), спілкуються часто російською мовою. Носять символіку схожу на нацистську і використовують нацистське вітання. Виступають із антисемітськими й антимусульманськими гаслами.

Що стосується чисельності, то в УНТП прихильників розділяють на три групи:

- декілька десятків осіб — активісти, що не приховують своїх ідеологічних принципів;
- 1000–1200 осіб — активісти, що не афішують свої ідеологічні принципи (експерти вважають, що ця цифра явно завищена);
- симпатички.

УНТП проводила спільні акції з "Патріотом України", ВО "Свобода", а також в числі своїх союзників називає УНА-УНСО (втім, останні заперечують це твердження). Мають місце контакти із закордонними націонал-патріотичними організаціями в Польщі, Російській Федерації, Сербії. Лідер — невідомий (не афішується). В регіонах України найбільш відомі наступні скінхедські угруповання: у Донецьку — "Донецька республіка", в Криму — "Націонал-соціалістський рух Криму", у Дніпропетровську — "Шторм-88". Чисельність їхніх активних членів становить до десятка осіб.

2.3. Проросійські й лівацькі угруповання.

Росія традиційно виступає "донором" політичного екстремізму в Україні, причому його просуванням займалися як російська влада (спецслужби, офіцери Чорноморського флоту, політики), так і російська опозиція — системна (комуністи, ЛДПР В. Жириновського) і несистемна (соціал-нацисти, шовіністи). В перші роки після одержання Україною незалежності особливо активними були організації комуністичного й націонал-комуністичного спрямування. Тоді склалася ситуація, коли

спецслужби РФ всередині країни боролися з лівими, а в Україні активно їх підтримували.

Головним регіоном проросійського радикалізму був і залишається Крим. Після того, як в середині 1990–х рр. українськими спецслужбами був зламаний кримський офіційний сепаратизм (президент АР Крим Юрій Мешков), надалі вплив націонал-комуністів зменшується. Усе більше вплив здобувають радикальні організації шовіністичного гатунку, що знаходять підтримку у вищих ешелонах російської правлячої еліти. Їх головні ідеологічні козири — захист російської мови й культури від українізації, а також протистояння інтеграції України в НАТО.

Новим регіоном, де в 2006–2009 рр. активізувався радикалізм даного напрямку, стала Одеса. В той же час, в інших великих російськомовних регіонах — Донецьк, Дніпропетровськ, Харків, вплив проросійського радикалізму значно менше, тому тут використовуються більш м'які, можливо, підготовчі методи (проведення фестивалів слов'янської літератури, поширення російської друкованої продукції специфічної тематики і т.д.). Можна припустити, що проросійський радикалізм виникає саме в тих українських регіонах, де є вакуум влади. Із цього погляду, можна чекати розширення екстремістської діяльності в Миколаївській і Херсонській областях.

У ЗМІ просочилася інформація, що до однієї з зустрічей Президента України В. Ющенко з керівництвом Автономної республіки Крим був підготовлений спеціальний документ (під грифом "Для службового користування"), що описує складну ситуацію з екстремізмом на півострові.

Останнім часом з'явилася тенденція, коли для проведення екстремістських акцій в тому ж Криму залучаються члени радикальних і воєнізованих (козачих) російських організацій. Це обумовлено тим, що українські громадяни неохоче йдуть на силові конфлікти із правоохоронцями й поводяться менш агресивно. З іншого боку, українські спецслужби більш ефективно справляються із правопорушеннями, зробленими "своїми" громадянами, чим з "гастролерами" з сусідньої держави.

Нарешті, звернемо увагу, що в сценаріях можливих військових конфліктів України й Росії (причому, як розроблених експертами українських націоналістичних організацій, так і російських аналітичних центрів, близьких до Кремля), які були опубліковані в ЗМІ, особлива роль приділяється проросійським громадським організаціям у Східній Україні і Криму (без вказівки їхніх назв). Головна відмінність думок експертів — росіяни впевнені, що початком конфлікту стане вимушений захист російськомовного населення місцевими громадськими організаціями від сваволі української влади, націоналісти ж впевнені, що проросійські активісти спеціально будуть займатися провокаціями проти свого ж населення.

З іншої сторони появи в російськомовних регіонах впливових легальних політичних партій — насамперед, "Партії регіонів" і "Російський блок" — трохи знижує рівень екстремізму, оскільки дає активній частині населення легальний шлях відстоювання своїх інтересів.

Джерела фінансування проросійських організацій — надходження від російського бізнесу, спецслужб, політиків, а також спонсорські внески великого й середнього кримського бізнесу.

Реальна чисельність радикальних організацій в Криму не піддається підрахунку. Це пояснюється високим рівнем протестних настроїв. Типова структура — від кількох до десятка-двох функціонерів, при необхідності і при належній фінансовій підтримці можуть зібрати сотні протестантів.

Народний фронт "Севастополь-Крим-Росія" — одна з найбільш радикально налаштованих проросійських організацій. Жорстко виступає за приєднання Кримського півострова до Росії. Проходить суд над членами даної організації Валерія Піддячим і Семеном Ключевим за обвинуваченнями у загрози національної цілісності України.

Використовує російську символіку й гімн. Офіційний сайт <http://www.sevkrimrus.nm.ru/>

Організація по захисту прав російських співвітчизників "Вера".

Дана організація проявляє особливу активність при ескалації економічних конфліктів між Україною і Росією. Зокрема, в 2008 р. її лідери закликали Росію не продовжувати дію "Угоди про дружбу й співробітництва між Україною і Російською Федерацією", під час газового конфлікту в січні 2009 р. її лідери виступили з "підтримкою дій Росії по наведенню порядку в питанні поставок газу в Україну" (причому в підтримку такої заяви не висловилися "Російська громада Криму"), під час квітневих переговорів прем'єрів Ю. Тимошенко та В. Путіна вони призивали до введення економічних санкцій щодо України. В той же час, виступає проти ідеології одномоментного вирішення кримського питання. Зокрема, виступила із критикою заклику ПСПУ провести референдум про відокремлення Криму від України. Діє під виглядом правозахисної організації.

"Русская община Севастополя" (РОС, "Російська громада Севастополя") — проросійська радикальна організація, що виступає за приєднання Севастополя (а потім і Криму) до Росії. Фінансується фондом "Розвитку економічних і гуманітарних зв'язків "Москва-Крим" і "Москва-Севастополь", створені за ініціативою мера Москви Юрія Лужкова.

Організація регулярно проводить антинатовські акції й пікети, у тому числі приймала участь у блокуванні військових навчань під егідою НАТО. Використовує російську (у тому числі царської Росії) символіку. Видає газету "Русская община Севастополя". Лідер — Раїса Телятникова.

Партія "Родина" — радикальна проросійська організація. Створена на основі Прогресивно-демократичної партії України, пізніше Партія "Нова генерація України". Офіційний сайт: <http://rodina.od.ua/>

Основна активність організації зараз сконцентрована в Одеській області. Ідеологія партії є популістською еkleктикою: цікаво, що засновник партії великий одеський бізнесмен Ігор Марков критикує сучасний капіталістичний уклад в Україні та пропонує провести одержавлення економіки; у зовнішній політиці пропонується інтеграція з Росією, Білорусією й Казахстаном, у внутрішній політиці — федералізація України. Активно підтримувала сепаратистські виступи русинів в Закарпатті.

Виступає з антифашистським і антинацистським гаслами. Партія отримала всеукраїнський розголос в зв'язку з можливої причетності її прихильників до вбивства члена одеської організації "Січ" (українська нацистська) Максима Чайки навесні 2009 р. (Маркову інкримінується фінансування організації "Антифашистська дія", чії члени ймовірно вчинили злочин). СБУ провела обшуки в офісі партії "Родина" і звернулася до Мін'юсту із проханням призупинити її реєстрацію, перевіряючи наскільки її діяльність відповідає заявленій в уставі, а Ігоря Маркова об'явили в міждержавний розшук.

Реальну чисельність членів "Родина" визначити складно, оскільки до них часто відносять співробітників, що працюють на підприємствах, що належать Маркову (у т.ч. телекомпанію). Приблизна кількість свідомих і активних членів — кілька сотень осіб. Крім того, Марков є керівником і співорганізатором громадських організацій "Патріоти Вітчизни" і "Російський клуб".

В Україні діють так звані антифашисти, які являють собою ті ж моби (тобто молодіжні угруповання), тільки заперечують расистську ідеологію (і на цьому ґрунті конфліктують зі скінхедами й націоналістами), а також виступають проти капіталістичних принципів (близькі до анархізму). Як правило, в цих угрупованнях не було формально затверджених керівників і вождів. Найбільш відомий – рух "**Антифашистська дія**" (офіційний сайт: <http://antifa-action.org.ua/>).

Основна діяльність — антирасистська пропаганда (листівки, графіті, музика), однак останнім часом почастишали силові зіткнення з нацистами. Найбільш відоме — вбивство Максима Чайки (докладніше див. партія "**Родина**"). Версія антифашистів — це був необхідний самозахист при нападі нацистів. Головний обвинувачуваний в убивстві сховався в Росії (це вважається побічним доказом зв'язку з партією "Родина" і її російськими коріннями).

"Євразійський союз молоді" (ЕСМ) — російська громадська організація, що в Україні й за кордоном провела кілька антиукраїнських акцій: знищили державні символи на горі Говерла, провели погром

виставки про голодомор 1932–1933 рр. в Українському центрі в Москві й т.п. У листопаді 2007 р. в Сімферополі, на залізничному вокзалі в камері схову була виявлена протитанкова граната та інструкції з організації провокацій (все це також пов'язали з ЄСМ). СБУ внесла членів цієї організації в список персон нон-грата в Україні.

Виступає за розкол України, вважаючи її нежиттєздатною державою (ідеолог — російський геополітик Олександр Дугін). Має тісні зв'язки із Прогресивною соціалістичною партією України. Лідером "Євразійського союзу молоді України" є член ПСПУ Оксана Шкода. Заявляють, що мають філії в 13 регіонах України.

2.4. Русинський рух на Закарпатті

Закарпатська область вважається однією з потенційних "гарячих точок" в Україні через радикалістські русинські організації. Суть проблеми в тому, що на сьогоднішній день мають місце спроби політизувати питання статусу субетнічної групи "русинів". За останнім переписом 2001 р. їх налічувалося близько 10 тис. осіб. Офіційно як при СРСР, так і в сучасній Україні вважається, що русини це частина українського етносу, яка набула специфічних етнографічних рис в умовах довгострокового перебування в поліетнічному середовищі (словаки, поляки, угорці) і в умовах бездержавності. Русини відсутні в переліку існуючих націй ООН.

Перед Другою світовою війною русини проголосили створення державного утворення — Підкарпатської України (Русі), — яке вважається одним із попередників сучасної української державності. В 1991 р. був проведений місцевий референдум про одержання Закарпатською областю статусу автономної республіки ("за" - більше 70% місцевих жителів), однак Верховна Рада відмовилася розглядати результати референдум, як такого, що суперечить Конституції України. У березні 2007 р. Закарпатська обласна рада вирішила визнати русинів як окрему національність. На думку більшості експертів, русинський радикальний рух підтримується і фінансується Росією (в угорській пресі затверджувалося, що до нього причетна російська зовнішня розвідка). Зафіксовано, що русинські недільні школи фінансово підтримуються громадською організацією "Российский мир", створеної в 2007 р. Указом Президента В. Путіна. Примітно також те, що безпосередню допомогу русинським радикалам надають проросійські екстремістські організації, зокрема "Родина" (Одеса). В той же час, деякі українські політики активізацію русинського руху зв'язували з ім'ям экс-голови Секретаріату Президента Віктором Балогою (походить із Закарпаття).

Активні легальні русинські організації — Асоціація "Сойм подкарпатських русинів", "Закарпатське народне об'єднання — Субкарпатія" (лідер М. Бурак), Народна рада русинів Закарпаття (НРРЗ, лідер Е. Жупан), Русинське товариство ім. Кирила й Методія, Товариство Олександра Духновича (лідер

Л. Филип), Русинська молодіжна організація "Прорив". Створення воєнізованих підрозділів поки не зафіксовано. У Росії створені організації "Клуб друзів Карпатської Русі", Русинське земляцтво "Карпатська Русь" (обидві Москва). Чисельність активних членів русинських організацій в Україні оцінюється до кількох сотень людей. Русинські сайти: <http://www.jarusin.org/>, <http://rusinpresent.narod.ru/>, <http://www.karpatorusyns.org/>

У жовтні 2008 р. Другий європейський конгрес русинів (в ньому, окрім власне русинських, брали участь проросійські екстремістські організації), який проходив в Мукачеві, звернувся до Закарпатської обласної ради з вимогою до 1 грудня визнати відновлення русинської державності у вигляді національної автономії, в зворотному випадку оголосить її самостійно. Крім того, був створено "державний виконавчий уряд" на чолі із Дмитром Сидором.

СБУ порушила кримінальну справу по факту "зазіхання на територіальну цілісність України". З русинами-активістами співробітники спецслужб провели відповідні роз'яснювальні бесіди. Причому після цього Дмитро Сидір виїхав до Москви.

Українські націоналістичні організації негативно сприйняли русинську ініціативу. ВО "Свобода" вимагала термінового скликання Ради національної безпеки і оборони України. Націоналісти також направили своїх прихильників до Закарпаття напередодні 1 грудня, коли минав строк ультиматуму. У цей день очікувалися екстремістські акції, але все обмежилось мітингами нечисленних прихильників і супротивників автономії в Ужгороді, які пройшли без ексцесів.

Навесні 2009 р. в русинському русі намітився розкол. У квітні 2009 року в Чехії (м. Пардубіце) був проведений Третій європейський конгрес русинів (під егідою "Сойма"), де була прийнята екстремістська програма дій по виведенню Закарпаття зі складу України. Однак помірна частина русинських організацій (НРРЗ) не підтримала дану ініціативу, вважаючи, що необхідно ставити за мету — одержання автономії всередині України, в іншому випадку це приведе до розколу русинів і ускладненню їхнього життя в Україні, аж до міжетнічних конфліктів.

Асоціація "Сойм подкарпатських русинів" — найбільш радикальна організація русинів. Домагається створення русинської національно-територіальної автономії під міжнародним контролем під назвою "Подкарпатская Русь", звинувачує центральну владу в Києві в геноциді русинського народу, стверджуючи, що дані перепису 2001 р. сфальсифіковані — справжня кількість русинів нібито 800 тис. У своїй пропаганді використовує тезу, що доходів від об'єктів газотранспортної системи, розташованих на території Закарпаття вистачить для економічного процвітання автономії. Публічно лідери руху поки виступають за мирне рішення проблеми.

Видає газети "Подкарпатская Русь", "Християнська родина". Чисельність організації — декілька десятків осіб.

Лідер — протоієрей Дмитро Сидір, настоятель Ужгородського храму Христа Спасителя.

2.5. Кримськотатарський рух: екстремістські напрямки

Серед українських регіонів Крим вважається територією з найбільшим ступенем поширення екстремізму, що пов'язано із активізацією діяльності радикальних організацій серед кримськотатарського населення. Дана проблема постійно опиняється в полі зору перших осіб держави і спецслужб. Зокрема, саме одна із кримськотатарських організацій була офіційно СБУ визнана терористичною.

Одне із ключових питань кримськотатарського радикалізму це перспективи та форми кримськотатарської державності. Консервативне крило виступає за створення національної автономії, радикальне — за національну ісламську державу (тобто за відокремлення від України). Так, газета "Виляят Крим" формулює цю позицію наступним чином: "Вирішення проблеми кримських татар, в сенсі піднесення нації і її розвитку, може з'явитися тільки із приходом держави Халіфат"⁴.

В той же час, особлива увага до кримськотатарських організацій з боку правоохоронних органів пов'язана з існуючими упередженнями та негативними стереотипами на побутовому рівні. У значній кількості кримського населення "іслам" викликає негативні конотації з "тероризмом", "вахабізмом", "талібами", "повсталюю Чечнею". Тому будь-який економічний конфлікт — наприклад, переділ земельних ділянок, відразу політизується і радикалізується. Нарешті, необхідно мати на увазі, що кримськотатарський фактор часто розглядався офіційним Києвом як противага проросійському екстремізму в Криму, тому інколи на радикальні акції "закривалися очі".

"Хизб ут Тахрир аль Ісламія". В Криму дана організація (філія міжнародної "Ісламської партії звільнення") діє напівлегально у вигляді офіційно зареєстрованих релігійних громад, не підконтрольних Духовному управлінню мусульман Криму (мали місце зіткнення між прихильниками традиційного ісламу і нових організацій, в деяких громадах були вигнані імами-відступники). Таких громад в 2008 р. налічувалося біля десяти й вони поєднували 5–10 тис. людей (звичайно, їх всіх не можна віднести до активних учасників організації, скоріше цих мусульман можна вважати прихильниками "нетрадиційного ісламу", яких не зацікавив офіціоз). Для боротьби навколо контролю за мечетями прихильники Хизб ут Тахрир створили "летучий загін", у який входять 40–50 осіб. Це дозволило цьому руху захопити в 2005 р. контроль над

мечетями в Судаку й Алушті⁵. Офіційний лідер в Україні невідомий, найчастіше від імені організації виступає Абдуселям Селяметов.

Ситуація навколо Хизб ут Тахрир загострилася з весни 2008 р. (до речі, незабаром після згаданої зустрічі Віктора Ющенка з керівництвом АРК): кримський парламент звернувся до Верховної Ради України із проханням заборонити діяльність політичної партії Хизб ут Тахрир, були розроблені і спрямовані відповідні законопроекти. Парадоксальність цієї ініціативи в тому, що в Україні такої партії не існує і її ніхто реєструвати навіть не збирався. Тому дані законопроекти не були прийняті. Причому, представники легальних організацій кримськотатарського народу — як світських, так і релігійних — не підтримали ініціативи кримського парламенту (хоча вони також не задоволені Хизб ут Тахрир, вважаючи, що її діяльність спрямована на розкол єдності мусульманської громади в Криму). На думку Р.Чубарова (народний депутат України, заступник глави Меджлису — головного органа самоврядування кримських татар), сама ідея заборони не так спрямована на окремо взятую організацію, скільки викликана мотивами авторів законопроектів (представники Партії регіонів, Компартії, проросійській організації військових пенсіонерів) штучно зв'язати екстремізм і тероризм із діяльністю мусульманських організацій. При цьому світський лідер кримських татар дав зрозуміти, що Хизб ут Тахрир в Криму є проектом спецслужб Росії, спрямованим у тому числі проти інтеграції України в Європу і НАТО⁶.

В травні 2009 р. СБУ виступила із заявою, що їй удалося "викрити спробу іноземців створити вперше на території України осередок, забороненої в 29 країнах світу, міжнародної терористичної організації Хизб ут Тахрир". За інформацією спецслужби, угруповання з 9 осіб, що пройшли спеціальну диверсійну підготовку в таборах на території держав Близького Сходу, спробувало створити на конспіративній основі терористичну структуру із чіткою ієрархічною побудовою й чітким розподілом функцій серед членів. Цілями даної структури, за твердженням СБУ, було створення первинних осередків, пропаганда й поширення ідеології Хизб ут Тахрир, вербування і підготовка потенційних терористів.

В той же час, незважаючи на заяву СБУ про те, що іноземним членам цієї групи заборонений в'їзд в Україну, а українським громадянам, залученим до діяльності Хизб ут Тахрир, винесене офіційне попередження, інформаційна діяльність в кримських ЗМІ під егідою цієї організації триває. Зокрема, поширюються заяви про неправомірність дій СБУ, працює сайт в українському сегменті інтернет (www.hizb.org.ua).

"Міллі Фірка" ("Національна партія") — кримськотатарська радикальна нелегальна партія. Заснована в 2006 р., назва взята за ім'ям партії, що існувала в Криму в 1917–1920 рр. Міністерство юстиції відмовило їй у реєстрації як партії, тому "Міллі Фірка" довелося легалізуватися як

громадська організація. Її внутрішня структура побудована за партійним принципом, головний управлінський орган — Виконком.

Діяльність цієї кримськотатарської організації носить проросійський характер. Так, в 2008 р. її лідери звернулися до керівництва Російської Федерації із проханням захистити кримських татар від України, як Росія захистила абхазів і осетин від Грузії.

Виступала із звинуваченнями, що начебто Україна займалася "цькуванням" кримських татар. Критичувала Меджліс за угодовську позицію і вважала, що на його керівництво великий вплив здійснює Туреччина. Можна припустити, що створення даної організації спрямовано на розкол і радикалізацію кримськотатарського руху, який поки що залишається переважно в помірному руслі.

"Міллі Фірка" має 16 відділень в Криму, Києві та філію в Москві. Офіційний сайт <http://www.milli-firka.org/> Чисельність активних членів навряд чи перевищує кілька сотень людей.

2.6. Політико-економічний і неформатний екстремізм і радикалізм

Економічна криза, що вибухнула восени 2008 р., привела до появи нових протестних груп — постраждалих вкладників комерційних банків, що призупинили видачу депозитних внесків; громадян, які взяли кредити в іноземній валюті і нездатних за них розраховуватися через різку девальвацію національної валюти; а також людей, які заплатили авансом за житло, однак не одержали його у зв'язку із заморожуванням будівництва компаніями, що втратили доступ до кредитних ресурсів. Відповідно, почали з'являтися організації по захисту інтересів даних груп громадян. Ці організації виступали із радикальними гаслами (наприклад, захоплювати банки, які не виплачують депозити), однак до реальних дій не доходило.

В цілому фахівці мають сумніви, що соціально-економічна криза приведе до яких-небудь масштабних радикальних виступів. Так, В. Васютинський вважає: "Один шанс із десяти, що можуть відбутися широкомасштабні виступи. Я не відчуваю, що масова свідомість визріває в даному напрямку. Це є тільки на рівні розмов політиків, публікацій у ЗМІ. Не можна сказати, що це йде від громадян. Безумовно, будуть якісь виступи. Звичайно, існує деяке невдоволення. Але політичні сили, які мріють про такі виступи, самі ж їх і послаблюють. Справа в тому, що в них, безумовно, є свої інтереси. Але вони діють не зовсім адекватно, намагаючись, наприклад, прискорити ці виступи, організувати їх раніше. Але коли вони штучно створять виступ, тобто, коли народ ще не дозрів до виступу, то він його масово не підтримає. Кілька тисяч зібрати — це не проблема. Я думаю, що вони будуть працювати на випередження, будуть скликати ці локальні виступи, ослабляючи тим самим процес визрівання можливого народного збурювання"⁷.

З'явилися маловідомі організації, які намагаються використовувати економічні труднощі, поєднуючи економічні вимоги (досить штучно) з радикалістською ідеологією. Так, наприклад, під час Всеукраїнського з'їзду підприємців (представників малого й середнього бізнесу), який проходив в січні 2009 року в Києві, ряд радикальних організацій провели масову акцію "Час прийшов! Вистачить терпіти й мовчати!". Серед них була й організація **"Всенародний фронт порятунку України"**, який ставить за мету створення слов'янського союзу, зведення до консультативних функцій повноважень парламенту, введення інституту "гетьмана" (відповідального президента), який би об'єднав в своїх руках законодавчу й виконавчу владу⁸.

Громадська ініціатива "Геть всіх!" — протестний радикальний рух. Створена в січні 2009 р. під впливом лідера "Братства" Дмитра Корчинського. Перед нею ставилося завдання об'єднати будь-які протестні рухи, що виникають на хвилі політичної і економічної кризи — вкладників і боржників комерційних банків, підприємців, незадоволених підвищенням податків і сваволею місцевих чиновників, жителів будинків, всупереч бажанню яких в історичній частині Києва ведеться будівництво.

Планувалося по всій країні організувати масові акції протесту. Однак в основному проводилися пікети, під час яких лунали заклики до захоплень або погромів комерційних банків і органів державної влади. А в лютому 2009 р. в центрі Києва на Майдані було встановлене наметове містечко, в якому постійно перебувало кілька десятків молодих людей. Однак наприкінці березня містечко вночі було розгромлено членами громадської організації "Щит" при потуранні співробітників правоохоронних органів. За тиждень після цього рух "Геть всіх!" фактично було згорнуто. А в травні суд ухвалив рішення щодо заборони на встановлення наметових містечок в центрі Києва.

Громадська організація "Щит" — радикальне об'єднання ветеранів спецпідрозділів, офіцерів запасу збройних сил і МВС (документи із запитом на реєстрацію перебувають у Міністерстві юстиції). Свою місію члени "Щита" вбачають у протидії "неконтрольованим політичним акціям на вулицях, корупції і анархії, у захисті країни від хаосу і забезпеченні порядку у власному будинку". Утворено в березні 2009 р. і першою акцією даної організації став розгром наметового містечка руху "Геть всіх!".

Формально, приводом для конфлікту стала протидія з боку "Братства" "Щиту" провести на Майдані акцію протесту під гаслом "Ні — продажним політикам! Ні — продажним політичним акціям!".

Чисельність організації невідома, але можна припустити, що її членами є близько 100 осіб. Так, безпосередньо в погромі наметового містечка приймали участь близько 60 осіб. Лідер — Олександр Ємчук.

"Дістали!" — ініціативна група, що намагається організувати радикальний рух із грудня 2008 р. Ідеологія руху викладена в "Маніфесті середнього класу", що мав великий резонанс (не завжди позитивний) серед підприємців, інтелігенції, висококваліфікованих фахівців.

Завданням руху заявлене формування контр-еліти й здійснення тиску на владу. На першому етапі для консолідації організації був запропонований незвичайний спосіб — заклик 22 грудня о 12-00 погудіти в клаксон автомобіля в знак підтримки протесту проти всієї політичної еліти України. Після чого повинен був початися організаційний етап оформлення руху. В даній ініціативі багато експертів побачили спробу "осідлати" протестні настрої й спрямувати їх проти провідних політичних сил — Партії регіонів і Блоку Юлії Тимошенко. Лідер — Юрій Романенко.

3. Політичні партії, пов'язані з екстремістськими і радикальними угрупованнями й рухами

В Україні офіційно зареєстровано близько 170 партій. Серед них радикальними або тісно пов'язаних з екстремістськими рухами є близько 20 партійних організацій. Іноді назви говорять самі за себе — наприклад, "Союз анархістів України", "Організація українських націоналістів", іноді вони носять нейтральні назви типу "Українська самостійна держава" ("Українська самоврядна держава") або "Російсько-український союз". Більшість із них не тільки не мають якого-небудь значимого впливу, але й не ведуть якої-небудь виразної діяльності.

Відзначимо, що жодного разу за роки після одержання незалежності у керма державної влади в Україні не перебували радикальні політики (якщо, звичайно, до таких не відносити комуністів). Єдиною радикальною політичною партією, якій вдалося організовано потрапити в парламент стала Прогресивна соціалістична партія України. Всі інші обмежувалися двома-трьома депутатами (за мажоритарної виборчої системи). Після введення голосування за партійними списками шансів у радикалів стало ще менше. В очах більшості виборців радикалізм є скоріше недоліком українського політика. Внаслідок цього будь-яка політична сила, що хоче потрапити у владу, змушена була імітувати помірність та стриманість. Щоправда, збільшення протестних настроїв розширило можливість для радикалів націоналістичного напрямку. Відповідно до соціопитувань одна з таких організацій — ВО "Свобода" — має теоретичні шанси потрапити в майбутній парламент на чергових виборах 2012 р.

Всеукраїнське об'єднання "Свобода" — праворадикальна націоналістична партія.

Первісна назва — "Соціал-Націоналістична партія України": створена в 1991 р., входила до числа найбільш радикальних українських організацій першої половини 1990-х рр. Неодноразово учасники цієї партії приймали

участь у вуличних безладях і зіткненнях із правоохоронними органами, у конфліктах на релігійному (проти впливу московського патріархату) і ідеологічному (проти лівої ідеології) ґрунті. З 2000 р. ввійшла в об'єднання націоналістичних партій Європи — "Євронат", у цьому ж році в з'їзді партії взяв участь лідер Національного фронту Франції Жан-Марі Ле Пен.

В 2004 році помірна частина членів "Соціал-націоналістичної партії України" наполягла на перейменуванні організації у Всеукраїнське об'єднання "Свобода", після чого ввійшла в Блок В. Ющенко. Однак у липні 2004 р. лідер партії О. Тягнибок був виключений із фракції "Нашої України" за скандальні висловлення, що розпалюють національну ворожнечу (про "москальсько-жидівську мафію, що керує Україною"), а В. Ющенко привселюдно дистанціювався від Тягнибока. Проте, члени "Свободи" брали активну участь в антиурядових акціях "помаранчевої революції", в тому числі блокуванні Адміністрації Президента, Кабінету міністрів й спробі проникнення у Верховну Раду.

Виступає з ініціативами проведення люстрації і звільнення з державних посад усіх, хто коли-небудь був членом комуністичної партії або працював у спецслужбах СРСР. Партія намагається позиціонувати себе єдиною захисницею інтересів українського народу, а всіх інших називає або "націонал-колаборантами (зрадниками) або "націонал-романтиками". Ряд націоналістичних організацій виступають із критикою "Свободи" і вважають, що її діяльність спрямована на розкол єдиного національного руху.

В 2008–2009 рр. "Свобода" виступала основним конкурентом Блоку Тимошенко і почасти "Нашої України" за електорат Західної України. А в березні 2009 року одержала при негласній підтримці Секретаріату Президента України впевнену перемогу на виборах у Тернопільську обласну раду (35% голосів виборців). Відповідно до всеукраїнського соціологічного опитування Центра ім. Разумкова, проведеного у березні 2009 р., 2,4% опитаних респондентів збиралися голосувати у випадку дострокових виборів у парламент за ВО "Свобода" (прохідний бар'єр у парламент 3%). Керівництво партії стверджує, що до її лав входять більше 15 тис. осіб, а партійні організації працюють по всій території України. Офіційний сайт <http://www.svoboda.org.ua/> Видає газету "Свобода".

"Українська національна асамблея" — праворадикальна партія. Є легальним крилом незареєстрованої воєнізованої УНА-УНСО. Перебуває на крайніх українських націоналістичних позиціях ("Україна для українців!"), сповідує ідеологію Великої України (тобто виступає за включення до складу України територій інших держав — Кубані (РФ), Придністров'я (Молдова), Холмщини (Польща)), закликає ввести посаду Гетьмана (замість демократичних інститутів влади), вважає помилковим без'ядерний статус України. Офіційний сайт УНА <http://www.una->

unso.in.ua/. Під егідою УНА видавалися журнал "Націоналіст", інформаційний збірник "Наша боротьба", газети "Голос нації", "Наша справа", "Молодий націоналіст", "Наш край".

Заснована в 1990 р. Після декількох невдалих спроб легалізуватися, досить зненацька зареєстрована Міністерством юстиції в 1997 р. В 1998 р. частина її керівництва (зокрема, глава виконкому УНА Віктор Мірошник) перейшла в тоді провладну СДПУ(о) (Соціал-демократичну партію України (об'єднану)). В співробітництві з одним з лідерів СДПУ(о) і в майбутньому головою Адміністрації Президента Л. Кучми Віктором Медведчуком був обвинувачений заступник голови партії Дмитро Корчинський, що покинув УНА і створив організацію "Братство" (дивись вище).

В 2002 р. після невдалої спроби створити націоналістичний блок (зокрема, були плани об'єднатися з Українською республіканською партією), лідер УНА Андрій Шкіль йде у відставку і переходить в партію Юлії Тимошенко "Батьківщина", стає народним депутатом і одним з основних спікерів і ідеологів Блоку Юлії Тимошенко.

Станом на 2009 р. офіційно партію УНА очолював Юрій Шухевич (з 2005 р.). В 2006 р., після поразки на парламентських виборах, було оголошено про об'єднання з іншою право-радикальною партією "Нова сила" (лідер Юрій Збітнев), однак ця заява так і залишилася на папері. Також не вдалася спроба об'єднатися в 2009 р. з партією "Свобода", за версією заступника голови УНА Миколи Карпюка — О. Тягнибок запросив від можливих союзників велику суму грошей, якої в УНА не було. На піку популярності нараховувала до 10 тис. членів (кінець 1990-х — початок 2000-х рр.). Нинішня чисельність активних учасників УНА навряд чи досягає декількох тисяч (на питання про чисельність той же Н. Карпюк відповів "нас досить, щоб зробити серйозні зауваження для різних антидержавних факторів, але трохи недостатньо, щоб остаточно навести порядок в Україні").

У лютому 2009 р. у Львові проводився Форум націоналістичних сил, в якому взяли участь представники УНА, КУН, "Свободи", Народного руху України, Української народної партії, Християнсько-демократичного союзу і Народного союзу "Наша Україна". Ю. Шухевич виступив із вкрай критичною оцінкою нинішнього рівня впливу націоналістичних сил і запропонував створити нову політичну організацію, яка б об'єднала основні націонал-патріотичні сили.

КУН (Конгрес українських націоналістів) — права, помірно-радикальна націоналістична партія. Її політична платформа ґрунтується на ідеології домінування української нації, в той же час допускає гарантії розвитку національних меншостей, але тільки при безумовній їхній лояльності до української державності. КУН виступає за нейтралітет України.

Заснована в 1992 р., поєднувала помірних націоналістів, що орієнтувалися на традиції Організації українських націоналістів (бандерівців). Має відділення у всіх областях України. Заявлена кількість членів КУН — більше 10 тис. осіб. Видає газети "Шлях перемоги" і "Гроно".

Помірність КУНу багато в чому обумовлена тісними зв'язками з українськими націоналістичними організаціями Північної Америки і Європи (які надають матеріальну й фінансову допомогу, у тому числі супутнім освітнім і культурним громадським організаціям), а також з відносно меншою популярністю серед молоді.

З 2004 р. входила в Блок Віктора Ющенко. Піком впливу на українську політику стало призначення лідера КУН Олексія Івченка головою НАК "Нафтогаз України" в 2005 р. (багато в чому через зухвале й недипломатичне поведіння О. Івченка на переговорах з "Газпромом" ускладнилися газові відносини Росії і України, що в тому числі привело до економічного конфлікту в січні 2006 р.).

В останні роки КУН активно шукає шляхи об'єднання з іншими націоналістичними силами — УНА, "Свобода", Українською республіканською партією. Збереглися союзницькі зв'язки з партією "Реформи й Порядок", що входить у Блок Юлії Тимошенко. КУН має сильний вплив на місцеві органи влади в Львівській і Сумській областях. Останнім часом радикалізм КУН в основному зводиться до голосних заяв на регіональному рівні. Лідер КУН — Олексій Івченко.

Громадянська партія "Пора". Спочатку це був радикальний молодіжний рух, створений під президентські вибори 2004 р. Протягом виборчої кампанії члени "Пори" проводили акції громадянської непокорі і стали однією з основних рушійних сил Майдану в Києві й наметових містечках в багатьох містах країни (насамперед, її західної частини), блокували органи державної влади.

Станом на 2009 р. "Пора" мала представництво в органах місцевого самоврядування декількох західноукраїнських областей. Її функціонери регулярно виступали із ініціативами бойкотування виборів до Верховної Ради (першою з такою ініціативою виступила фракція "Пори" у Львівській обласній раді), формальним приводом для цього вважали недосконалість виборчої системи, яка нібито приводить до маніпуляцій і фальсифікації волевиявлення громадян. Крім того, окремі представники цієї політичної сили пропонують розпускати парламент щорічно.

Частина членів "Пори", розчарованих своїми керівниками, перейшли в інші радикальні організації — зокрема, у рух "Патріот України".

"Русская община Крыма" ("Російська громада Криму") — впливова радикальна проросійська громадська організація. Виникла в 1993 р., легалізувалася в 1994 р. В 2003 р. об'єдналася з іншою впливовою громадською організацією "Русское движение Крыма", після чого отримує

позитивні для себе результати на виборах 2006 року: у блоці з "Партією регіонів" вони одержують більшість у кримському парламенті, а два її представники стають народними депутатами України.

Ідеологічно виступає за "відновлення політичних, економічних, культурних зв'язків з Росією і збереження російської ідентичності населення Криму". Але де-факто мова йде про приєднання Криму до Російської Федерації.

"Російська громада Криму" має супутні організації — "Російський молодіжний центр Криму" (РМЦК), дитячу дружину "Організація російських юних розвідників" (ОРЮР), Раду ветеранів війни й праці. Організація надає членство прихильникам різних політичних партій, згідних з її основними цілями — відповідно, у неї входять представники кримських філій Партії регіонів, Комуністичної партії України, Прогресивно-соціалістичної партії України. Однак більша частина членів "Російської громади Криму" входять в "Русский блок" (див. партія "Русский блок").

Має філії в більшості міст кримського півострова. Видає газети "Российский мир", "Улица Московская". Офіційний сайт: <http://www.ruscrimea.ru/>. Використовує російську символіку. Лідер організації — Сергій Цеков.

"Русский блок" — проросійська радикальна партія (пов'язана з "Російською громадою Криму"). Виникла наприкінці 1990-х рр. спочатку як "Русское движение Украины", потім перетворилася в партію "За Русь единую" і в 2002 р. одержала нинішню назву. Своєю головною метою бачить створення міждержавного союзу України, Росії й Білорусії. Одним із завдань ставить "протистояти галицькому націонал-екстремізму".

Активна у Східній і Південній Україні, найбільший вплив має в Криму. Разом з Партією регіонів має більшість в кримському парламенті. Співробітничає із кримським відділенням ПСПУ. Офіційний сайт: <http://www.rblok.org.ua/>

Проводила антиукраїнські й антинатовські акції, у тому числі блокування військових частин, щоб запобігти навчанням під егідою НАТО.

"Прогресивна соціалістична партія України" (ПСПУ) — радикальна партія лівого спрямування. Виникла в результаті розколу в Соціалістичній партії України (лідер О. Мороз). Ідеологія побудована на антизахідних гаслах, виступає проти співробітництва з НАТО і МВФ. Відстоює необхідність союзу України, Росії і Білорусії.

Найбільш впливове політичне представництво має в кримському парламенті. В 2005–2006 рр. активно проводила антинатовські акції, аж до спроб захоплення військової техніки. Відповідно до соціологічного опитування Центра ім. Разумкова, у березні 2009 р. 1,6% респондентів збиралися голосувати за ПСПУ (прохідний бар'єр у парламент 3%). За інформацією ЗМІ партія фінансувалася російським бізнесменом

(пов'язаним із криміналом) Максимом Курочкіним з метою просування своїх комерційних інтересів в Україні (убитий в 2007 р).

Випускає газету "Народна опозиція" (раніше "Досвітні вогні").
Офіційний сайт: <http://www.vitrenko.org/> Лідер ПСПУ — Наталя Вітренко.

4. Протидія екстремізму і радикалізму в Україні (законодавство, структури)

До 2007 р. правоохоронні органи офіційно не визнавали всередині українського суспільства наявність такої проблеми як екстремізм. Найвні ж ексцеси — напади на іноземців, зіткнення із правоохоронними органами кваліфікувалися як кримінальні злочини — хуліганство, порушення громадського порядку, нанесення важких тілесних ушкоджень, вбивство. До речі, за допомогою цих обвинувачень на початку 2000-х рр. були затримані лідери найбільших расистських угруповань Києва, тим самим істотно загальмувався розвиток скінхедського руху в столиці.

Екстремізм, що приходив з іноземних держав (російський радикалізм або ісламський фундаменталізм), правоохоронці розглядали крізь призму понять "тероризм", "диверсійна і підривна діяльність", "зазіхання на територіальну цілісність і конституційний лад". Лише в травні 2007 р. Міністерство внутрішніх справ уперше заявило про погрози поширення расизму і ксенофобії.

Наступним етапом стало створення відповідних оргструктур у спецслужбах. У листопаді 2007 р. указом Президента України в СБУ створений підрозділ, що займається розслідуваннями фактів розпалення расової і національної ворожнечі. Із січня 2008 р. у МВС створене Управління моніторингу дотримання прав людини в органах внутрішніх справ (в сферу його компетенції входить і відстеження й вироблення пропозицій щодо заходів протидії екстремізму). Між МВС і СБУ є своєрідний розподіл праці: якщо при розслідуванні вбивства співробітниками міліції є підстави підозрювати, наприклад, расові мотиви, то справа передається в СБУ.

Про готовність до силового протистояння з екстремізмом і бачення українськими "силовиками" варіантів такого протистояння може свідчити проведення командно-штабних навчань "Херсонська криза" у травні 2009 р. Їхня легенда була наступна: екстремісти-радикали намагаються дезорганізувати життя на півдні України. Для цього вони намагаються захопити військову частину, вертольоти, морські катери, провести диверсії на життєво важливих об'єктах Херсонської області (зокрема, умовний підпал цистерни з отруйними речовинами в Херсонському морському торговельному порту). При цьому вони активно поширюють слухи про нездатність місцевої влади контролювати ситуацію, нагнітають панічні настрої серед населення й підбивають його до деструктивних дій. В самих

навчаннях взяли участь підрозділи Збройних Сил, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства надзвичайних ситуацій та охорони навколишнього середовища, Прикордонної служби, органи місцевого самоврядування. Звертає на себе увагу, що навчання сприймалися як частина територіальної оборони, а керував ними командуючий Південного оперативного командування ВСУ генерал-лейтенант Петро Литвин. Екстраполоючи на реальність виходить, що під екстремістами-радикалами розглядаються проросійські організації, які будуть використовувати допомогу російських спецслужб (як варіант із проросійської невизнаної республіки Придністров'я). З іншого боку, є підстави припускати, що сценарії українських навчань усе ще ґрунтуються на "радянських підходах" боротьби із зовнішньому ворогом.

На шляху ефективної протидії екстремізму стоїть недосконалість українського законодавства, у якому не окреслене поняття і відповідальність за "екстремізм" і "радикалізм". Тому найчастіше для покарання радикалів використовуються наступні статті "Кримінального кодексу України":

– 296 ст.: хуліганство, що припускає адміністративний штраф або позбавлення волі від 6 місяців до 7 років;

– 125 ст.: навмисні легкі тілесні ушкодження, припускає виправні роботи або позбавлення волі до 8 років;

– 115 і 121 ст.: убивство, позбавлення волі від до 10 до 15 років або довічний вирок.

Лише стаття 161-а передбачає покарання за приниження й розпалення расової ворожнечі, що припускає при наявності обтяжуючих обставин (дії привели до загибелі людини або інших тяжких наслідків) позбавлення волі від 2 до 5 років. Інакше кажучи, виходить, що ініціатори й організатори екстремістських акцій несуть свідомо меншу відповідальність, чим звичайні виконавці.

На рівні парламенту ряд депутатів, що представляють різні політичні сили, демонструють розуміння необхідності внести відповідні зміни в законодавство. Неодноразово розроблялися відповідні законопроекти. Можна згадати проекти запропоновані в 2008 р. Г. Москалем (фракція "Наша Україна — Народна самооборона", генерал-лейтенант міліції) і Г. Герман (фракція "Партії регіонів", журналіст). Навіть була спроба об'єднати в один законопроект обидва документи, хоча їхні автори належали до конфліктуючих політичних сил. Відповідно до законопроектів, пропонувалося посилення як адміністративної (збільшення суми штрафів, в тому числі за вживання лайок — "нігер", "москаль", "жид", "арабська свиня"), так і кримінальної відповідальності (збільшення строків за напад за расовими і іншими мотивами, істотне збільшення строків за повторне подібне правопорушення) за прояв расизму, ксенофобії, антисемітизму, розпалення політичної, національної, ідеологічної, релігійної ворожнечі.

Однак дані законопроекти були відхилені (один навіть не дійшов до сесійного залу, а другий за підсумками розгляду відхилений в першому читанні). При цьому це відбулося відповідно до рекомендацій як державних експертів (Головне експертне управління Верховної Ради), так і експертів аналітичних і інших громадських організацій. Їхні аргументи полягають в тому, що немає чітких визначень порушень "расизм", "ксенофобія" і т.д., що, у свою чергу, приведе до нечіткості їхнього застосування правоохоронними органами. Крім того, експерти посилаються на заяви правоохоронців про те, що дані явища широко не поширені в українському суспільстві, відповідно, немає потреби в їхній криміналізації.

Необхідно також відзначити, що основна причина неприйняття законопроектів лежить у політичній площині — у правлячих партіях було побоювання, що більш жорстке законодавство може стати інструментом репресій та політичної боротьби.

Підсумовуючи, можна сказати, що екстремізм в сучасній Україні перебуває ще в зародковому стані. Правоохоронним органам відносно легко вдається його контролювати. В той же час, має місце явна тенденція до зростання радикалістських настроїв. Головний ризик сьогодні складається в проведенні недружніх акцій з боку третіх держав під виглядом місцевого екстремізму. Нарешті, хотілося б сказати, що нездатність українських правлячих еліт знизити гостроту політичної боротьби між собою приносить українському суспільству більше шкоди, ніж усі екстремістські і радикальні організації разом узяті.

Стаття здана до друку 7.07.2009

¹ Вадим Васютинський: масштабних акцій протесту в Україні не відбудеться// Вголос, 29.01.2009.

² Див. Кобзін Д., Черноусов А. Нетолерантна діяльність та організації в Україні. Результати соціологічного дослідження. — Харків, ХІСД. — 2008; Ксенофобія в контексті поліетнічності українського суспільства. — Результати соціологічного дослідження (Кобзін Д., Шейко Р., Мартиненко О., Белоусов Ю.). — Харків, ХІСД. — 2008; Расизм і ксенофобія в Україні: реальність та вигадки. / Харківська правозахисна група — Харків: Права людини, 2009.

³ Див. Кобзін Д., Черноусов А. Нетолерантна діяльність та організації в Україні. Результати соціологічного дослідження. — Харків, ХІСД. — 2008.

⁴ Эмирусейнов Р. Национальная автономия не оправдает надежд нашего народа// Виляят Крым, 19.03.2008.

⁵ Исламская идентичность в Украине. — Киев, 2006. — С. 65.

⁶ Самар В. Дело о "джихаде слова" // Зеркало недели. 5-11.04.2008.

⁷ Вадим Васютинський: масштабних акцій протесту в Україні не відбудеться// Вголос, 29.01.2009.

⁸ Княжанский В. Радикализм растёт // День, 3.02.2009.

РЕЦЕНЗІЇ

Даниленко Віктор

[Рец на кн.]: Українська мова як державна: освіта, політика: Монографія / С. В. Савойська, В. Ф. Панібудьласка, А. М. Тугай; За редакцією С. В. Савойської. — К.: Вища шк., 2009. — 319 с.

Монографія присвячена актуальній мовно-політичній проблемі, яка ґрунтується на сучасній законодавчій базі, передусім Конституції України, а також на законах "Про освіту", "Про вищу освіту", "Про наукову і науково-технічну діяльність", постановах Верховної Ради України, Кабінету міністрів, указах та розпорядженнях Президента України та Міністерства освіти і науки України.

Не викликає сумнівів, що проблема, яку досліджують автори, є актуальною і важливою не лише для вітчизняної, а й світової громадськості. Але оцінити наслідки нищення української мови, культури, російщення українського народу імперською і радянською системою і дати їм належну оцінку стало можливим лише в посттоталітарний період, коли Українська держава стала незалежною. На основі великої кількості історичних і сучасних наукових джерел уперше обґрунтовано і комплексно досліджено функціонування української мови як державної в освіті і політиці. Уперше зроблено вдалу спробу узагальнити досягнення вітчизняної і зарубіжної науки у вивченні історичних передумов, внутрішніх і зовнішніх чинників виникнення мовно-політичної проблеми в Україні, правових та політичних механізмів її вирішення. Варто відзначити, що дослідники ввели до наукового обігу вперше великий обсяг архівного матеріалу, основу якого складають документальні матеріали Верховної Ради України, Кабінету міністрів, Міністерства освіти і науки України, а також Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), архівні матеріали Міністерства освіти і науки України, Верховної Ради України, Науково-методичного центру вищої освіти тощо. Заслугує схвалення той факт, що у праці детально проаналізовано наслідки тривалого процесу російщення, які призвели до виникнення мовно-політичного сепаратизму. Авторами здійснено аналіз законодавчого поля функціонування української мови як державної в мовно-освітній та мовно-політичній сферах за відповідними етапами. У монографії на високому науковому рівні розкрито внутрішні і зовнішні чинники виникнення мовної проблеми в Україні, розглянуто правові та політичні механізми її вирішення.

Колективна праця порушує одну з найактуальніших проблем — впровадження української мови у вищі навчальні заклади III-IV рівнів акредитації в період трансформації українського суспільства. Авторів висвітлюють наукові підходи, які вони пропонують вжити для

покращення мовно-політичної ситуації в Україні та зміцнення української державності. Монографічне дослідження, яке є особливо необхідним і своєчасним, має чітку структуру. Мета і основні завдання переконливо вмотивовані і мають чітке формулювання. Основні положення і висновки обґрунтовані належним чином. Методи дослідження підібрані фахово, є обґрунтованими та сприяють отриманню достовірних результатів.

Перша частина монографії присвячена фундаментальному аналізу історіографії проблеми, а також розкриттю проблеми впровадження української мови як державної в освіту України в посттоталітарний період. Дослідники детально аналізують сферу функціонування української мови у східному та південному регіонах країни, зокрема в АРК. Слід відзначити, що новим у дослідженні є аналіз законодавчого процесу формування правового статусу української мови та мов національних меншин, а також висвітлення проблеми переведення вищих навчальних закладів у регіонах України на навчання українською мовою.

У другій частині монографії на підставі залучення широкого кола джерел детально характеризуються організаційні заходи, які здійснювалися у ВНЗ України у трансформаційний період, а також науково-методичне забезпечення навчального процесу. На великому фактичному матеріалі, у тому числі вперше залученому до наукового обігу, розкривається питання статусу української мови, а також проблеми, пов'язані з її функціонуванням в усіх сферах суспільного життя держави.

Особливу увагу привертає третя частина дослідження, — де з'ясовуються мовно-політичні конфлікти, що відбуваються навколо мовно-освітніх проблем, які пов'язано з об'єктом політичних протистоянь, зокрема, напередодні виборчих компаній. Заслуга авторів полягає у тому, що вони перші вказали на витoki мовно-політичного сепаратизму, виявили його чинники і запропонували ряд рекомендацій з тим, аби зберегти довгоочікувану свободу і державний суверенітет. Підсумовуючи висновки, які є наскрізними і повністю впливають зі змісту монографічного дослідження, варто зазначити, що ця праця вирізняється виваженістю, достовірністю, відповідною обґрунтованістю і лаконічністю. Вона побудована на стику різних наук — таких, як історія, соціологія, педагогіка і політологія тощо. Враховуючи вищезазначене, саме тому дана монографія має надзвичайну наукову цінність, оскільки проблеми, які порушили дослідники, мають велике значення для подальшого збереження Української суверенної держави і її розвитку. У підсумку автори висловлюють своє бачення вирішення мовної проблеми в Україні. Дані дослідження збагачують вітчизняну науку змістовним матеріалом. Разом з тим, вказана праця є вимогою часу, а також дослідженням з високим рівнем достовірності й обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій. В процесі дослідження отримано нові теоретичні результати, використання яких сприятиме вирішенню сучасних проблем у мовно-політичній сфері, а також у подальших наукових розробках з історії України та політології.

Відомості про авторів

Артюшенко Ольга Володимирівна — аспірантка відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Бондарчук Петро Миколайович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України

Веселова Олександра Михайлівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Головко Володимир Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Горох Микола Володимирович — аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського

Даниленко Віктор Михайлович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України

Даниленко Олександр Вікторович — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Демченко Тамара Павлівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка

Євсєєва Тетяна Миколаївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Зарецька Таїсія Іванівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України

20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України, Президент "Центру Українсько-Польських студій"

Киричевський Петро Іванович — аспірант відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України

Котляр Юрій Вадимович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історичних дисциплін Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Крайнік Роман Миколайович — аспірант Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського

Кульчицький Станіслав Владиславович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Ленартович Олег Юрійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії України Волинського державного університету ім. Лесі Українки

Мельничук Ольга Юріївна — аспірантка відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Примаченко Яна Леонідівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Сирота Олена Іванівна — аспірантка кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського

Стоян Тетяна Андріївна — кандидат історичних наук, доцент Київського національного педагогічного університету імені М. П. Грінченка

Юркова Оксана Віталіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

З М І С Т

<i>Котляр Юрій</i>	Національні меншини південно-українського села в добу непу	3
<i>Євсєєва Тетяна</i>	Ідеологія і практика православних конфесій України стосовно національного питання у 1920-ті рр.	20
<i>Даниленко Олександр</i>	Форми державного книгообміну між УСРР та Чехословаччиною в 20-х рр.	39
<i>Стоян Тетяна</i>	Здійснення "політконтролю" за художньою літературою (1920-ті – початок 1930-х рр.): ідеологічні функції "марксистської критики"	49
<i>Зарецька Таїсія</i>	Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х	60
<i>Демченко Тамара</i>	Свідчення про Голодомор як джерело вивчення феномену сталінських активістів	71
<i>Веселова Олександра</i>	Свідчення очевидців Голодомору 1932-1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин та наслідків ...	82
<i>Мельничук Ольга</i>	Номенклатурна система "Торгсину" в УСРР (на матеріалах Київської області)	99
<i>Горох Микола</i>	Становлення Чернігівської обласної контори "торгсин" (1932-1936 рр.)	106
<i>Кульчицький Станіслав</i>	Українське село після Голодомору	116
<i>Юркова Оксана</i>	Наукова атестація істориків в Україні: нормативна база та особливості захисту дисертацій (друга половина 1920-х – 1941 рр.)	126

<i>Артюшенко Ольга</i>	Охорона материнства і дитинства в УСРР у 1928-1933 рр.	142
<i>Ленартович Олег</i>	Формування організаційної структури та діяльність українського націоналістичного підпілля на Волині у 1930-х рр.	169
<i>Крайнік Роман</i>	Чистки на промислових підприємствах і залізничному транспорті Південно-східного регіону України (1933 р.)	178
<i>Сирота Олена</i>	Фабрикування "Польської організації Військової": "Одеські справи"	183
<i>Ленартович Олег</i>	Розбудова організаційної структури та діяльність націоналістичного підпілля на Волині в 1939-1941 рр.	198
<i>Веселова Олександра</i>	Голод в Україні після Другої світової війни	207
<i>Киричевський Петро</i>	Правове становище православних монастирів України в 40-60 -х рр. ХХ ст.	218
<i>Бондарчук Петро</i>	Релігійні обряди хрещення, вінчання та поховання в житті населення України (середина 1960-х – середина 1980-х рр.)	223
<i>Примаченко Яна</i>	Становлення нового північноамериканського історичного дискурсу з проблеми ОУН-УПА у другій половині ХХ ст.	236
<i>Головко Володимир</i>	Екстремізм та радикалізм в Україні: особливості формування, основні напрями, форми протидії з боку держави	248
<i>Даниленко Віктор</i>	[Рец. на кн.]: Українська мова як державна: освіта, політика: Монографія/ С.В.Савойська, В.Ф.Панібудьласка, А.М.Тугай; за редакцією С.В.Савойської. – К.: Вища школа, 2009. – 319 с.	277